

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

GYÖRFFY GYÖRGY

TANULMÁNYOK A MAGYAR
ÁLLAM EREDETÉRŐL

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

GYÖRFFY GYÖRGY

TANULMÁNYOK A MAGYAR
ÁLLAM EREDETÉRŐL

A NEMZETSÉGTŐL A VÁRMEGYÉIG,
A TÖRZSTŐL AZ ORSZÁGIG

KURSZÁN ÉS KURSZÁN VÁRA

1959

A sorozatot szerkeszti
KODOLÁNYI JÁNOS

© *Akadémiai Kiadó* 1959

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat érkezett: 1959. VIII. 14. — Terjedelem: 15 (A/5) iv + 15 oldal melléklet

---

Akadémiai Nyomda, Budapest — 47968/59 — Felelős vezető: Bernát György

ELŐSZÓ

A magyar nemzetségi szervezet bomlásának s a magyar állam kialakulásának történeti feldolgozását egy évtizedes előtanulmány után 1949-ben vettem tervbe. A munka megírását akadályozta, hogy Árpád-kori történeti földrajzunk kidolgozatlan volt s így minden erőmet e nagyobb feladatnak kellett szentelnem. 1954-ben került sor arra, hogy az eredeti témakör egy Budapesttel kapcsolatos részletét »Kurszán és Kurszánvára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori szerepe« címen megírjam és a Budapest Régiségei c. évkönyv XVI. 1955. évi kötete 9—34. alapján közvétegyem. A magyar nemzetségi szervezet bomlását és a magyar állam kialakulását átfogóan tárgyaló tanulmányom »A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig« címen a Századok 92. 1958. évfolyama 12—87. és 565—615. lapján jelent meg; ez már nem tartalmazza a Kurszán probléma részletes feldolgozását, csak hivatkozik az eredményekre.

E két egymással szorosan összefüggő tanulmány ma már nehezen hozzáférhető kiadványokban jelent meg. A két munka iránt megnyilatkozott tudományos érdeklődés indította a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára c. sorozat szerkesztőjét arra, hogy a két őstörténeti tanulmányt, mely a történelem és néprajz határmesgyéjén levő kérdéseket tárgyal, a sorozatban újból kiadja. A jelen kiadás az eredeti szöveghez képest helyenként, nem lényegbe vágó módosításokat is tartalmaz; ezekre nagyobb eltérés esetében jegyzetben utalunk. Kötetünkben az átfogó jellegű »A magyar nemzetségtől a vármegyéig...« c. tanulmányt közöljük első helyen s benne megtartottuk a korábban megjelent Budapest Régiségei XVI. kötetére történt hivatkozásokat. Erre részben az indított, hogy az első tanulmány szedését készen átvehettük, részben az, hogy a második tanulmányon kisebb módosításokat eszközöltünk. A kötethez név- és tárgymutatót csatoltunk, ami a munka kezelhetőségét van hivatva megkönnyíteni.

E helyen mondok köszönetet Németh Gyula akadémikusnak és Harmatta János professzornak, akik a nagyobbik tanulmányt még kéziratban elolvasták és főként nyelvészeti vonatkozásban tett bírálatukkal segítségemre voltak.

A MAGYAR NEMZETSÉGTŐL A VÁRMEGYÉIG A TÖRZSTŐL AZ ORSZÁGIG

A nemzetség

A magyar történeti köztudatban a nemzetség kifejezésen több fogalmat értenek. Ahhoz, hogy e kérdésben tisztábban lássunk, meg kell vizsgálnunk mind a honfoglalás előtti, mind a XIII. századi magyar társadalom nemzetségi tagozódását.

Azok a népek, amelyeknek elődei a magyarság kialakulásában szerepet játszottak — az obi-ugorok és törökök — feltűnésükkor patriarchális totem-nemzetségi szervezetben élnek.

Csernyecov az obi-ugor nemzetség jellegzetes vonásait az alábbiakban jelöli meg: 1. Minden nemzetség közös nevet visel, mely olykor állatnév, olykor ősnév; néha egy nemzetségnek több neve is van. 2. Minden nemzetségnek közös jele, tamgája van, mely valamely állatot ábrázol. 3. A nemzetségben jellegzetes személyneveket használnak. 4. A nemzetség közös őst tisztel. 5. A nemzetségnek közös temetője van. 6. Közös nemzetségi vérbosszú van. E jellegzetességekhez járul a nemzetség közös területe (a XVII. századtól az adókerületnek felel meg) és az a sajátos vonás, hogy a nemzetségek két exogám csoportra, frátriára (*sir*) oszlanak; az egyik frátria neve *mōš*, a másiké *por*.¹

Steinitz szerint ez a *mōš* és *por* nép összeolvadására vezethető vissza. A *mōš* (~*moiš*) név egyezik a vogulok *mańsi* nevével és a *magyar* népnév első *magy*-elemével; a *por* név egy régi urálvidéki nép nevével, mely a cseremiszi (mari) népnek a votjákok (udmurtok) által használt *por* nevében maradt fenn. Szerinte a fejlettebb lőtartó ugor *mōš* elem hagyatéka lehet az obi-ugorok őskultusza, míg totemizmusuk a fejlődés kezdeti fokán álló halász—vadász *por* elemre vezethető vissza.²

A honfoglaló magyarság szintén két népelem összeötvöződéséből jött létre: a finnugor eredetű magyarságból és egy csuvasos török nyelvet beszélő népből, az ogurokból. Felmerülhet a gondolat, hogy e két népelem nemzet-

¹ V. N. Csernyecov: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez. Bpest, 1949. 1. kk. 1.

² Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos, 1938. 125. kk.; A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Bpest. [röviden: I. Oszt. Közl.], X. 1957. 327. l.; vö. Harmatta: Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományokban. Uo. VI. 1954. 350. l.

ségeinek hasonló egyesülése révén jött létre a magyarság, s ennek emléke a magyar régiségben felbukkanó totemizmus.³

Az obi-ugorokéhoz hasonló, frátriákból álló nemzetségi szervezet egykori meglétére mutat, hogy a magyar nyelvben megmaradt az obi-ugor *sir* 'phrat-ria' neve a *szer* szóban, melynek régi jelentése 'rend, sor, rész'.⁴ Ez azonban már Anonymus idejében eredeti értelmét veszítette. *Scerü* (o: *Sceru* Pusztaszer) nevét Anonymus azzal magyarázza, hogy azért nevezték el Szernek, mert itt rendezték el az ország dolgát.⁵

A magyar régiségben feltűnő totemisztikus maradványok eredete nem dönthető el ilyen egyértelműen, mert az ugor-korba vagy az ogur-török együttélés korszakába való visszavezetés mellett számolhatunk későbbi korban csatlakozott török nemzetségek totemisztikus hagyományaival is.

Mi a totemizmus jellegzetessége?

Az exogám totem-nemzetség magát általában valamilyen totemtől (állat, ritkán növény vagy egyéb természeti jelenség) származtatja. Állatostól való származtatás esetén ezzel együtt jár az ösként tisztelt állatfajta megbecsülése, óvása, vadászati tilalma és a totemállat képének nemzetségi jelvényként való viselése. Több rokon, vagy több, egymással exogám kapcsolatban levő nemzetség totemisztikus nemzetségi szervezetet alkot, melyben minden nemzetség más-más totemtől származtatja magát.

A totemizmus maradványai kimutathatók a törökség és az obi-ugorok körében egyaránt.

A törökök farkastól származtatták magukat; zászlajuk végére arany farkasfejet tettek.⁶ Dzsingisz khán nemzetsége a Mongolok Titkos Története szerint szürke farkas és fehér szarvasűnő nászából származott.⁷

Rasid ed-Din a török és mongol népek genealógiájáról szólván ismertette az Oguz khán 6 fiától leszármazó 6 törzset és 24 nemzetséget. Ezek szerint minden törzsnek, helyesebben nemzetségnek, saját *ongon*-jai, totemmadarai voltak, melyeket tiszteletben tartottak és nem vadásztak. Ezek a *sahin* 'solyom', *kartal* 'sas', *taušandžül* 'nyulászölyv', *sonkur* 'kerecsensolyom', *üč kus* 'három madár?' és *čağir* 'karvaly'. Ahmed Vefik szótára emellett azt is közli, hogy az oguz khánok fejedelmi jelvénye a *tūrul*, kiterjesztett szárnyú solyom vagy sas volt.⁸

A török népek közül a totemizmus e jellegzetességeit az észak-szibériai jakutok őrizték legtovább tiszta formájában. Egyes jakut nemzetségek totem-

³ Ennek a kérdésnek beható tanulmányozása túllépné tanulmányunk kereteit.

⁴ Irodalmát l. *Bárcei*: Magyar Szófejtő Szótár. Bpest, 1941. [röviden: SzófSz.]; vö. *Steinitz és Harmatta* i. h.

⁵ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. *Szentpétery*. Bpest, 1937–38. [röviden: SRH.] I. 83. l.

⁶ *Chavannes*: Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux. St. Pétersbourg. 1903. 220. l.; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. [röviden: HonfMKial.] 69. l.

⁷ *Haenisch*: Die geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig. 1941. 1, 209. l.

⁸ *Vámbéry*: A török faj. Bpest, 1885. 4–7. l.; *Thury*: A turul madár. Turul. 1886. 125. l.; *Houtsma*: Die Ghuzenstämme. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes [röviden: WZKM.] II. 1888. 219–33. l.; újabb irodalmát l. *Barthold*: Enzyklopaedie des Islam. Leiden–Leipzig, 1913 – [röviden: Enz.Isl.] II. 178–79. l.; *Зеленин*: Культ онгонов в Сибири. Ак. Наук СССР. 1936. 191. l.

jei: sas, medve, varjú, bukóréce, hattyú és a ragadozómadarak számos faja.⁹

Az obi-ugoroknak van „bukóréce”, „esuka”, „medve”, „jávorszarvas” és „hód” nevű nemzetségük. A *nāras māxum* „a béka népe” nemzetség a „Nagy Asszony békájá”-tól származtatja magát; a *ipir māxum* „uhu nép” őséne az uhuk öregemberét és öregasszonyát tartja. A *touləŋ pupir māxum* „a szárnyas ős népe” nemzetség toteme a sas, amelynek képmását őrzi a telep. A nemzetségek közös jele, a tamga a nemzetségi totemet ábrázolja. A XVII. századi adóügyi nyomozó levelekben megmaradtak az egy-egy nemzetségnek megfelelő adókerületek tamgái, melyet rendszerint az „adókerület” első embere tett fel az iratra. Több ízben feljegyezték, hogy egy-egy osztják „fejedelem” használta a tamgát maga és társai, ill. körzete nevében. Ismert vogul tamgák nyírfajdot, szarvast, hódot ábrázolnak; osztják tamgák vidra, fenyő, coboly, pata, medve, medvetalp képét örökítették meg. A vogul házak homlokzatára is kitétték a nemzetségi jelet, melyek sorában leggyakoribb a keresztté egyszerűsödött madár.¹⁰

Ibn Faḏlān, aki 922-ben a baskirok földjén utazott át, megjegyzi, hogy a baskirok egy csoportja kígyót imád, egy csoportja halat, egy csoportja pedig darvat.¹¹

Ismeretes, hogy a magyar régiségben is találkozunk a totemizmus maradványaival.

Az Anonymus által feljegyzett Álmos-monda, az Árpád-ház eredet-hagyománya szerint Álmos anyjának, Emesének álmában héja (*astur*) jelent meg, mely mintegy teherbe ejtette őt, s tudatta vele, hogy ágyékából dicső királyok fognak származni.¹² A szóbanforgó madár nevét Kézai tartotta fenn, ki e monda helyére azt szúrta be, hogy Álmos a Turul nemzetségből (*de genere Turul*) származik.¹³ *Turul* a török *toyruł* 'ragadozómadár', valószínűleg 'héja' nevéből ered.¹⁴ A huntörténet szerint Attila — Álmos szépapja — pajzsán koronás héját viselt, s ezt a magyarok Géza fejedelem idejéig megtartották hadi jelnek: „Balnerium quoque regis Atile, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona. Quod signum Hungari, dum se regerent per communitatem, usque tempora ducis Geyche filii Toxun, in exercitu semper communium gestavere.”¹⁵ Kézai saját szövegében a héja helyére beleszúrta, hogy madarat viseltek, melyet magyarul turulnak neveznek: „avis habebat, quae Hungarice *turul* dicitur.”¹⁶

⁹ Leo Sternberg: Der Adlerkult bei den Völkern Sibiriens. Archiv für Religionswissenschaft. XXVIII. 1930. 125–53.; I. Зеленин: i. m. 1936. 184. l.; Uno Harva: Die religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. (FF Communications No. 125.) Porvoo-Helsinki. 1938. 469. kk. l.

¹⁰ Csernyecov: i. m. 3–9. l.

¹¹ Ibn Faḏlān's Reisebericht von A. Zeki Validi Togan. Leipzig, 1939. 36, 153–54. l.; vö. Györffy György: Magyar őstörténet. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának jegyzetei. 1951. II. félév. 38. l.

¹² SRH. I. 38. l. Összehasonlító vizsgálatát és irodalmát l. Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest, 1948 [röviden: Krónikáink] 38–47. l.; vö. Röheim: Hungarian and Vogul Mythology. Monographs of the American Ethnological Society XXIII. 1954. 4–7. l.

¹³ SRH. I. 165, 188. l.

¹⁴ A héja jelentésre ld. Krónikáink 42; Pais Dezső: Turul. Magyar Nyelv [röviden: MNy.] 1949, 37–43. l.

¹⁵ SRH. I. 263. l.

¹⁶ Uo. 152. l.

A Képes Krónika miniátora Attila, Árpád, Taksony s egy-egy névtelen vezér pajzsára rá is festette a „turult”.¹⁷

Hogy ez nem egyedülálló jelenség a magyar régiségben, bizonyítja az Agmánd nem esete. Anonymus szerint a honfoglaláskor Erdélyben szerepet játszott Apafarkas Agmánd (Opaforcos Ogmand).¹⁸ Ő tekintendő az erdélyi Agmánd, más néven Farkasagmánd nemzetség ősenek. Agmánd neve mellett az Apafarkas név totemisztikus eredetű, s annak jele, hogy a nemzetség apja farkas volt, azaz farkast tisztelt őseül. E felfogással teljes összhangban van, hogy az Agmánd nemzetségből származó Kecsetiek a középkorban címerük pajzsán farkas képét viselték.¹⁹

Mindez arra mutat, hogy a magyar nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei.

E kérdés alaposabb megvizsgálása érdekében össze kell hasonlítanunk a nemzetségfőktől származtatott nemzetségek címereit a nyugatról beköltözött advena nemzetségek címereivel. A nemzetségfőktől származtatott nemzetségek ismert címeralakjai a következők: Aba nem: sas; Agmánd nem: farkas; Csák nem: oroszlán; Csanád nem: sólyom; Kaplony nem: sas; Miskolc nem: sas; a kalandozó Sur vezértől származtatható Osl nem: sasszárny karommal; Örsúr nem: sólyom; Szalók nembeli Szalókiak: hattyú.²⁰

Ugyanakkor a nyugatról beköltözött lovagok nemzetségeinek ismert címerei a következők: Balog nem: kétfejű sas (előázsiai eredetű európai szimbólum);²¹ Gut-Keled nem: vörös mezőben három ezüst oldalék (heroldalak); Győr nem: kék mezőben arany heraldikai lilium; Hahót nem: vörös mezőben természetes ökörfej, homlokán kereszt!; Héder nem: vörös mezőben három ezüst cölöp (heroldalak); Hermán nem: vörös mezőben arany sárkány; Hont-Pázmány nem: kék mezőben arany félhold és csillag; Ják nem: fekete mezőben arany oroszlán; Rátót nem: vörös mezőben arany hárslevél;²² Nagymartoniak: szárnyát kiterjesztő sas, vállán kereszt!²³

Az összehasonlításból a következő eredmény adódik: A nemzetségfőktől származtatott nemzetségek általában totemállatnak is használatos állatalakot, főként ragadozómadarat viselnek címerükben; ugyanakkor a nyugatról beköltözött lovagok nemzetségei a nyugati heraldika jellegzetes heroldalakjait (geometriai formákat), stilizált növényalakokat, képzelt állatalakokat. Közös a két csoportban az oroszlán. Sokat mond az a körülmény, hogy amidőn a lovagi nemzetségek a nyugaton sem ismeretlen állatos címeralakokat, a sást és ökörfejet Magyarországon címerként használják, kiteszik rá a keresztet, ami *magyar* nemzetségi címerben ismeretlen. A Képes Krónika honfoglaló vezéreket ábrázoló miniatúrái mutatják, hogy nálunk udvari

¹⁷ Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Ed. Fr. Toldy—C. Szabó. Pest. 1867. XX—XXI. l.; Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kódex 14., 21., 23., 33., 36. l.

¹⁸ SRH. I. 65. l.

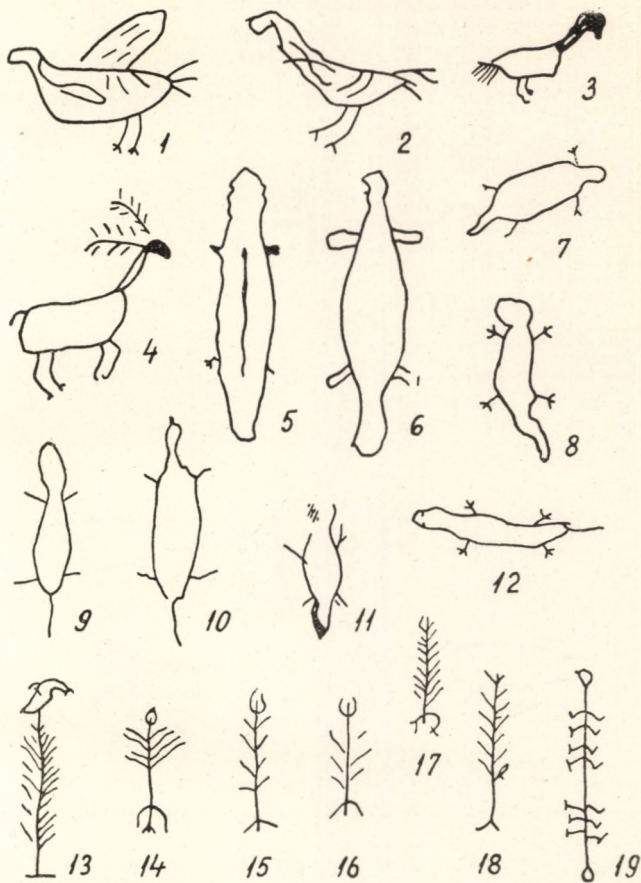
¹⁹ Csoma József: Magyar nemzetségi czímerek. Bpest, 1904. 133. l.; Jakubovich Emil, Turul. 1914. 43. l.

²⁰ Csoma: i. m. 11., 61., 63., 111., 129., 133., 139., 155. l.

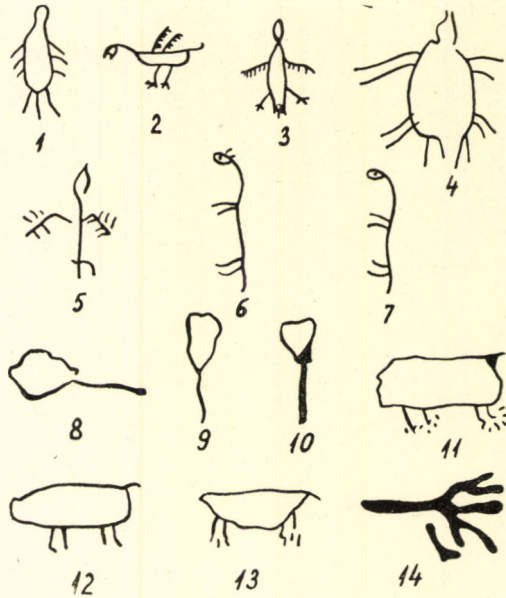
²¹ Solovjev: Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. Seminarium Kondakovianum [röviden: Sem. Kond.] VII. 1935. 119. kk. l.

²² Csoma: i. m. 34., 55., 76., 83., 90., 95., 99., 107., 146. l.

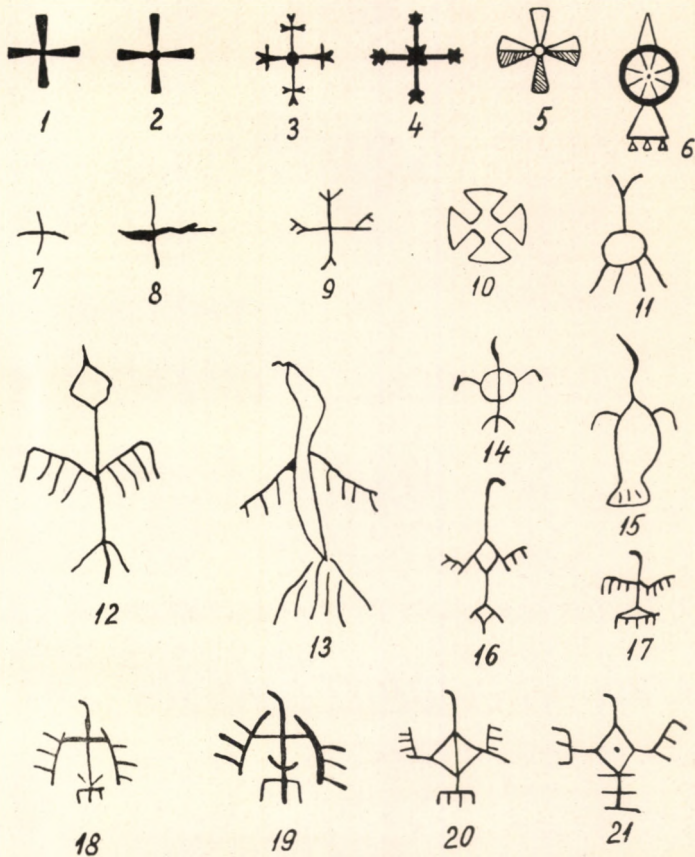
²³ Sasos címerüket már említi a krónikák is: SRH. I. 191, 302. l.; ténylegesen használt címerüket l. Nagymartoni Pál országbíró (1328—48) pecsétjén: *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecsétáhasználat története a középkorban. A gödöllői gimn. évk. 1943—44. VIII. tábla 55, 57. kép.

1. Osztyják nemzetségi jelek XVII. századi okiratokban: nyírfajd (1—3), szarvas (4),
hód (5—8), vidra (9—12), fenyőfa (13—19)

II. Osztyják nemzetségi jelek XVII. századi okiratokban: uhu (1–5), coboly (6–7), pata (8–10), medve (11–13), medvetalp (14)

III. Vogul és osztják nemzetségi jelek mai alkalmazása: vogul házak homlokzatán madáralakból egyszerűsödött kereszt (1—10); vogul és osztják tetovált ábrák (12—21)

NEMZETSÉGFŐI GENUSOK CIMEREI:

TURUL-ÁRPÁD

FARKAS-AGMÁND

ABA

ÁKOS

BARSA

CSANÁD

KAPLONY

OSL

MISKOLC-BORS

ÖRSÚR

TÖRZSFŐI GENUSOK CIMEREI:

ELÖD (CSÁK)

ÓND (BOR-KALÁN)

TUHUTUM (ZSOMBOR)

GYULA 1224 (KÁN)

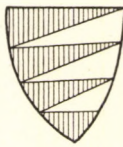

AJTONY

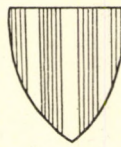
NYUGATRÓL BEKÖLTÖZÖTT GENUSOK CIMEREI:

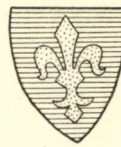
BALOG

GUT-KELED

HÉDER

GYŐR

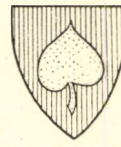
HERMAN

HONT-PÁZMÁNY

JÁK

RÁTÓT

HAHÓT

NAGYMARTONFALVA
CSALÁD

körökben ismeretes volt az állatot ábrázoló címerkép pogány eredete, s így biztosra vehető, hogy a keresztet tudatosan, megkülönböztetés céljából helyezték el a keresztény lovagi kultúra állatos címerein.

Ilyenfajta megkülönböztetés a keresztény szimbolikában nem ismeretlen. A VII. században keletkezett Eustachius- és Hubertus-legendában szereplő hímszarvast, mely a vadászt csalogatja, fején kereszttel ábrázolják.²⁴ Ugyanakkor a keleti szarvasüldözési mondák vezéralakja, a csalogató szarvas-üldöző pogány motívum.²⁵ Ennek megfelelően a magyar történeti emlékekben és a regös énekekben felbukkanó szarvas még keresztényesített hímszarvas formájában is kereszt nélküli, és a Képes Krónika miniátora Hunor és Magyar szarvasüldözési jelenetében is kereszt nélküli szarvasüldőt ábrázol.

Az a határozott különbség, ami a nemzetségi címerek totemisztikus eredetű keleti és keresztény, ill. lovagi eredetű nyugati ábrázolásaiban megmutatkozik, hozzásegít ahhoz, hogy a krónikákban nem szereplő kisebb nemzetségek szétválasztását is megkíséreljük.

Az első csoportba sorolható az Ákos-nem: hal; Balog—Semjén nem: sas; Barsa nem: hal; Salamon nem: sas.²⁶

A nyugati heraldika jellegzetes képeit tüntetik fel az alábbi nemzetségi címerek: Geregen: többszörös mezőre osztott pajzs (heroldalak), ill. tölgyág; Pok: rózsza; Szente—Mágócs: három rózsza; Vaja: függőlegesen hasított pajzs (heroldalak).²⁷

Számos esetben biztosan dönteni nem lehet, mert a lovagi kultúra meg-honosította nálunk a nyugati jelképeket is, és a naturalista címerábrázolás korában az eredeti címerkép gyakran mellékes kísérő motívummá vált. Ehhez járult, hogy országos méltóságok viselői az Árpád-korban átvették a királyi címer részeit és királyi jelvények képét. Így lehet magyarázni pl. a vágott pajzsot Kán nb. Gyula nádor 1224-i pecsétjén,²⁸ a kettős keresztet az Ákos nem címerében és az országalmát a Bece—Gergely, Dorozsma és Tétény nem címerképéül szolgáló kigyó szájában.²⁹

Külön problémát jelent az oroszlán.

Hagyomány szerint az Árpád-ház totemállata a turul volt. Viszont az Árpád-ház legkorábbi jelvényein oroszlán jelenik meg. Oroszlán van az államalapításkor már meglévő királyi jogar kristálygömbjének három oldalán.³⁰

²⁴ *Pschmidt*: Die Sage von der verfolgten Hinde. Greifswald. 1911. 37., 45. kk. 1.; *Berze Nagy János*: A csodaszarvas mondája. Ethnographia [röviden: Ethn.] 1927. 73. l.

²⁵ Irodalmát l. *Györfly*: Krónikáink 35–38. l.; *Róheim*: i. m. 11. kk. 1. és alább.

²⁶ *Csoma*: i. m. 23., 39., 52., 154. l.

²⁷ *Uo.* 74., 142., 156., 169. l.

²⁸ *Uo.* 61., 109. l.

²⁹ *Csoma*: i. m. 24., 42., 71., 165. l. Az idegennek mondott Bece—Gergely nemzetség külföldi eredetében már Karácsonyi kételkedett (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bpest, 1900–1. [röviden: MNemz.] I. 215. l.). Régi birtokai Csongrád megyében határosak voltak a Dorozsma nemzetség birtokaival. 1075-ben itt fel is tűnik a két nemzetség közös őse, mint határos birtokos: „cum Beche fratre Drusba” (*Knauz*: A Garan-melletti Szent Benedeki apátság. Bpest, 1890. [röviden: GSzBen.] 29. l.). A Duna—Tisza közti homokon tűnik fel a Téténytől származtatott Maglód-nem is (Krónikáink 114. l.). Ennek alapján feltehető egy nemzetség, amely kigyótól származtatta magát.

³⁰ *László Gyula*: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. Szent István emlékkönyv. Bpest, 1938. [röviden: SzIEml.] III. 550. kk. 1.; *P. E. Schramm*: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Schriften der Monumenta Germaniae Historica [röviden: MGH. Schriften] XIII/1. Stuttgart. 1954. 238. l.

Hét-hét oroszlán díszítette a XII. századi esztergomi királyi kápolna falát a trónszék mellett jobbra és balra.³¹ 7—9—11 oroszlán tűnik fel 1200 után Imre és Endre király új típusú pecsétjein a hétszer—kilencszer vágott pajzs vízszintes mezőiben.³²

A nemzetségi címer oroszlánját általában királyi címerből való átvételnek gondolták; míg a Bor, Csák, Ják és Katisz-nem esetében a heraldika őskorába vezették vissza. Érdekes, hogy oroszlános címer általában olyan nemzetségekben tűnik fel, amelyek a hét vezértől származtatták magukat. Így pl. az Elődtől származó Csák nem, az Ondtól eredő Bor nem, a Gyulától származó Kán nem, az Anonymus által Téténytől (Töhötömtől) származtatott és a Gyulákkal egyeredetűnek mondott Zsombor nem, s talán az Ajjontól származó Ajjony nem is. Ezekon kívül csak a Ják és a Kácsik (Kacsics, Katisz) nemben jelentkezik.³³ Anélkül, hogy e kérdés vonatkozásaira itt kitérnénk, megállapíthatjuk, hogy az oroszlánt ábrázoló címerkép nem vezethető vissza nemzetségi totemre.

Hogyan képzelhető el a nemzetségi totemek továbbélése és a lovagi kultúrába illeszkedése?

Az említett obi-ugor példa mutatja, hogy a „fejedelem” maga és társai, ill. adókerülete nevében még a XVII. században is használja nemzetségi jelvényeként az állatalakot ábrázoló tamgát. A magyar nemzetségfők a nemzetségi szervezet felbomlása után sem felejtették el „tamgaikat”, egykori hatalmuk jelképét. A lovagi kultúra meghonosította Magyarországon a sisakon, ill. pajzson viselt családi jelvény, címer viseletét, ami a magyar nemzetségfők utódai számára csak formájában volt új, tartalmában nem.³⁴

A fenti vizsgálódás arra az eredményre vezetett, hogy a honfoglalás kori magyar társadalom — legalábbis részben — totem-nemzetségi szervezet volt.

*

A honfoglalás kori magyar társadalom szervezetét Bölcs Leó és Konstantinos Porphyrogennetos ismerteti.

Bölcs Leó 900 táján írt Taktikája szerint a „türkök”, azaz magyarok „a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint (κατὰ γένη καὶ φυλάς) szét-

³¹ *Donázy Ferenc*: Az Árpádok címerei. Bpest, 1937. 32. l.; *Gerevich Tibor*: Magyarország román kori emlékei. Bpest, 1938. 95. l.; irodalmát l. *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bpest, 1954. 134—35. l.

³² *Fejérpataky*: Az Árpádok czímerei. Árpád és az Árpádok. Bpest, 1907. 336. kk. l.; *Donázy* (i. m. 4. kk. l.) az aragon címerből magyarázza, mert Imre felesége aragon hercegnő volt. Ha az Árpádoknak már Imre előtt volt címerük, amihez kétség nem férhet, első sorban az oroszlános címerre gondolhatunk. Az európai heraldikában már a XI. században megjelenik a több lépő oroszlánt ábrázoló címerpajzs uralkodói jelvényként (*Schramm*: MGH. Schriften. XIII/3. 968. l.).

³³ *Csoma*: i. m. 22., 51., 61., 107., 110., 118. l. A Zsombor nem címerére l. a kihalt esküllői Ördög család címerét (*Siebmacher*: Wappenbuch. Ungarn. IV. B. 15. Abt. 123. tábla). Az Ajjony nembeli Szuhayak pecsétjén 1598-ban és 1603-ban oroszlán van, viszont Szuhay Mátyás kurucvezér 1659-i pecsétje griffet ábrázol (*Csoma*: i. m. 22. l.).

³⁴ A nemzetségi állatjelvények zászlórúdon való viselése kimutatható az ókori Európában a görögöktől eltérően minden indoeurópai népnél, Elő-Ázsiában, Egyiptomban, de főként a steppelakók között (l. W. Berges és A. Gauert cikkét *Schramm*: MGH. Schiften. XIII/1. 251—56. l.). Az ókori görög nemzetségek totemcímerüket pajzson viselték (*George Thomson*: Studies in Ancient Greek Society. London. 1954. I. 120—23. l.). A nyugati heraldika ma még nem tisztázott XI. századi kezdeteit tárgyalja *Schramm* i. m. XIII/3. 963—74. l.

széledve, télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat.”³⁵ Bár a törzsekre és nemzetségekre való tagolódás meglétében nem kételkedhetünk, Bölcs Leó adatának értékét gyengíti az a körülmény, hogy e mondatot a magyarokra vonatkozó tudósítás zömével együtt szószerint átvette a VI. és VII. század fordulóján készült Maurikios-féle Taktikából, mely a régi türkök harcmodorát jellemzi. Bölcs Leó önálló beszúrásai között azonban van egy figyelemre méltó kifejezés is; egy helyen a jellemzésben forrásától eltérően „a türkök törzsei” (*τὰ Τούρκων φύλα*) kifejezéssel él. Maurikios e helyen semmit sem ír s e kifejezést másutt sem használja,³⁶ amiből világos, hogy Bölcs Leó tudott a magyar törzsszervezetről, s egy-egy törzset *φυλή* szóval jelöl.

Részletesebben ismerteti a magyar törzsszervezetet Konstantinos „A birodalom kormányzása” c. 950 körül írt művében; sajnos a társadalmi fogalmak megjelölésében nagyon következetlen. Ő a népet, törzset és nemzetiséget egyformán a *γενεά* ’nemzetség’ szóval adja vissza, míg fejedelem, törzsfő és nemzetségfő nála egyaránt *ἄρχων*, csak a honfoglalás előtti 7 törzsfőről beszélvén él a *βοέβοδος* névvel. 38., 39. és 40. fejezetében a következőket írja: „A türkök hét törzsből (*γενεά*) állottak.” „... az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből (*γενεά*) valók ... elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén ... Egy fejedelem (*ἄρχων*) van náluk, azaz a kabarok három törzsében (*γενεά*), aki máig is megvan.” „A kabarok és a türkök törzseiről (*γενεά*). Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (*γενεά*), második a Nyék (*Νέκη*), harmadik a Megyer (*Μεγέση*), negyedik a Kürtgyarmat (*Κουρτουγερμάτου*), ötödik a Tarján (*Ταρϊάνου*), hatodik Jenő (*Γενιάχ*), hetedik Kér (*Καρή*), nyolcadik Keszi (*Κασή*). És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.” „A türköknek ez a nyolc törzse (*γενεά*) nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségből (*γενεά*) sorban következő fejedelem, és van két másik is, a gyula (*γυλας*) és karcha (*καρχαας*), akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme (*ἄρχων*) minden törzsnek (*γενεά*) is.”³⁷

Konstantinos ebben a leírásban kétségtelenül a törzsekre való tagolódásról beszél, de hogy a törzsek kisebb egységekből állottak volna, arról nem mond semmit. Pedig a helyzet e tekintetben alig különbözött a besenyőktől, akikről szölván megadja a nemzetségek számát is: „Tudnivaló, hogy egész Besenyőország nyolc tartományra (*θέματα*) oszlik s ugyanannyi nagy fejedelme van ... A nyolc tartomány negyven részre oszlik és vannak kisebb fejedelmeik (*ἄρχων*) is.”³⁸ Ebből úgy látszik, hogy egy-egy besenyő törzs 5 nemzetségből állt.

Nagy kérdés már most az, hogy a Konstantinos által festett kép a honfoglalás előtti vagy utáni állapotra vonatkozik-e. A honfoglalás ugyanis Konstantinos szerint olyan körülmények között zajlott le, ami nem hagyhatta

³⁵ *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti forrás. Századok [röviden: Száz.] 1952. 341. l.; vö. A magyar honfoglalás kútfői. Bpest, 1900. [röviden MHK.] 35. l.

³⁶ Uo. 340. ill. 34. l.

³⁷ *Moravcsik Gyula* fordítása nyomán Bpest, 1950. 171–79. l.; a 40. fejezethez vö. még *Moravcsik*: Nyelvtudományi Közlemények [röviden: NyK.]. L. 1936. 293. l. alatti fordítását.

³⁸ I. m. 166–67. l.

érintetlenül a magyar törzsszervezetet. Ezt írja: „... amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjukat (*φαιμίλιας*) teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet, mint mondtunk, a folyók... elnevezése szerint neveznek.”³⁹ E pusztulásnak nyoma maradt a magyar krónikákban is. Bővebb krónikáink a magyarok vándorlását az alábbi szavakkal fejezik be: „... egy tartományba jutottak, ahol számtalan sast láttak s ott azon sasok miatt nem maradhattak, mivel a fákról, mint a legyek, úgy szálltak alá a sasok, és barmaikat és lovaikat felfalva megemésztették, mert az Isten úgy akarta, hogy hamarabb költözzenek Magyarországra.”⁴⁰

Hogy a magyar törzsszervezetben a besenyő csapás után lazulás következett be, arra Konstantinos szavaiból s egyéb jelekből következtethetünk. Konstantinos a kabarok és a hét magyar törzs felsorolását azzal fejezi be, hogy így telepedtek le, így laktak a magyarok Besenyőországban, azaz Etelközben! Amidőn pedig a 950 körüli állapotot rajzolja, azt mondja, hogy „a türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik tulajdon (közvetlen) főnökeinek”, azaz a törzsfőknek. (*Αἱ δὲ ὀκτὼ γενεαὶ τῶν Τούρκων αὐταὶ πρὸς τοὺς οἰκειλοὺς ἄρχοντας οὐχ ὑπέκουσιν*; Jenkins számára ez annyira különösnek tűnt, hogy az *οὐχ* tagadósztót a szövegben tévedésnek vélte, azt gondolva, hogy Konstantinos azt akarhatta mondani, hogy a törzsek engedelmeskedtek közvetlen főnökeiknek; Moravcsik szövegkiadása nyomán mégis szó szerinti fordítást adott: These eight clans of the Turks do not obey their own particular princes.)⁴¹ Ez pedig azt jelentheti, hogy 950 körül a nyék törzsbeli nemzetségek nem engedelmeskedtek a nyék törzsfőnek; a kürtgyarmat

³⁹ Uo. 176–77. l.

⁴⁰ SRH. I. 286. l.; behatóan tárgyalom Krónikáink 92–96. l. — A magyar honfoglalásra vonatkoztatható Mas’údi azon mondata is, amely a Fekete-tenger környékén lakó török népek ismertetése és a magyarok 934-i konstantinápolyi hadjáratának elbeszélése közé van beszúrva. Mas’údi, akinek kronológiája nem megbízható, leírja, hogy a kazárok és a római birodalom között türk népek laktak (*B.j.n.y. Bajgard, Bajamik, Nukarda*); ezek között a *bajgard* kétségtelenül a baskir név, amellyel a mohamedán írók a magyarokat is jelölték; a *bajanak* pedig a besenyőket jelöli. Mármost az általa 932-re datált konstantinápolyi kalandozás előzményeként elmondja, hogy a fenti türk népek között háborúskodás tört ki, s erre a római csapatok *Walandar*-ból (*Walandar* a dunai bolgárok *nándor* ~ *lándor* neve) megtámadták a türkök lakhelyét, sok gyermeket ejtettek foglyul és nyájaikat elhajtották, és pedig abban az időben, amikor ezek távol voltak és háborúskodással voltak elfoglalva: „Da brach ein Streit aus und die romäischen Truppen von Walandar machten einen Streifzug gegen ihre Wohnsitze, während sie von denselben abwesend waren, und führten viele Kinder in die Gefangenschaft fort und trieben die Viehherden weg. Dies wurde ihnen hinterbracht, als sie durch ihren Krieg beschäftigt waren.” (*Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. [röviden: *Streifzüge*] 62. l.; vö. MHK. 280. l.) Itt valószínűleg a besenyők és magyarok között ki-tört háború és a bolgárok beavatkozása van leírva. Hogy a 895–96-i bolgár háborúk híre eljutott a mohamedán világba, azt tanúsítja Tabarī (*Abicht: Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr. Archiv für Slavische Philologie XVII. 477. l.; Pauler: A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bpest, 1900. 151. l.).

⁴¹ *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Bpest, 1949. 179. l. A honfoglalás előtt még meglévő központi hatalom lazulására mutat az a formula is, amellyel Konstantinos „De cerimoniis” című műve (952–959) szerint a bizánci császár a magyarokhoz intézett leveleit kell címezze. A „Kazária kagánjához” megszólítással szemben a magyaroknak a „türkök fejedelmeihez” megszólítás járja, hasonlóan a „besenyők fejedelmeihez” címzéshez (CB. 690–91. l.; *Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai*. Bpest, 1934. 149. l.).

nemzetségek a kürtgyarmat törzsfőnek stb. E törzsi lazulásnak nyoma maradt a törzsnévi helynevekben is. Az etelközi hét magyar törzs neve Magyarországon tömegesen felbukkan helynevekben az ország különböző részén. A *kürtgyarmat* törzs neve azonban ilyen alakban sohasem tűnik fel, hanem csak különállóan, a két összetevőre darabolva: 21 *Kürt* és 20 *Gyarmat* helynévben.⁴² Az eredetileg két kisebb törzsből egyesített kürtgyarmat törzs tehát a honfoglalás után szétvált két alkotó elemére. A X. században, midőn e helynevek keletkeztek, még mindenki tudta, hogy ki melyik törzsből való, s a törzsnevet megkülönböztető népnévként használták, de a hét törzs mint politikai realitás már nem létezett. A nomád népek történetéből tudjuk, hogy a törzs, ez a mesterséges, szervezett alakulat egy katonai csapás, főként pedig az állatállomány elvesztése után milyen könnyen bomlik alkotóelemeire, a természetes családi összetartozáson felépülő nemzetségre, ágra, nagycsaládra (aul-ra), s milyen könnyen jönnek létre új szervezetek.⁴³ Úgy látszik, hogy a magyar társadalomban a lazulás után megindult egy új integrálódási folyamat; a nemzetségek új csoportosulása volt születőben. Erre enged következtetni az Árpádok uralmi körének kiterjesztése idegen törzsfők nemzetségeire, így pl. „Kündü fia Kurszán” szállásterületére,⁴⁴ erre utal az Árpád fiai és unokái nevét viselő helynevek elterjedése jóval nagyobb területen, mint amekkorát egy törzs elfoglalhatott. S végül, de nem utolsó sorban ezt igazolja, hogy krónikáink nem ismerik a törzsek nevét, csak a kiemelkedő vezéreket, nemzetségfőket.

Amit Konstantinos a törzsi lazulásról ír, az általában a magyar törzsszövetségre vonatkozik. A kabarokról írt szavai viszont mást mutatnak: „Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében mind a mai napig.” A kabar törzsekre tehát nem áll az, hogy „nem engedelmeskednek törzsfőiknek”, hanem szilárdan egy fő alatt állnak. E jelenség okaira és következményeire a magyarországi viszonyok tárgyalásánál még visszatérünk.

A tárgyalt bizánci adatokból fény derül arra, hogy a magyarság törzsekre és nemzetségekre tagolódott, de arra nem kapunk választ, hogy a honfoglaláskori nemzetség a bomlás milyen stádiumában volt. Rokonságon felépülő közösség volt-e még a törzs alsoportja, a nemzetség, avagy azzal a nomád társadalmakban nem ismeretlen formával állunk szemben, amikor egy „nemzetségfő” nemzetsége több, egymással nem szükségszerűen rokon kisebb nemzetséget fog össze. Annak ellenére, hogy ebben a kérdésben adatok híján nem foglalkozhatunk állást, az alábbiakban az eddigi irodalom szóhasználatát követve a törzset összetevő társadalmi alakulatot „nemzetségnek”, a törzsfők alatt levő főnököket „nemzetségfőnek” nevezzük, tekintet nélkül arra, hogy a rokonsági kötelékek a „nemzetségben” fennállottak-e avagy sem.

A magyarok hét törzsrre való tagolódásának emlékét megőrizték krónikáink is a *Hétmagyar* névben. E név eredetileg a hét magyar törzset jelen-

⁴² A törzsnévi helyneveket összegyűjtötte Nagy Géza: *A magyar nemzetségek*. Turul, 1910. 21. kk. 1., *Knieszsa István*: *Magyarország népei a XI. században*. SzIÉml. II. Bpest, 1938. 457. l. és öt egészítette ki Moór Elemér: *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged. 1944. 96. l. Az okleveles és helynévi anyagból ez a névsor szép számmal gyarapítható. A kürtgyarmat törzsnév eredetére l. *Németh Gyula*: *HonfMKial.* 250. l.

⁴³ Uo. 20. kk. 1.

⁴⁴ *Győrffy György*: *Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története*. Budapest Régiségei [röviden: Bud. Rég.] XVI. 1955. 9. kk. 1.

tette ; a XII. századra azonban jelentése elhomályosult, és a hét magyar vezért értették alatta ;⁴⁵ így a régi Gestára hivatkozó Ricardus (*Inventum fuit in Gestis Ungarorum, . . . quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant*)⁴⁶ és Anonymus (*septem principales persone, qui Hetumoger vocantur*) ;⁴⁷ míg a XIII. században a *Hetmogor*-t az augsburgi csatából élve visszatért „gyázmagyarokkal” is azonosították.⁴⁸

Nem ilyen világos a kabarok jelentkezése krónikáinkban. Az ezekkel kapcsolatba hozható népelemek (Anonymus: *gentes, qui dicuntur Cozar; VII. duces Cumanorum, Cumani; Siculi . . . populi*; Krónikák: *Zakuli, Zekuli, de gente Corosmina*) körül sok a probléma, ami bővebb megtárgyalást igényel.

Egy bizonyos, a magyar krónikák a honfoglalás előtti magyar törzsszervezetről egységes képet nem őriztek meg, csak értelmét vesztett neveket és hagyománytörödelméket.

*

Nézzük meg ezeketán, hogy miként jelentkezik a nemzetség (genus) XIII. századi forrásainkban.

Az első hiteles forrás, amelyben nemzetségtől való származtatás feltűnik, Anonymus 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*.⁴⁹ Ettől kezdve okleveleink másfél évszázadon át használják különböző társadalmi rétegek leszármazáson alapuló rokonsági csoportjainak jelölésére.⁵⁰

Jobbágy- és udvarnoknemzetségekkel először a tihanyi apátság 1211-i birtokösszeírásában találkozunk. Tósokberénden 9 jobbágycsaládról mondják, hogy „hii sunt omnes de una cognacione”, és 4 családról: „hii sunt de uno genere”. Bakonyszőlősen 3 jobbágynemzetség volt: 3 család „de genere Mot”, 6 család „nepotes Bolchou”, 4 család „de alio genere nepotes Wlos”. Gamáson több udvarnoknemzetséget említenek: „de alia generacione vduornicorum”, „de alio genere vduornicorum”.⁵¹ A pannonhalmi birtokokon 1237 körül a legkülönbélebb szolgáltató rétegeket a „cognatio”-k, rokonságok feje szerint írják össze ; kilenc háznép jobbágyról éppenséggel azt mondják, hogy az „udvarispánok nemzetségéből” (de genere curialium comitum) származnak.⁵² Világos, hogy e néhány családból álló genus-ok, cognatio-k esetében nagy-

⁴⁵ Irodalmát I. Krónikáink 97–99. l.

⁴⁶ SRH. II. 535. l.

⁴⁷ SRH. I. 33. l. még 37., 39., 41., 47., 50., 94. Ettől eltérő szóhasználat — mint erre Horváth János hívta fel figyelmemet — uo. 78. l.: „. . . isti, qui dicuntur Hetumoger, talibus uterentur armis, . . .”

⁴⁸ Uo. 294.

⁴⁹ SRH. I. 44. és passim. Azok a korábbi oklevelek, amelyekben a „de genere” kifejezés előfordul, vagy hamisak, vagy a XIII–XIV. századi átíráskor interpolálták a birtokos neve mellé a nemzetségnevet. Ilyen pl. Otho comes 1061-i oklevele, melynek sokszoros átírásban fennmaradt szövegét nemrég fedezte fel Kumorovitz L. Bernát, hol az alapító „Ego Ottho filius Gewr de genere Gewr” nevében a nemzetségnev nem lehet eredeti ; ilyen beszűrés III. Béla egyébként hitelesnek tekinthető 1183-i oklevelében a „de genere Zalok”, „de genere Chaak” kitétel (Codex Diplomaticus Patrius. Hazai Okmánytár. Győr 1865. [röviden : Hazai Okm.] I. 1. l. vö. *Szentpétery*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1923 [röviden : Regesta] 138. sz.), mely az oklevelet 1326-ban átíró családok jogbiztosító törekvésének eredménye.

⁵⁰ Szórványosan később is felbukkan, főként más etnikumú népek nemzetségeinek jelölésére.

⁵¹ A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története [röviden : PRT]. X. 507, 513. l.

⁵² Uo. I. 772–87., 781. l.

esládokról van szó. De mi az értelme, hogy a lóval, fegyveresen szolgáló egyházi jobbágyokat, az egyházi nemesek elődeit és a mezőgazdasági termékekkel adózó udvarnokokat, de a többi szolgáltató kategóriát is nemzetségük, leszármazásuk emlegetésével írják össze?

István király veszprémvölgyi görög alapítólevele tanúsítja, hogy a királyi birtokon már a XI. század elején különféle szolgáltató kategóriák voltak, s a király meghatározott számú és „foglalkozású” háznépet adott át az egyháznak (a földműves *μετοχία*-k mellett lovasszolgát, halászt, révést, ácsot, kovácsot, kádárt, esztergályost és szőlőművest).⁵³ Ha a következő két évszázad folyamán a szolgálatok specializálódtak is a munkamegosztás fokozódása révén,⁵⁴ és a terhek emelkedtek is, az atyáról fiúra öröklődő szolgálatok jellege, sőt néha neve is megmaradt. Így az István király törvényeiből ismert *miles*, a pécsváradi apátság alapítólevelének „szabad” *miles*-e megfelel az egyházi jobbágnak (pécsváradi birtokon 1290 körül *nobilis iobagio ecclesie*);⁵⁶ az István király törvényeiből ismert félszabad udvarnok,⁵⁷ mely nevében is őrzi az udvar alá tartozásának emlékét és eredetileg a nádor, a királyi udvar ispánja alá volt rendelve,⁵⁸ egyházi uralom alá jutása után is udvarnok néven szerepel, sőt a pannonhalmi udvarnokok még 1226 körül is „a régi törvények és Szent István király által megszabott kötelességeiket” (*antiqua leges et debita eorumdem a sanctissimo rege Stephano eis instituta*) hangoztatják a nádor, mint ügyük elbírálására kiküldött bíró előtt.⁵⁹

Ezek a különféle szolgáltató kategóriák a királyi és várbirtokon szolgálatuk neme szerint századokba és tizedekbe osztva,⁶⁰ gyakran falunként elkülönülve éltek, amit mutat a sok foglalkozásnévből képzett falunév; emellett azonban már a XI. század közepén össze is írták őket,⁶¹ s így nehezebben keveredtek el. A királyi birtokszervezetet kis méretekben utánzó egyházi birtokon azonban többféle szolgáltató együtt lakott egy faluban, és földközösségben éltek. Ezek pedig az atyáról fiúra öröklődő szolgálatuk nemét csak úgy tudták nyilvántartani, ha számontartották leszármazásukat, „nemzetségüket, rokonságukat”. Különösen időszerű lett a nemzetség nyilvántartása a XIII. század elején, amikor egyszerre mindenféle birtokon a szolgálatot megállá-

⁵³ Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 1929. [röviden: ÓMOLv.] 15–16. l.; *Gyomlay Gyula*: Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Bpest, 1901. 13–14. l.

⁵⁴ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bpest, 1949. 221. kk. l.

⁵⁵ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Bpest, 1887 — [röviden: Mon. Vat.] I/4. 1889. 575.

⁵⁶ ÓMOLv. 109. l.

⁵⁷ II. 55: „Si quis illorum, qui vulgo *udvornic* vocantur, furtum commiserit, lege liberorum dijudicetur. Testimonium autem eius inter ipsos non recipiatur.” *Corpus Juris Hungarici*. Magyar törvénytár 1000–1526. Bpest, 1899. [röviden: *Corpus Juris*] 42. l.

⁵⁸ I. László törvénye III. 77: „Domi vero comes idem [palatinus] quamdiu permanserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos duntaxat, qui vocantur *udvornic*.” *Corpus Juris* 76–78. l.

⁵⁹ PRT. I. 676. l.

⁶⁰ I. László törv. (III. 1): „nuncius regis per omnes civitates . . . congreget *centuriones et decuriones*”; Kálmán törv. (I. 79): „super unoquoque *centurionatu*” *Corpus Juris* 74, 118; *Pesty Frigyes*: A magyarországi várispánságok története. Bpest, 1882. 83–84., 105–08. l.; *Tagányi*: Történeti Szemle, 1913. 515. l.; *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bpest, 1954. 4. l.

⁶¹ I. László törvénye III.2: „... a tempore regis Andreae et a ducis Belae et a *conscriptioe iudicis Sarchas nomine*, apud quemcunque aliqui civium, vel illorum, qui dicuntur ewnek vel servi, detinentur . . . regi praesententur” (I. m. 76. l. vö. jegyzet).

pító „státusperek” tömegét ismerjük meg, amikor sokan ki akarnak válni a súlyosbodó szolgálattal járó rétegből, még többen meg akarják akadályozni ezt, vagy éppenséggel maguk közé akarnak vonni szabadabb elemeket.⁶² S különösen indokolt volt a nemzetség számontartása az egyházi jobbágyság és udvarnokok között, akiknek volt mit veszíteniök.

Ez a háttere a jobbágy-, udvarnok- és más szolgáltató nemzetségek emlegetésének, gyors eltűnése a forrásokból pedig annak tudható be, hogy a tatárjárás népeket felkavaró és jogokat illuzórikussá tevő forrataga után megindul a fejlődés az egységes jobbágyság kialakulása felé.

*

XIII. századi okleveleink 14 várjobbágynemzetség nevét tartották fenn Vas, Sopron, Zala, Bács, Pozsony, Esztergom és Gömör vármegyéből⁶³ (pl. 1237: *iobagio castri Supprvniensis de genere Kurth*; 1268: *iobagiones Castri Ferrei de generatione Churnug*).⁶⁴ E nemzetségek neve általában egyezik azon falu nevével, ahonnan származnak.

Első pillanatra azt hihetnénk, hogy a „de genere” kifejezés ebben az esetben is csupán annyit jelent, hogy a várjobbágyok nagycsaládi szervezetével van dolgunk, akik egy egész falut laknak. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a várjobbágynemzetségek társadalmi helyzetét, kiderül, hogy ez a várjobbágyok egy bizonyos rétegére vonatkozik. 1240-ben a várbírtokok felülvizsgálata alkalmával IV. Béla megállapította azoknak a számát, akik a szent király régi és valódi jobbágyságai közül valók (*numerum, qui antiqui et veri iobagiones Sancti Regis inventi fuerant*), s ennek során Pozsony megyében idesorolta az Etre nembeliek 10 háznépét és a Magyar nembeliek 12 háznépét (*in Comitatu Poseniensi de generatione Ethuruh sunt 10 mansiones . . . de generatione Mogor sunt 12 mansiones*).⁶⁵ 1213-ban egy Váradon lefolyt Bihar megyei státusper alkalmával világosan kimondják a várjobbágynemzetség és a szent király szabadjait azonosságát: „*dixerunt se iobagiones esse a generatione, qui scilicet liberi Sancti Regis dicuntur*.”⁶⁶ Több esetből kiderül, hogy a várnépből lett várjobbágyot különböztetik meg a természetes jobbágyoktól, vagyis szentkirály szabadjaitól; pl. 1215: „*impetiissent . . . quod essent quidem ioubagiones, sed de castrensibus exempti. Illi autem dixerunt naturales ioubagiones esse, qui scilicet liberi Sancti Regis nuncupantur*.”⁶⁷ 1165-ből fenn is maradt egy oklevél, amelyben a király pozsonyi várnépeket Szent István király vártisztjei (várjobbágyfiúi) közé emel: „*homines inter suburbanos posoniensis castri existentes . . . a castrensi seruuicio subtraxi, eo tamen tenore, ut inter procures eiusdem castri, procures filii sancti Stephani regis existant*.”⁶⁸ A várjobbágynemzetségek tehát az István király által megállapított várjobbágyok leszármazottai; éspedig azon várjobbágyoké, akik már István

⁶² Fő forrása a Várad Regestrum, melyet alább is Karácsonyi és Borovszky 1903-i „*Ritus explorandae veritatis*” c. kiadása alapján idézek. Vö. *G. Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sect. Hist. I. 1957. 84. kk. 1.*

⁶³ *Karácsonyi János: MNemz. III. 1900. 165–91. l. és Hazai Okm. III. 2. l.*

⁶⁴ *Urkundenbuch des Burgenlandes. Graz–Köln. I. 1955. 173., 347. l.*

⁶⁵ *Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár. Pest 1860—[röviden: Wenzel] II. 101. l.*

⁶⁶ *Várad Regestrum 172. l.*

⁶⁷ *Uo. 194., hasonló eset uo. 197., 230. l. Vö. Pesty Frigyes: i. m. 57–60. l.*

⁶⁸ *ÓMOlv. 44–45. l.*

király törvényeiben (II. 43) is szerepelnek az ispán alá tartozó *miles* néven. Ezek számontartását tette lehetővé a *Legenda Sancti Regis Stephani* néven ismert összeírás, melyet nevéből következtethetően István király fektetett fel a várjobbágyokról, ill. várjavakról, s amely 1349-ben még megvolt.⁶⁹ Midőn a XIII. század végén a várjobbágyság beolvad az egységes köznemes-ségbe, a várjobbágnemzetség emlegetése is megszűnik.

*

XIII—XIV. századi okleveleink közel 180 nemesi nemzetség nevét tartották fenn „de genere”, „de generatione” megjelöléssel.⁷⁰ E nemzetségek társadalmi helyzete XIII. századi feltűnésükkor igen különböző. Egy részük nagybirtokos; közülük kerülnek ki azon családok, amelyek a XIII. századi Magyarország birtokállományának nagy részét kezükben tartják s amelyeknek tagjai az egyházi és világi méltóságokon osztoznak; más részük középbirtokos, több falura rúgó uradalommal, tagjaik a megyei önkormányzatban játszanak szerepet; végül nem csekély a száma azon kis *genus*-oknak, melyek

⁶⁹ *Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae. Bpest, 1829— [röviden: Fejér] VII/1. 108. l.: vö. *Pesty*: i. m. 20. l.: Tagányi azonosítja a Sarchas-féle összeírással (Tört. Szle. 1913. 530. kk. l.), ami nem meggyőző.

⁷⁰ A magyar nemzetségeket először Horvát István próbálta összeállítani Magyarország gyökeres nemzetségeiről c. munkájában (Pest, 1820. 110. l.). Nagy anyagot dolgozott fel, de kellő kritika nélkül *Wertner Mór*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Temesvár, 1891—92. I—II. Mintaszerű feldolgozás Karácsonyi idézett műve. Számukat legutóbb *Erdélyi László* próbálta megállapítani: A magyar lovagkor nemzetségei 1200—1408. Bpest, 1932. 81. l. Az általa felsorolt 189 nemzetségből levonandók az alábbiak: 13 várjobbágnemzetség (ide sorolandó az említett Kér nem is); 2 hun nemzetség (Érd, Szemény és a Tordással tévesen azonosított Torda), ezeket a hun-történet írója találta ki (vö. *Krónikáink* 177. l.); 2 téves olvasaton alapuló nemzetség: a *Fejér* VII/5, 348. lapon közölt *de genere Azan* és *de genere Bala* helyén az eredetiben *de Azar* és *de Bala* áll (Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteménye [röviden: DL.] 42380); végül 5—5 nemzetség azonossága, ill. közös eredete valószínűsíthető: a Barsa és Borsa nem nevének azonossága alapján (l. alább); a Tyukod és Kalocsa—Szil nemzetség a közösen viselt Kalocha név alapján (*Makkai*, Száz. 1944. 174—7. l.); a Becse—Gergely és Dorozsma nem azonos címere, egymás mellett fekvő ősi birtokai és az 1075-ben itt szereplő *cum Beche fratre Drusba* névadó testvérpár (i. h.) alapján; a Hanva és Hont—Pázmány nem címer-, birtok- és személynévegyezés alapján (*Csoma*: i. m. 87. l.), két nemzetségnek tartja *Ila Bálint*, Turul, 1940. 10. l.; az Aba és Kompolt nem birtokszomszédság és névegyezés alapján; a Sártvány—Vecse és Zovárd nem birtokai sokszoros szomszédsága és egyező személynévek alapján. A nem létező Tátony (Tatun) nemzetségre l. Török női méltóságnév a magyar kútfőkben c. cikkem. MNy. 1953. 109. l.

A számon nem tartott nemzetségek közül megemlíthetjük az alábbiakat: az abaúji Barca nem (1282: Elyam, Herricum, Nycolaum et Edus *de genere Barcha* DL. 84 224. vö. *Csoma*: i. m. 40. l.); a baranyai Diusdamjan nem (1401 > 1520 k.: possessio Sydffew vel alio nomine Laczloffewlde, que quondam erat Ladislai filii Chebec filii Chobolder *de genere Diusdamian*. Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 135. p. 17); a somogyi Hetény nem (1230/1416: Petrus filius Stephani *de genere Heten*, Mathia *de genere Heten* PRT. III. 483. l.); az Esztergom körül szereplő Jüri nem (1265: Petrum et Paulum filios Rihtar *de generatione Jury* DL. 40061); a barsi Mzőpilis nem (1293: nobilis vir Petrus filius magistri Baas *de genere Mezeupylis* DL. 86874), mely azonos lehet az Esztergom megyében szereplő Pilis nemmel (*Karácsonyi*: MNemz. II. 436. l.); a zalai Mutmér nem (1309: Petrich *de genere Muthmer*, Veszprémi kápt. magánlt. Orosztony, l. vö. *Kumorovitz*: Veszprémi Regeszták 45. sz.); a somogyi Noé nem (1250: Petrus filius Inuarii, Cristianus et Thomas filii Pous et Elias Johannis *de genere Noe* PRT. II. 287. l.); a bihari Told nem, Toldi Miklós nemzetsége (1320: Petheu filio Bachan et Johanne filio Benchenc *de genere Thold* DL. 96069); a barsi Zsemer nem (1234/1294: Marcello filio Mykus *de genere Sember* DL. 95604). Ezekben kívül feldolgozás alatt álló gyűjteményemből még néhány élő fog kerülni.

egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével, s így a várjobbágynemzetségekhez hasonlíthatók.

Mik a közös jellemző vonásai a nemesi nemzetségnek? 1. Valamely nagynevű őstől származtatják magukat. 2. Közös nemzetségnevük és címerük van. 3. Öröklött családi birtokukat nemzetségi jogon birtokolják. 4. A nagyobb nemzetségek vagy kiemelkedő nemzetségtagok nemzetségi monostort építenek, ezt közösen birtokolják, s ide temetkeznek. 5. Jellegzetes személynevek ismétlődnek a nemzetségben.

A nemesi nemzetségek feltűnése 1200 körül a feudális társadalom uralgó osztályában végbement változással kapcsolatos. Ekkor indul meg a királyi uradalmak és várbirtokok tömeges eladományozása. Néhány évtized alatt az új adománybirtok tömege eléri, sőt meghaladja a régi nemzetségi birtok tömegét. Az új feudális nagybirtok, mely expanzív, veszélyezteti a régi öröklött birtokokat. A régi birtokosok a nemzetségi birtoklás jogán védik birtokállományukat. A nemzetségi birtokjog alapja vagy legalábbis legpregnansabb kinyilatkoztatása Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezete. Ez kétféle birtokot különböztet meg; olyat, amelyet Szent István adott s olyat, amelyet későbbi királyok adományoztak. Az István király által adott birtok, melybe beleértendő a király által meghagyott X. századi nemzetségi birtok is, nem háramlik vissza a királyra, hanem a rokonság örökli (*Possessio quaelibet a sancto Stephano donata, humanae successionis quoslibet contingat haeredes*); ugyanakkor a későbbi adománybirtokot fiutód mellett csak testvér örökölheti, ennek hiányában visszazáll a királyra (*Possessio vero ab aliis regibus data, de patre descendat ad filium, qui si defuerit, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem illius non exhaeredentur. Germanus autem praedictus si non inveniatur, regi haereditas deputetur*).⁷¹ Ahogy tehát az udvarnok- és várjobbágynemzetségek István királyra vezetik vissza jogállásukat, ugyanúgy István király a nemesi nemzetségek birtoklásának jogalapja.⁷² Nemzetségi birtoklás Kálmán törvénye értelmében volt a XII. században is; ennek hangsúlyozása azonban csak a XIII. század kezdetén lett időszerű. Nem véletlen, hogy Anonymus az új feudális nagybirtok megjelenésekor, 1200 körül írja meg *Gesta Hungarorum*-át, mely jórészt a honfoglalásra és Árpád adományára vezet vissza a magyar nemzetségi birtokokat; mely előszavában célul tűzte ki a magyar nemesek genealógiájának (*genealogia . . . nobilium*) megírását is,⁷³ s melyben először bukkan fel a *de genere* kifejezés.

Úgy látszik, hogy a XIII. század elején még számon is tartották a nemesi nemzetségeket. A hun—magyar krónika szerzője elmondja, hogy Hunor és

⁷¹ Corpus Juris 102. l.

⁷² Erre mutat az is, hogy a jól ismert nagy nemesi nemzetségek általában az I. István korában élő ősről, a birtokjog alapjáról nevezik magukat, nem pedig a honfoglaló vezér-ősről. Így pl. a Csák nem honfoglaló őse Előd fia Szabolcs, a nemzetség mégis Szabolcs unokájáról, Csákról nevezi magát. (SRH. I. 99., 290. l.). A Bor, vagy Kalán nem honfoglaló őse Önd fia Ete, a nemzetséget mégis Kalánról, Géza fejedelem kortársáról nevezik (Uo. 41., 291. l. s l. alább). I. István-kori ispán nevét viseli pl. a Csanád-, Szolnok-, Hont—Pázmány nem stb.

Amikor már a nemzetségi birtokjog I. István-kori alapja elhalványodott, néha feltűnik egy-egy későbbi birtokszerző családtagról való elnevezés is (pl. a Kán nem egyik tagja 1303-ban *ex progenie Magni Jule Bani* származtatja magát, l. *Fejér* VIII/7. 33. l.), ez az elnevezés azonban nem érvényes az egész nemzetségre. Kivételszámba megy, hogy a magát Kartalról nevező nemzetség (Kartal lehet az I. István-kori ős neve) egy esetben a honfoglaló ősről, *Korzan*-ról származtatja magát (Száz. 1899. 722. l.).

⁷³ SRH. I. 33. l.

Magyar fiai Szkítiát a 108 nemzetség szerint 108 provinciára osztották (*Habet quoque provincias C et VIII . . . ob centum et octo progenies*);⁷⁴ ebből erednek a hunok (nemenként 10 000 fegyveres), és ebből származik a magyarok 108 neme (nemenként 2000 fegyveres). Ez a 108-as szám nem bírhat előttünk olyan hagyományos értékkel, mint a *Hetumoger* név, amely egy értelmét vesztett kifejezésben maradt reánk. A krónikáiró is sikertelenül próbálja egyeztetni a honfoglalók hét törzsét ($7 \times 30\,000$ fegyveres = 210 000) a 108 nemzetséggel (108×2000 fegyveres = 216 000).⁷⁵ De nem is oszlohatott egy magyar törzs 17 nemre, mikor a hagyományos székely nemzetségi szervezet a 6 nemre való tagolódást őrizte meg, a besenyő törzs 5 nemre oszlott, s eredményeink szerint a magyar nemek aránya is ekörül mozgott. A krónikáiró alább meg is mondja, hogy ő a Szkítiából kijött nemek alatt az Ákos, Bor, Aba és más magyar nemzetségeket, XIII. századi nemesi nemzetségeinket érti. A bővebb krónikát kivonatoló Kézai világosan kimondja, hogy Magyarországon 108 tiszta nem van, a többi nemzetség jövevény eredetű vagy foglyoktól ered: „Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria et non plures. Aliae autem, si quae ipsis sunt coniunctae, advenae sunt, vel ex captivis oriundi.”⁷⁶ A 108-as számot megközelítő eredményre jutunk, ha a ma ismert 180 nemzetségből a jövevényeket és az egyfalus, látszólag várjobbágyi eredetű nemzetségeket levonjuk. A 108-as szám tehát nem ősi hagyományon alapul, hanem a Kálmán törvénye alapján nemzetségi joggal birtokló nemek számontartásán.⁷⁷ Hogy ilyenféle listák készültek, azt bizonyítja a krónikában közölt jövevény (advena) nemzetségek listája, melyet a krónikáiró azzal fejez be, hogy „más jövevény nemzetségek is vannak, melyeknek neveit, noha nekem fel vannak jegyezve, e munkához nem csatoltam”.⁷⁸ Az ilyen listák készítésének oka pedig nyilván az volt, hogy olyanok is próbálták birtokaikat nemzetségi jogon biztosítani, akiket az nem illetett, olyanok is „de genere” származtatták magukat, akik nem István-kori nemzetségből származtak.

A XIII. század második felében a nemzetségi jogú birtoklás jogi alapja elhalványodott, de jogérvénye is kezdett kétségessé válni. A tartományurasságok kialakulásával a kisebb birtokú nemzetségek feudális függésbe kerültek, s az ősi jószágokból való kiűzés mindennaposná vált. A kegyelemdőfést Róbert Károly adta meg azzal, hogy a neki ellenszegülő nemzetségek birtokait elkobozta, a merénylő Záh Felicián nemzetségének tagjait pedig kiirtatta. Ennek következménye, hogy az 1329 után következő két évtized alatt a legtöbb nemzetségi monostor birtokállományát szétsztyják a rokon családok, s ezzel a nemesi nemzetség utolsó összetartó láncja is széthull.⁷⁹

⁷⁴ SRH. I. 253. l.

⁷⁵ Uo. 256, 287. l.

⁷⁶ Uo. 146. l.

⁷⁷ A régebbi véleményeket l. *Tagányi*, Ethnographia (Népelet) 1923–24. 129. l. L. még Krónikáink 88. l.

⁷⁸ SRH. I. 304. l.; ua. rövidebben kifejezve Kézainál uo. 192. l.

⁷⁹ E folyamattal párhuzamos *nemes* szavunk jelentésváltozása. E szó eredeti értelmében ’neméből származó, nemhez tartozó’ arra mutat, hogy ez a magyar megfelelője a „de genere, a generatione, ex progenie” kifejezésnek. Ha ez így áll, akkor a XIII. század elején még mindazok a társadalmi rétegek éltek vele, akik valakinek a magvából, neméből származtatták magukat jogi helyzetük nyilvántartása végett. A nemes szó jelentése a „de genere” kifejezés használatával párhuzamosan korlátozódott a várjobbágyokra és a serviensek mind nagyobb csoportjára, s az egységes nemesség kialakulásával ’nobilis’ értelmet nyert. Egyházi nagybirtokon ezt a folyamatot a *iobagio ecclesie . . . de genere > nobilis iobagio ecclesie > nobilis ecclesie* szóhasználat változása tükrözi.

A nemzetségtől a vármegyéig

A magyar totemizmusra vonatkozó vizsgálatból kiderült, hogy bizonyos nemzetségfői genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói.

Vizsgáljuk meg ezeketán a nemzetségek szállásterületét. A fentiek alapján jogunk van a X. századi nemzetségi szállásterületet a nemzetségfőktől származó genusok nemzetségi jogon bírt birtokállományában keresni.

A krónikák 7 vezér; Anonymus 7 magyar vezér, 7 kun vezér, 7 további vezéralak és 3 vitéz szálláshelyét és nemzetségét ismerteti meg. A vezérnévsorok forráskritikai és helytörténeti elemzése nyomán már régebben rámutattam, hogy az ún. „vezérek” szállásterületei nem egy-egy törzs, hanem egy-egy nemzetség szállásterületének felelnek meg.¹ További vizsgálatok pedig arra az eredményre vezettek, hogy egy-egy X. századi nemzetség lakterülete általában egy-egy vármegyének felel meg.

Már a hun—magyar krónika szerzője úgy rajzolja meg a fejlődést Szkítiában, hogy a nemzetségből lesz a *provincia* (Habet . . . provincias C et VIII . . . ob centum et octo progenies).² A *provincia* szó az Árpád-korban megyét jelöl.

Modern történetírásunkban Pauler Gyula vette észre, hogy István király a Somogyváron székelő Koppány szállásterületének dézsmáját a pannonhalmi apátságnak adta; utóbb pedig a pannonhalmi apátság Somogy megye dézsmáját élvezi. Arra is rámutatott, hogy az Abák két különálló tömbben fekvő szállásterületén *egy* olyan vármegye alakult — Újvár megye —, mely két egymással össze nem függő részből állt, a későbbi Abaújvárból és Hevesújvárból. Ennek alapján meg is állapította, hogy István király megyéinek határai részben „a nemek felosztása-, birtoklásához alkalmazva” állapították meg.³

1945—46-ban a magyar nemzetségek öröklött jogon bírt birtokait Karácsonyi munkája nyomán 1: 400 000 arányú faluhatáros térképre vetítettem. E munka nyomán nemcsak az derült ki, hogy a vármegyék az ország legkülönbözőbb vidékein egy-egy nemzetségfőtől származó genus eredeti szállásbirtokait zárják körül, hanem meglepő összefüggések mutatkoztak a vár, az uralkodóház által kisajátított területen levő törzsnévi helynevek és a maradék nemzetségi birtoktestek között.

Mielőtt ezeket az összefüggéseket konkrét példákon bemutatnám, szükségesnek látszik, hogy megvilágítsuk a nemzetségi szállásterület, a vár és a törzsnévi helynév X. századi szerepét.

1. Van-e határa a nemzetségi szállásterületnek?

Ausztrália és Óceánia gyűjtögető és vadász életmódot folytató nemzetségeinek vizsgálata során kiderült, hogy az „egy-egy embercsoport által cserkészett terület határai más csoportok által is elismertek voltak, s hogy a terület használata nemzedékről nemzedékre szállt”.⁴ Az állattenyésztő nomád

¹ Krónikáink 97. kk. 1.

² SRH. I. 253. 1.

³ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. 1899. [röviden: Árpád. Kir.] 25—6., 389. l.; ezen a nézetten volt *Károlyi Árpád*, Árpád és az Árpádok. 1907. 268. l. és *Glázer Lajos*: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Cegléd, 1937. 25. l.

⁴ *Láng János*: Ausztrália és Óceánia őslakói házasodási rendjének kialakulása és fejlődése. Kandidátusi ért. kézirat 1958; vö. *Schurtz*: Urgeschichte der Kultur. Leipzig—Wien. 1912. 170. l.; *Thurnwald*: Die menschliche Gesellschaft. IV. Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur. Berlin—Leipzig. 1935. 67. 1.

nemzetségek pusztai legelőterületeiket elhatárolták egymástól, egymás legelőinek megsértése pedig háborúskodást váltott ki.⁵ Rubruk 1253-ban a tatárok-
 nak az orosz sztyeppen való megtelepedésekor megfigyelte, hogy az egyes
 nemzetségfők ismerik legelőik „határát”, még a nyári, őszi, téli és tavaszi
 legelőket is: „Inter se diviserunt Scithiam . . . et quilibet capitaneus secundum,
 quod habet plures vel pauciores homines sub se, *scilicet terminos pascuorum suorum*
 et ubi debeat pascere in hyeme et estate, vere et autumpno.”⁶ Sokkal indokol-
 tabb volt a nemzetségi szállásterület elhatárolása a X. századi Magyarorszá-
 gon, ahol a legelőterület összeszűkül, ahol az itt talált lakosság hovartartozá-
 sának eldöntése más módon, mint határokkal nem volt eldönthető. Határookra
 csak ott nem volt szükség, ahol a természet szabott határt erdőkkel, hegyekkel
 vagy áthághatatlan mocsarakkal. A halban bővelkedő, csónakkal hajózható
 folyók ritka esetben szolgáltak határul; ezeket a magyarság ugor rokonaihoz
 hasonlóan halásztta és közlekedésre használta s így inkább összekötöttek,
 mintsem elválasztottak. Ennek megfelelően nemzetségi szállásterületeink és
 megyéink kétpartiak (pl. Katapán nem — Komárom megye; Kartal nem —
 Pest megye; Csák nem — Fejér megye; Aba nem — Heves megye; Bor nem
 — Csongrád megye).⁷

De volt-e határa a megyének?

Elterjedt felfogás szerint a várispánság eredetileg nem volt más, mint a
 királyi népek, ill. birtokok összefogó szerve és vármegyéinknek kialakult
 határa nem is volt.⁸

Ez a feltevés a legkorábbi adatokkal szöges ellentétben áll. Mint már egy
 más alkalommal rámutattam,⁹ a XI. században a királyi birtok és a vár birtok
 ketté volt választva, sőt külön birtokolt a király és herceg is. Legkorábbi
 határjárásaink megkülönböztetik a király, a herceg és a vár birtokát. A Borsod
 megyei Szihalom 1067 előtt a hercegé volt; határjárásában szerepel a király
 lovainak legelője: „*area equorum regis*”.¹⁰ Alpár 1075-i határjárásában említik
 a csongrádi vár népek földjét: „*ubi finiuntur partes cernigradensium civium*”,
 közvetlenül mellette pedig a király lovai őrzőjének földjét: „*cum Zezin, qui*
equos regis custodit”, odébb a csongrádi ispánság és a váci püspökség földjével
 határos: „*dividuntur inter comitatum Cernigradensium et episcopatum Sancte*
Marie Vaciensis”, végül ismét a király nádasával, kaszálójával és cserjésével:
 „*ubi erant arundines regis et fenum atque virge*”.¹¹ A vár birtokok valóban a
 várispán alá tartoztak; a királyi és hercegi birtokok azonban nem. Ezeknek
 külön szervezetük volt, melybe többféle szolgáltató nép mellett beletartoz-

⁵ Radloff: Aus Sibirien. Leipzig, 1884. I. 414–15. l.

⁶ Wynngaert: Sinica Franciscana. Quaracchi–Firenze, 1929. I. 172. l.; vö. B. Vladimircov: Le régime social des mongols. Le féodalisme nomade. Paris, 1948. 51–52., 70–71. l.

⁷ Vö. Hóman: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. 1923. 50. l.

⁸ Tagányi: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Bpest, 1899. 3–5. l.; vö. Tört. Szle. 1913. 510–41. l.; Hóman Bálint munkái I. Magyar középkor. Bpest, 1938. 426–27. l.; Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. I. 21. kk. l.; A királyi vármegyék eredete. SzIEml. II. 75. kk. l. A közfelfogással szemben az ispán körülhatárolt megyére vonatkozó hatáskörét vallotta Váczy Péter (Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 32–33. l.), ugyanakkor azon az elterjedt nézetben volt, hogy az ispán alá tartoztak a királyi birtokok, és a *civitas* vármegyét jelöl, nem pedig várat. Erre l. alább.

⁹ A Magyarország története I/1. egyetemi tankönyv vitáján, 1954. jún. 11-én.

¹⁰ Wenzel I. 24. l.

¹¹ Knauz: GSzBen. 29. l.

tak az udvarnokok, a királyi, ill. hercegi udvarnak mezőgazdasági termékekkel (liszttel, kenyérrel) adózó népek.¹¹ A királyi udvar alá tartozó népek külön ispánok alatt állottak, központjaik az ország területén sokfelé található királyi udvarok voltak. Már István törvénykönyve külön intézkedett arról, hogy a királyi udvar vagy a vár élére állított szolga tanúskodását az ispánoké között fogadják el (II. 50: Si quis servorum *curti regali* aut *civitati* praeficitur, ejus testimonium inter comites recipiatur¹²). Ilyen királyi udvart említ I. Géza 1075-i oklevele a Komárom megyei Udvardon: „*Hudwordiensium aliam terram . . . ubi et curiam meam*”.¹³ A várszervezet mellett tehát volt egy attól független királyi udvari szervezet is, melynek élén a nádor állt.

A várispán hatásköre azonban nemcsak a vár birtokaira terjedt ki, hanem a megye területén lakó többi népekre is. István király törvénye (II. 7.) arról intézkedik, hogy ha a presbiter vagy az ispán vasárnap dolgozó embert talál, ökrét vegyék el és a várnépnek (*civibus*) adják elfogyasztásra; alább pedig (II. 8.) kimondja, hogy a papok és ispánok utasítsanak minden falunagyot (*omnibus villicis*), hogy minden vasárnap menjenek templomba.¹⁴ Világos, hogy ez alól nem vették ki a magánbirtokban levő faluk sem.

Az ispán területi hatásköre csak akkor volt lehetséges, ha a megye határokkal bíró terület volt. Nos, a veszprémi püspökség 1009-i alapító levele ezt is egyértelműen dönti el. István király a veszprémi püspök alá rendelt négy várat: Veszprém, Fejérvár, Kolon és Visegrád, egyházaival, kápolnáival és „határai-
val”: „*quatuor civitates, nominibus Vesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates . . . sub-icimus ecclesie cum omnibus ecclesiis, capellis atque titulis seu terminis et finibus*”, majd felsorolja az egyes vármegyékben fekvő adományozott birtokokat: „*Cari in Wesprimiensi comitatu . . . atque tres villas nomine Avsy, Cari et Beren in comitatu Albensis civitatis sitas seu Morzolfew in pago Colocensis (o: Colonnensis) civitatis unam villam, necnon in comitatu Vyssegradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium . . .*”¹⁵ A „vár határa” kifejezés nem más, mint a „vár megyéje”, Kálmán törvénykönyvében (I. 37.): „*civitatis mega*”.¹⁶ Ugyanott (I. 12) a „*ducis ministri qui in mega sunt regis et regis, qui in mega sunt ducis*”¹⁷ kifejezésben a *mega* nem vármegyéket jelent, hanem a *mega regis* a király megyéjét (körülhatárolt területét) s a *mega ducis* a herceg megyéjét (körülhatárolt területét), a dukátust. Ez a képzésmód él az *egyházmegye* kifejezésben is. Arra, hogy a *megye* szó kezdetben határt jelentett, l. pl. 1055: *inde Ulaves megaia* ’innen [a határ] Ölyves megyéje’;¹⁸ 1254, 1281: „*per quendam limitem, qui vulgariter mege vocatur*”;¹⁹ 1331: „*distinctio terrarum, que vocatur*

¹¹ Vö. 1276: *panisdatores, qui vulgo udvornici appellantur* Veszpr. kápt. m. lt. Epp. litt. adj. 6.

¹² Corpus Juris 40. l. és jegyzet. Vö. Lederer: Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Bpest, 1957. 29. l.

¹³ Knauz: i. m. 26. l.

¹⁴ Corpus Juris 24. l.

¹⁵ Szentpétery: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bpest, 1918. [röviden: SzIAalaplev.] 61. l.

¹⁶ Corpus Juris 106. l. vö. jegyzet.

¹⁷ Uo. 100. l.

¹⁸ Bárczi: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bpest, 1951. [röviden: Tih.Al.] 10., 30. l.

¹⁹ Szamota – Zolnay: Magyar oklevélszótár [röviden: OklSz.] Bp., 1902–6., és Dl. 75514.

mege vulgariter”,²⁰ s tájnyelvi jelentése a Dunántúlon ma is ’mesgye, határ’.²¹ A vár „terminus”-a, „mega”-ja, azaz határa már önmagában is azt jelenti, hogy határral bíró területről van szó. A veszprémi püspökség alá pedig határral bíró területet rendeltek, ugyanúgy, mint a pécsi püspökség alá, melynek alapítólevele azonban nem az alája rendelt vármegyéket adja meg, hanem körben leírja a határt.²²

Vármegyéink ugyanúgy körülhatároltak voltak, mint esperességeink, melyek a XI. században létesültek, általában a megyei beosztást követve. *Esperes* szavunk végső fokon az *archipresbyter* szóból ered; I. László király törvényében az esperes még *archipresbyter* néven szerepel (I. 4. 1. §).²³ István király törvényében még csak *presbyter* vagy *sacerdos* a neve, és az ispánnak mellérendelt helyzetben van. Az egyházszervezést a presbiter az ispán támogatásával kezdi meg; így együtt ügyelnek a vasárnapi munkaszünetre és templomlátogatásra (II. 7, 8). Kezdetben vármegyénként egy-egy szervező presbiter lehetett, de a törvény intézkedik arról, hogy minden tíz falu építsen templomot, melyhez a püspök ad presbitert (II. 34).²⁴ A megyei keretben megkosodott presbiterek feje az archipresbiter. László idézett törvénye intéz-

²⁰ DI. 48527.

²¹ *Szinnyei*: Magyar Tájszótár. Bp. 1893–96. [röviden: MTájzs.]. Eredetére vö. *Kniezsa*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bpest, 1955. [röviden: Szláv jöv.]. I/1. 333. l. *Megye* ’határ’ szavunk ugyanúgy szláv eredetű, mint a vele etimológiailag azonos, de más szláv nyelvjárásból eredő *mesgye* ’határ’ szó (uo. 337. l.). Megye eredetileg olyan kézierővel készült mesgye-féle földhányást jelenthetett, mellyel a földművelő lakosság határolta el földjeit, s így elsődlegesen a földművelés szókincsébe sorolható, szemben a török eredetű magyar *árok* szóval. Árokkal XI–XII. századi határjárásaink szerint a hosszabb egyenes határvonalakat jelölték. Első hiteles előfordulásai: 1055: *aruk* pl. a Duna–Tisza közti Kolon lovászfaluban (TihAl. II, *Györffy*, Pais Emlékkönyv. Bpest, 1956. 408. l.); 1067/1267: *ad Aruksceguj... ad angulum Aruk* a borsodi tiszavidéki Szihalom faluban lovászokkal határos szakaszon (*Wenzel* I. 24); 1075/1217: *in angulo aruch... super aruch* a tiszavidéki Füzege és Pél (Kengyel) faluban (*Knauz*: GSzBen. 28., 30. l.). Úgy látszik, hogy ezen igaerővel szántott s utólag megtisztított árkot kell értenünk, s így ezt tekinthetjük az állattartó magyarság határjelölési módjának. A szántott árokkal való határjelölés nem időtálló voltát mutatja, hogy a XIII. században a földhányás, *meta terrea* kiszorította az árkot a határjelölésből.

²² *Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. Posenii 1782. I. 66–69. l.; vö. *Györffy*: II. Oszt. Közl. III. 1953. 91. l.

²³ *Corpus Juris* 52. l. 2. jegyzet; vö. *Kniezsa*: Szláv. jöv. I/2. 633. l. Az archipresbyter magyarországgal rokon nyugati szerepére Mezey László hívta fel figyelmemet a következő tanulmányok alapján: *Imbart de la Tour*: Les paroisses rurales dans l’ancienne France. *Revue Historique* 68. (1898. III.), 52–55. l.; *Paul Hinschius*: System des katholischen Kirchenrechts. II. (Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland. Berlin, 1878, 62. kk. l.)

²⁴ *Corpus Juris* 24., 36. l. A templombajárást segítette elő a vásárnak vasárnapra tétele bizonyos vásárhelyeken. *Vasárnap* szavunk a *vasárnap* szóból származik (SzófSz.), ami azt jelenti, hogy a vásár a templombajárás napján volt. Az 1015-i hamis, de eredeti részeket is tartalmazó pécsváradi alapító oklevél szerint az egyik pécsváradi vásárt vasárnap tartották (Mon. Vat. I/4. 577). László király törvénye (I. 15) elrendeli, hogy aki vásár- és ünnepnapokon a templom helyett a vásárt látogatja, lovát veszítse. A távolból lóháton bejött lakosok közül bizonyára sokan voltak, akik az ige hallgatása helyett a vásárt „frekvéntálták”, mint a törvény szava is mondja (Si quis dominicis diebus vel in maioribus festivitibus ecclesiam negligens mercatum frequentauerit, equo careat.). Ez arra mutat, hogy még I. László idejében is egybeesett a vásárhely a templommal. De már László, akinek idejében a templombajárás megszokottabbá válhatott, gátat is szab a vasárnapi vásározásnak, mert a következő pontban (I. 16) elrendeli, hogy aki vasárnap vásárt létesítene, az szüntesse be. Az Árpád-kori hagyományos vásárhelyek, melyek nevét a három megyei vásáron való kihirdetés adataiból ismerjük meg, összeesnek az esperességi székhelyekkel és a legkorábbi egyházas helyekkel.

kedik az esperesről, aki a tiltott házasságban levő pappal szemben elnéző a püspök tudtán kívül. Kálmán törvényeiben már *archidiaconus* néven szerepel; ő ítélkezik a magzatjukat vesztő asszonyok (I. 58); ő vagy a püspök a nőrablók és paráznák felett (I. 59, 61), míg a bűbájosok üldözése az esperes és az ispán közös feladata (I. 60).²⁵ Ez az oka, hogy az ispánságok határa általában egyezik az esperességek határával. A XIII. században az archidiaconus már a székeskáptalan közösségében él, de a papok ellenőrzése és a házassági ügyek az esperesség területén ekkor is ő alá tartoznak.²⁶ Az 1332—37. évi pápai tizedlajstromból megismert esperességi beosztás sok helyen őrzi a XI. századi megyehatárokat s így közvetve a nemzetségi szállásterület határait is.

A nemzetségek eredeti szállásterületének rekonstruálásában segítségünkre van több ág együttes birtoklása, a jellegzetes nemzetségi személynévekből képzett helynevek, valamint a krónikák hagyományon és köztudaton alapuló adatai. E források alapján állapítható meg pl., hogy a kétparti Pest megye és a vele már a középkorban szervezetileg összefüggött Pilis megye (eredetileg Visegrád megye), a Kartal vagy Kurszán-nem, Fejér megye a Csák-nem, Tolna megye Árpád nemzetsége, Veszprém megye a Szalók-nem, Zala, eredetileg Kolon megye a Vérbulcs-nem, Sopron megye a Sur kalandozó vezértől leszármazó Osl-nem, Komárom megye a Keteltől leszármazó Katapán-nem, Borsod megye az Örsúr-nem, Békés megye a Vatától leszármazó Csolt-nem, Csongrád megye a Bor- vagy Kalán-nem, Szatmár megye a Kaplony-nem, Belső Szolnok megye az Agmánd-nem, Doboka megye a Zsombor-nem, Torda megye a Tyukod-nem, Erdélyi Fehér megye a Gyulák, Csanád megye Ajtony-nem szállásterülete stb.²⁷

Nem tudjuk mindenütt megállapítani az eredeti nemzetségi szállásterületet. Ennek három oka van. Egyik az, hogy az Alföld déli részén az Árpád-kori birtokviszonyok forrásanyag híján nem rekonstruálhatók. Másik oka, hogy a nemzetségi hagyományokat őrző Anonymus a Komárom—Veszprém—Bodrog—Csanád—Zaránd és Doboka vonalától nyugatra és délre eső területek hagyományanyagát nem jegyezte fel. Harmadik és legfőbb oka az, hogy az Árpád-ház a nemzetségeknek uralma alá hajtása során a kisajátítás más-más módjait választotta.

Az Árpád-kori vármegyék birtokviszonyainak vizsgálata során több helyen arra az eredményre jutottam, hogy egy-egy vármegye területén (pl. Csanád, Csongrád, Komárom) a nemzetségi birtok, a királyi várbirtok és a királyi magánbirtok $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{3}$ arányban oszlik meg.²⁸ Ez arra mutat, hogy a nemzetségi szállásbirtoknak általában kétharmad része került kisajátításra, míg egyharmad része nemzetségi birtok maradt. Ez igazolja Anonymusnak Ketel fia Alaptolma (a Katapán-nem) szállásbirtokáról mondott azon megjegyzését, hogy „Árpád . . . Ketelnek nagy földet adott a Duna mellett ott,

²⁵ Uo. 112. l.

²⁶ *Békeji Remig*: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája Bpest, 1901. és a A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bpest, 1910. 40—42. l.

²⁷ Anonymus Gestájának és a krónikáknak a megtelepedésre vonatkozó adatait összegyűjtve l. Krónikáink 101—24. l.; a Kartal-nemzetséghez l. Bud.Rég. XVI. 9—28. l.; Sur vezére l. *Gombos*: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Bpest, 1937—38. [röviden: *Gombos*] 72., 266., 353., 354., 552—53., 2205., 2439., 2641., az Osl-nem Sur-ágát l. *Karácsonyi*, MNemz. II. 410. l.; a Csolt-nemet l. uo. I. 379—83. l.

²⁸ L. készülő Árpád-kori történeti földrajzom megyebevezetéseit.

ahol a Vág belétorkollik. Ahol később Ketel fia Alaptolma várat épített, melyet Komáromnak neveznek. Ennek a várnak szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind a vezértől kapott népek kétharmadát.²⁹ A nemzeti egyhármad azonban nem mindenütt az ősfoglaló nemzetség kezén maradt. Ahol a nemzetség ellenállt a kisajátításnak, mint pl. Csanád megyében, a megye harmadrészét az első ispán, Csanád utódai kezén találjuk, s az Ajtony-nem csak néhány falura rúgó uradalmat tarthatott meg Ajtonymonostora körül. Hasonló a helyzet Hont megyében is, ahol az első ispántól, Honttól leszármazó Hont—Pázmány-nem kezén van a nemzeti birtok túlnyomó része. Zala megyében a Bulcsútól származó Vérbules- vagy Lád-nem csupán néhány kisebb birtok ura maradt Lád (ma Badaacsonyládbli) körül, míg a nemzeti rész az Atyusz-nem és néhány később beköltözött nemzetség között oszlik meg. Van, ahol a nemzeti részen az ősfoglaló nem és az első ispán nemzetsége kb. egyenlő arányban osztozik; így pl. Borsod vármegyében, ahol az Őrsúr-nem az ősfoglaló és a Borsod-várnak nevet adó Bors nemzetsége, a Miskolc-nem, vele egyenrangú nemzeti birtokos. Hasonló eredetre vezethető vissza Nógrád megyében a Záh-nem és Kácsik-nem egyenlő arányú osztozása a nemzeti részen. Az első ispán részesedése a megye birtokállományából több helyen is kimutatható; így pl. a Szolnok-nem Szolnok megyében.

A Gyulák nemzetsége dél-erdélyi szállásterületét teljesen elvesztette, s Gyula fiai Boja (Baja) és Bonyha Baranya megye vidékén, részben az Árpád-nem szállásterületéből kaptak kárpótlást. A krónikáiról tőlük származtatja a baranyai Kán nemzetséget. Az Árpádokkal szövetségben álló Ába nemzetség egy nemzeti harmadrésznél többszörösen nagyobb területet birtokol, ami arra mutat, hogy eredeti szállásterületének kisajátítása fejében más szomszédos területen is kapott kárpótlást.

Ahol Vérbuleshoz, Ajtonyhoz vagy Gyulához hasonló kisajátítás történt, és nem maradt fenn krónikás hagyomány, csak találgatásra vagyunk utalva. Ahol ráadásul az Árpád-kori birtokviszonyokat sem ismerjük, ott lehetetlen megállapítani a nemzeti előzményeket. A megyehatárok és ezekkel jórészt egyező esperességi határok azonban ilyen helyeken is megőrizték az üres kereteket, amelyeket most már csak a régészet és nyelvtudomány tudhat élettől megtölteni.³⁰

2. Általánosan elterjedt felfogás, hogy a magyarság nem volt várépítő nép, sőt idegenkedett a vártól. Azt hiszem, hogy ez a felfogás nem helytálló.

²⁹ SRH. I. 55. 1.

³⁰ Nemzeti szállásterületéről részben függetlenül alakult ki az Árpád-kori Szolnok vármegye területe. Szolnok megye erdélyi részén (Belső-Szolnok; a XIV. századtól Belső- és Közép-Szolnok) az Agmánd-nem birtokolt, melyet Anonymus adata alapján is ősfoglaló nemnek tekinthetünk. Szolnoki várföldek azonban láncszerűen összekötötték Belső-Szolnok megyét a tiszaparti Szolnok várral, a megye székhelyével, amelynek környékén kisebb összefüggő területen utóbb Külső-Szolnok vármegye alakult ki. A szolnoki várispánságról már Tagányi feltette, hogy a Désaknáról Szalacson keresztül Szolnokra vezető sószállító úttal kapcsolatban létesült (Szolnok-Doboka vármegye monogr. I. 231. kk. I. A *Szolnok* nevéből levont következtetésére viszont l. *Melich*: Honf. Mg. 232. kk. I.). Tagányi feltevéseit alátámasztja, hogy a jelentékeny sóbányászattal rendelkező dobokai és kolozsi várispánság a tatárjárás előtt az Alföldön, Bihar és Szabolcs határán, szintén rendelkezett várbirtokokkal, melyek minden bizonnyal a dobokai (széki) és kolozsi sószállítást biztosították. A nyugati és déli határvárispánságok alföldi birtokai szintén a sószállító utak vonalába estek; ez azonban már későbbi, XII. századi létesítmény lehet. A királyi erdőispánságokból utóbb keletkezett megyékkel itt nem foglalkozunk.

A magyarság az Urál-vidéken olyan területen alakult ki, amely az egyik legtipikusabb földvár-kultúrának, az ananyinói kultúrának otthona. Az ananyinói települések túlnyomóan folyóparti gorodistyékben, földvárakban helyezkedtek el.³¹ A magyarság vándorlása során a dél-orsz sztyeppre, Etelközbe jutott. Midőn Konstantinos ismerteti Besenyőország (Etelköz) 950 körüli földrajzi viszonyait, elmondja, hogy „a Dnyeszter folyón innen, a Bulgária felé eső részen ennek a folyónak az átkelőinél elhagyott erődök vannak”. A hat várat megnevezi besenyő nyelven, majd a bennük található emlékek alapján rómaiak egykori ottlakására következtet.³² Hogy a magyarok mit kezdtek egy ilyen régi várral, azt megvilágítja Kurszánvára példája. A honfoglalás után Árpád vezértársa, Kurszán az aquincumi római katonai amfiteátrum köralakú építményét választotta központul, s ezt még századokon át Kurszán várának nevezik.³³

Magyarországon a honfoglalók igen sok földvárat és romot találtak. E földvárak építése megkezdődött az őskorban (a késő neolitikumban és az eneolitikumban), általánosság a bronz- és vaskorszakban lett, különösen az illírek által képviselt hallstatti és a kelta la-tène periódusban. A kővárak építése Dáciában és a római Pannóniában indul meg; kezdetben a dunai limes mellett, később a belső városok körülkerítésével. A népvándorlás népei már inkább csak az elhagyott várakat veszik birtokba.

Figyelemre méltó, amit az avar hadjáratok krónikásai az avar várakról mondanak. Ezek fő szállásaikat gyűrű alakban cölöpökkel megerősített sáncokkal veszik körül; ez az avar *hring*.

A szlávok földkultúrája közismert. Gardīzī írja le, hogy a szlávok a magyarok támadásai miatt várakat építenek. Építkezéseiknél felhasználták a régi emlékeket. Az általuk épített várakon kívül ők nevezték el a régi elhagyott földvárakat és római-kori településmaradványokat is szláv néven, mely átment a magyarba. Tőlük származik pl. *Visegrád* neve, mellyel egy római castrum maradványait, vagy pl. *Gradistye* (*Grădiște*, Várhely) neve, mellyel a régi dák főváros, Sarmisegethusa, a római Ulpia Traiana romjait jelölték.³⁴ IX. századi várépítkezéseikből ismert a Pribina központját és templomát övező, cölöpökkel erősített földvár: *Mosapurc* ~ *Mosapurch*.³⁵ Ehhez hasonló lehetett a Pozsony helyén épült vár, 907: *Brezalauspurc*, melynek azonosítását kétségtelenné teszi az ebből levezethető német *Pressburg*, valamint cseh és szlovák népi *Prešporek* ~ *Prešporok* névalak.³⁶

A Dunántúl nyugati részén, ahol kifejtett feudális társadalom élt, megjelent a frank várispánság t. k. grófság (comitatus) szervezete is, pl. Kőszeg

³¹ Збруева; Материалы и исследования по археологии СССР. № 30. История населения прикамья в ананьинскую эпоху. 1952. 15. кк. 1.

³² Ed. *Moravcsik* 168–9. 1.

³³ Bud. Rég. XVI. 20. 1.

³⁴ Az irodalmat általában l. *Banner—Jakabffy*: A Közép-Dunamédenec régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig. Bpest, 1954. 527. kк. 1.; vö. még МНК. 179. 1.; *Simonyi Dezső*: A szlávok földvárairól. Századok, 1940. 262–77. 1.; *Gerő László*: A magyarországi várépítészet. Bpest, 1955. 454–55. 1.

³⁵ МНК. 311–12, 318. 1.; *Salzburger Urkundenbuch* II. 62. 1. Irodalmát l. *Banner—Jakabffy*: i. m. 460–61. 1.; *G. Fehér*: Les fouilles de Zalavár. Acta Archaeologica IV. 1954. 250–57. 1.

³⁶ *Melich*: A honfoglaláskori Magyarország. Bpest, 1925–29. [röviden: HonfMg.] 367., 375. 1.; *Lipszky*: Repertorium. Budae. 1808.

körül 844 : „in marca, ubi *Raxipoti et Riharii comitatus confiniunt*” ; Szombat-helynél 860 : „in comitatu *Ololrici* . . . in loco, qui dicitur *Sauariae*” ; 860 : „sicut *Ololricus comes* . . . eas circumivit”.³⁷ Ellentmondana a társadalom fejlődéséről alkotott képünknek, ha feltennénk, hogy a magyarok ezeket az itt talált dunántúli comitatusokat vették át, akár úgy, hogy beleültek, akár úgy, hogy lemásolták. Nem csak ezeket nem vették át a magyarok, de még a pannonszláv hűbéres fejedelemség székhelyén levő várból sem lett vármegyeszékhely. Mosaburg, a mai Zalavár az új magyar államban nem lett ispáni vár ; a XI. században Zala megye helyén Kolon megye feküdt Kolon-vár székhellyel (ma puszta Kiskomárom mellett).³⁸

A honfoglalás után a magyar nemzetségfők az egész magyar szállásterületen várakat választottak központul, amely egyben téli szállásuk lehetett. Anonymus szerint pl. Zolta herceg vára Bihar, Ösbő vára Veszprém stb. Más forrásból tudjuk, hogy Koppány vára Somogyvár, Ajtony vára Marosvár, azaz Csanád, Gyula vára Gyulafehérvár, Vata vára Békés stb. A nemzetségfők várai részint római építmények, részint őskori, avar és szláv földvárak felhasználásával létesültek, de nem vethetjük el Anonymus és a krónikák azon híradásait sem, hogy maguk a vezérek vagy a későbbi generációk építtettek maguknak földvárakat, így Ketel fia Alaptolma Komáromot, Önd fia Ete Csongrádot és Szabolcs a Fertő (Velencei-tó) melletti Szabolcs-várat, ill. unokája Csák Csákvárat, Ed, ill. Edemen unokája Pata Pata várát stb.³⁹

A tekintetben, hogy az ispáni várak a X. században nemzetségfők várai voltak, forrásaink olyan egyértelműen beszélnek, hogy ehhez kétség nem férhet.

A kisajátítás módját illetően elég a Gellért-legendára és a vele egyező Anonymusra hivatkoznom, amely elmondja, hogyan verte le István király rokona, Csanád, Marosvár urát Ajtonyt és hogyan lett Csanád első királyi ispánja Marosvárnak, amelyet azontúl megyéjével együtt Csanádnak neveztek.⁴⁰ A nemzetségfők váraiba ültetett ismert királyi ispánok, akiknek neve a vár nevében megmaradt : Veszprém (István király unokaöccse), Győr (lovag, Otho comes apja), Hont (Pázmány lovag testvére), Doboka (Csanád apja) és Borsod (Böngér fia állítólagos vezér).

Hogy Kurszán vára, azaz Óbuda, az ország honfoglaláskori központja, miért nem lett megyeszékhely, arra másutt rámutattam.⁴¹ Helyette a visegrádi ún. Sibrik-dombon levő római castrum maradványait jelölte ki megyeszékhelynek István király, s ezen épült fel a XI. századi pénzekkel datált ispáni vár.⁴²

³⁷ Salzburger Urkundenbuch II. 1916. 32., 38–39. l.

³⁸ *Szentpétery*: SzIAIaplev. 61. l. ; *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bpest, 1890. [röviden: *Csánki*] III. 21. l. ; *Bónis György*: István király. Bpest, 1956. 102. kk. l. A Macieowski által 1835-ben felvetett és számos kutató által képviselt teóriára, hogy a magyarok feltételezett szláv vármegyéket vettek volna át, l. *Tagányi*, Tört. Szemle. 1916. 435. l. ; *Holub*, SzIEml. II. 78–79. l. és *Bónis*: i. h. Nem lett ispáni vár Dévényből és Morvaország több felvidéki várából sem. Ezekre l. *J. Dekan*: K problemom slovanského osídlenia na Slovensku. Historica Slovaca. VI–VII. Bratislava, 1948. 67. l.

³⁹ Vö. Krónikáink 102–18. l.

⁴⁰ SRH. I. 49., II. 489. l. ; vö. Krónikáink 24. l. és *Váczy Péter*: Ajtony és Gyula. Szentpétery Emlékkönyv. 502. l.

⁴¹ Bud. Rég. XVI. 20. l.

⁴² *Soproni Sándor*: A visegrádi római tábor és középkori vár. Archaeologiai Értesítő [röviden: ArchÉrt.] 1954. 49. l. ; vö. *Gerő*: i. m. 108. l. — A határispánok várai (pl. Abaujvár, Keve, Sopron) többnyire nem sorolhatók ide; ezeket egy kivezető út mellett jelölte ki István király.

A vár és vármegye nemzetségi eredete mellett bizonyít az *ispán* szó is. A szláv *zsupan* szó jelentése kezdetben nem 'hivatalnok', hanem 'nemzetségfő'. Konstantinos 950 körül a délszlávokról szólván a következőket írja: „Mint mondják, ezeknek a népeknek nincsenek fejedelmeik, csak zsupánjaik (*ζουπάνους*), öregjeik, mint ahogyan ez a többi szklavin vidékeken is szokásban van.”⁴³ Ha az a kitétel, hogy „nincsenek fejedelmeik”, a fejlettebb X. századi szláv társadalmakra nem is áll, az kétségtelen, hogy a zsupán a nemzetség öregjét, a nemzetségfőt jelenti. Ebből pedig az következik, hogy a magyarországi szláv lakosság a magyar nemzetségfőket is *zsupán* szóval jelölte, s ez az elnevezés az államszervezés után átment a nemzetségfők helyét elfoglaló ispánokra. Hogy miért az *ispán* szó honosodott meg köznyelvünkben, azt megmagyarázza az a tény, hogy a nemzetségfők az államszervezés után is tovább éltek deklasszált helyzetben, viszont az új fogalomra, a király által kinevezett várispánra új szó kellett, s ez az új szó már készen állt a hazai szlávtság és az egyházszervezésben az udvar körül tevékenykedő szláv papság nyelvében.

István király idejében ezek szerint az *ispán* szó két jelentésben élt: 'nemzetségfő' és 'királyi tisztviselő'. Pontosan ezt tükrözi István király törvénykönyve, melyben az ispánt lefordító *comes* kifejezés két jelentésben tűnik elő: mint társadalmi réteg és mint királyi tisztviselő. Ahol a törvény arról intézkedik, hogy a feleségét megölő ispán 50 tinóval, a miles 10 tinóval büntetik (II. 14), ahol a más házára törő ispánt 50, a milest 10 és a közrendű vulgarist 5 tinóval bünteti (II. 33),⁴⁴ nyilván nem a király közvetlen híveire, rokonaira, a támaszát jelentő kisseredmű várispánra gondol, hanem a zsupánokra, a nemzetségfők rétegére általában, melyből a várispánok egy része is kikerült. Arra, hogy Hont lovag, vagy a király unokaöccse, Csanád és társaik feleségüket megölik, nem kellett volna külön törvényt hozni. Ezzel szemben a presbiter mellett szereplő ispán, aki a munkaszünetet és templombajarást ellenőrzi, aki a vasárnap dolgozók ökrét a várnéppel eteti meg (II. 7, 8),⁴⁵ nyilván a királyi tisztviselő, a várispán.

Mindebből következik, hogy a magyar nemzetségfő neve szláv nyelven *zsupan* volt. Mi volt hát a nemzetségfő neve magyarul?

Ha tekintetünket a törökség felé fordítjuk, ahonnan honfoglaláselőtti művelődésünk java, méltóságneveink és törzsneveink jórésze származik, a következő képet kapjuk. A török nemzetségfő neve a türköktől kezdve napjainkig minden török nyelvben a *bég* szó valamilyen változata. Az orchoni feliratokban a kagán saját népéről szólva így fejezi ki magát: „a bégek (bäglär) és a nép (budun).”⁴⁶ Radloff a török nomád társadalom szervezetéről írott tanulmányában mint típust mutatja be a nemzetségi alcsoport fejét, akit a kirgizek *bü*-nek, más török népek *bej*-nek neveznek.⁴⁷ A magyarokkal kapcsolatba jutott török népek közül élt a kunok nyelvében is. A Codex Cumanicusban *bej*, *bij* alakban szerepel 'úr' jelentésben.⁴⁸ A magyarországi kunok közül fennmaradt Bütemer ispán nevében (1343: *comitem Buthemer de genere*

⁴³ Ed. *Moravcsik*, 125. l.

⁴⁴ *Corpus Juris* 26., 32. l.

⁴⁵ Uo. 24. l.

⁴⁶ *Thomsen*: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors. 1896. 98. kk. 1.

⁴⁷ *Németh Gyula*: *HonfMKial*. 22. l.

⁴⁸ *Grönbeck*: *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen. 1942. [röviden: *Grönbeck*] 54. l.

Ilunchuck); ez a kun *bijtemir* 'úr-vas' névre vezethető vissza, melyet kun származású mamelukok is viseltek.⁴⁹ Az oszmán-török *bég* ~ *bej* neve és szerepe hazai történetünkben is közismert.

A magyar nemzetségi szervezetben a nemzetségfő megjelölésére ugyanez a szó szolgált, s ma is él nyelvünkben a *bő* (nyelvjárási *bé*, *bej*, *bijj*, *bü*)⁵⁰ melléknévben. Ahogy azonban a régi magyar *in* 'szolga' szó kiveszett nyelvünkben, s csak az *ínség* szavunk őrzi emlékét,⁵¹ ugyanúgy *bő* 'nemzetségfő' szavunk a nemzetségi szervezet bomlásával értelmét veszítette, és csak *bő*, *bőség* szavunkban él tovább. Ez a jelentésváltozás útja *dús* szavunk esetében is, mely végső fokon szláv közvetítéssel az olasz *doge* 'dux' szóra vezethető vissza.⁵²

Az egyik várát birtokló nemzetségfő méltóságnevét Anonymus őrizte meg. Veszprém várát s megyéjét Szalók apja Ösbő (*Usubuu* ~ *Vsubu*) szállta meg. A tulajdonképpeni személynevet, *Usu*-t, fenntartotta a középkori *Ös* falu (+ 1082 : *Es*; 1488 : *Ews*), ill. *Öskü* vár neve Veszprém mellett; a név második eleme a *buu* 'bő' méltoságnév.⁵³ A bő az *Ös* névvel együtt fenn sem maradt Veszprémbe, hiszen közszó volt, s így el is maradhatott mellőle. Ismerünk *Bő* nemzetséget is Somogy megyében (1254 : *de genere Bewu*).⁵⁴ Érdekes, hogy a *bő* nemzetségnév és nemzetségnév két olyan megyében maradt fenn, ahol az eredeti bő mellé egy nagyobb *úr* is került, ahol tehát megkülönböztetésre volt szükség. Veszprém várát és környékét az Árpádok igen korán kisajátíthatták a Szalók-nemtől, mert Veszprém mellett Árpád fiának nevét őrzi két Jutas és egy Tevel, unokáját Fajsz helynév, ezenkívül Koppány, Vászoly és maga Veszprém neve is a dinasztia szállásaira mutat. Somogyban, úgy látszik, Fajsszal kezdődik az árpádházi birtoklás (l. Fajsz falut Somogyvár közelében és a Drávántúl);⁵⁵ az ő örökébe lépett Tar Szerénd fia Koppány, akiről tudjuk, hogy a hercegséget (dukátust) is bírta, tehát *úr* címet viselt. *Bő* helynév maradt fenn Somogy, Heves, Baranya, Sopron, Nyitra, Csanád megyében és Maros-székben; a magyar -*d* kicsinyítőképzővel ellátott *Bőd* helynév Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Gömör, Pest, Fejér, Bodrog, Komárom, Vas, Nyitra és Doboka megyében.⁵⁶ A török *il-bey* 'a nép bégje' összetételt őrzi a komáromi és vasi *Ölbő* és a Pest megyei *Ürbő* helyneveink.⁵⁷ Az *Ite* személynévvel való összetételt őrzi a torontáli *Itebő* helynév stb.⁵⁸ Kevés megyéje van

⁴⁹ Györffy György: A kunok feudalizációdása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bpest, 1953. [röviden: Parasztság tört. 14. sz.] 256. l.

⁵⁰ MTársz. I. 175. l.

⁵¹ L. részletesen alább.

⁵² Pais Dezső vetette fel először, hogy a *bő* melléknév egy török *bäg* 'fejedelem' szóra megy vissza (MNY. 1927. 502. l.). Bárczi (SzófSz.) elképzelhetőnek, de nem igazolt-nak látja a *bäg* 'herceg, fejedelem' > 'nagy úr' > 'gazdag' > 'bőség' jelentésváltozást. Valójában a *bäg*-nek 'herceg, fejedelem' jelentése kétséges; a kazár *βεχ* elvonás lehet egy teljesebb *həqān bh* (*Validi*: Ibn Fadlān 256.), vagy az ujjuroknál is ismert *ilik-bäg* 'első bég' címből (a kazár alkirály *jilik* és *bek* címére l. *Németh*: HonfMkial. 212–13. l.). Kiindulás a 'nemzetségfő' jelentés lehet.

⁵³ Pais Dezső: Ösbő. MNY. 1928. 92–95. l. Az anonymusi *Eusee* vezérnév és *Ősi* helynév idevonását viszont nem látom valószínűnek.

⁵⁴ Knauz: Monumenta Ecclesie Strigoniensis. Strigonii. 1874— [röviden: Mon. Eccl. Strig.] I. 416. l.

⁵⁵ Csánki II. 604. l.; *Tkalčić*: Monumenta Historica Episcopatus Zagrabienensis. Zagreb, 1873–74. [röviden: Mon. Ep. Zagr.] I. 176., II. 47., 117. l.

⁵⁶ Pais Dezső: Bő. MNY 1927. 503–5. l.; *Melich*: HonfMg. 360. l.

⁵⁷ Pais Dezső: Ölbő. Kőrösi-Csoma Archivum [röviden: KCsA.] II. 324–46. l.

⁵⁸ Csánki II. 119. l.

a középkori Magyarországnak, ahol a *bő* 'nemzetségfő' szóból képzett helynév valamilyen formában fenn ne maradt volna. Ez arra mutat, hogy nemcsak Veszprémben és Somogyban volt *bő* a nemzetségfő, hanem minden nemzet-ségben, ahol a bőség szembenállt az inséggel.

Honnan származik *in* szavunk?

Az *in* 'szolga' szó, melyet László törvényében (III. 2) többes *ewnek* 'inek' alakban találunk (illorum, qui dicuntur *ewnek* vel servi),⁵⁹ a kódexiróadalomban *eenseg* (Érdi C.) *ónseg* (Döbr. C.), *evnseg* (Corn. C.), *únség* (Sándor C.), alakban jelentkezik, s a Festetich kódex a „Respice in servos tuos” kifejezést így fordítja: „Tekénts a te *inidre*”.⁶⁰ A szónak biztos etimológiája nincs.⁶¹ Az *ewn* (ejtsd: *eĭn*) alak, melyből a magyar *ēi* > *ēi* > *é* ~ *i* változással⁶² fejlődött *in* szavunk, hangtanilag megfelel a következő török szónak: ujur *āwin*, *iwin* 'gyümölcs, mag', 'Frucht, Kern';⁶³ Kāšyari *āvin*, *āwin* 'Beeren';⁶⁴ tel. *ābin* 'der Kern, Stein (einer) Frucht', s fejleménye lehet az alt., tel., sor, leb. *ōn* 'der Hauptbestandteil eines Dinges, das Ding selbst'.⁶⁵ Származéka, az ujur *āwintlig* 'terhes' 'schwanger'⁶⁶ bizonyítja, hogy eredeti jelentése 'mag, gyümölcs' mellett 'magzat'. Az *āvin* szó az ujurban az *uruy* szó mellett, annak szinonimájaként is használatos.⁶⁷ Az *uruy* jelentése már az ujurban is kettős, egyrésztől 'mag', másrésztől 'nemzetség, nemzedék, rokonság'⁶⁸, s ez a jelentése a mai török nyelvjárásokban is.⁶⁹ A Codex Cumanicusban az *uruh* szó felé a latin 'proles' jelentést írták oda.⁷⁰ A török *āwin* > magyar *eün* szó 'magzat' > 'proles' > 'proletarius' jelentésváltozással fejlődhetett. A 'nemzetség' > 'szolga' jelentésváltozásra felhozható a szláv *čeljad* 'család' > 'cseléd' jelentésváltozása.⁷¹ Ebből arra is lehet következtetni, hogy az inség 'szolgaság' társadalomilag az elszegényedett rokonokból, nemzetségtagokból alakult ki.

3. A harmadik tényező, amellyel meg kell ismerkednünk, a törzsnévből képzett helynév.

Már fentebb szó volt róla, hogy a Konstantinos által megadott magyar törzsnevek *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* helyneveinkben lelhetők fel. Ezek mindegyike 20—40 helyen a középkori magyar lakterület legkülönbözőbb vidékein tűnik fel, s néhol különféle törzsnevekből álló csoportokat alkot. Konstantinos nem jegyezte fel a három kabar törzs nevét. A kutatóink által ezek nevéül feltételezett helynevek közül *Káloz*, *Székely* és *Tárkány* azonban más elterjedtséget mutat; alig 10—11 van belőlük, s azok is részben a gyeprüvidéken. Ezekre alább visszatérek. A magyar

⁵⁹ Corpus Juris 76. l. 4. jegyzet szerint az Ilosvay-kódex által adott alak.

⁶⁰ *Szarvas—Simonyi*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bpest, 1890—93 [röviden: NySz.]; vö. *Horger*: Magyar szavak története. Bpest, 1924. 87—88. l.

⁶¹ *Bárczi*: SzófSz. Vö. *Harmatta*, I. Osz. Közl. VII. 1955, 254. l.

⁶² *Bárczi*: Magyar hangtörténet. Bpest, 1954. 71. l.

⁶³ *Čaferoğlu*: Ujur szözlüğü. Istanbul, 1934. [röviden: *Čaferoğlu*] 58. l.; *Gabain*: Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1941. [röviden: Alttürk. Gramm.] 300. l.

⁶⁴ *Brockelmann*: Mitteltürkischer Wortschatz. Bpest—Leipzig, 1928. [röviden: Kāšyari].

⁶⁵ *Radloff*: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Pbg. 1893—1911. [röviden: Radloff: Wb.]

⁶⁶ *Čaferoğlu*; *Gabain*: Alttürk. Gramm.

⁶⁷ *Le Coq*: Türkische Manichaika aus Chotscho. Berlin, 1912. I. 17., 15.

⁶⁸ *Čaferoğlu*; *Gabain*: Alttürk. Gramm.

⁶⁹ *Radloff*: Wb. I. 1658—9. l.

⁷⁰ *Grönbech*; vö. *Kuun*: Codex Cumanicus. Bpest, 1880. 189. l.

⁷¹ Vö. *Kniezsa*; Szláv jöv. I/1. 119. l.

törzsi helynevekhez hasonló elterjedtséget mutat *Varsány*, mely 1075-ben *Vosciani* alakban népnévként szerepel, *Ors*, *Berény* és a rejtélyes *Ság*.⁷¹

Általános felfogás szerint a magyar törzsnévi helynevek telepített törzsi töredékek. A telepítés körülményeit többféleképpen magyarázták; előfordulásuk hiányából általában a törzs lakhelyére következtettek.⁷² Azt hiszem, hogy ezek a kísérletek koraiak voltak.

A törzsnévi helyneveknek a nemzetségi birtoktestekkel és a várral való egybevetéséből kiderült, hogy e helynevek általában a kisajátított területen lelhetők fel, részint a kisajátított vár körül, részint a megmaradt nemzetségi birtokok közé ékelődve, részint egy-egy nagyobb kisajátított részen.

Gyakoriságuk vármegyénként változik, éspedig attól függően, hogy a kisajátítás milyen körülmények között ment végbe. A legtöbb törzsnévi helynév Budapest körül található, ahol Kurszánvára volt, s ahonnan a kende népét, a kékkendeket kiszórták a gyepükre.⁷³ Ilyen képet mutat Komáromvár és a Berény helynevekkel megtűzdelte Somogyvár környéke is. Egyáltalán nincs törzsi helynév Csongrádban, ahol a Bor- vagy Kalán-nem a megye jelentékeny részének ura maradt, s úgy látszik kárpótlásul a kisajátításért, Szekeső körül az Árpád-nemzetségi birtokokból is részesült. Ezen az alapon joggal feltehető, hogy e nemzetség az Árpádok szövetségese volt.⁷⁴ Hasonló képet mutat Erdélyi-Fehér megye, ahol István király nagybátyja, Gyula önként megadta magát,⁷⁵ s a fiaitól, Bajától és Bonyhától származó Kán-nem a baranyai és bodrogi részekben kap kárpótlást, míg Gyulafehérvárba a király nagybátyját, Erdőelvi Zoltánt ültette.⁷⁶ István anyjának Saroltnak öröksége tehát megrázkódtatás nélkül került István nagybátyja, Zoltán uralma alá, s így a dél-erdélyi részekben nem volt szükség telepítéssel járó beavatkozásra.

Mindez azt mutatja, hogy a törzsnévi helynevek katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei, s a törzsi töredékek katonáskodó népelemekből álltak.

Nézzük meg, hogy e társadalmi réteg a későbbi századokban milyen helyzetben van. Nyék, Mogyer stb. falvainak lakói kezdetben általában

⁷¹ Nagy Géza az összefoglaló *Kozár* név mellett *Káliz-t*, *Székely-t* és *Varsány-t* sorolja ide (i. h. 55–62. l.); Kniezsa István *Varsány-t* és *Tárkány-t* (SzIEml. II. 371., 460–61. l.); Moór Elemér *Varsány-t*, *Tárkány-t* és *Székely-t* (i. m. 101–02. l.). Melich János a *Ság*-ról írja, hogy „gyakori helynevünk, talán törzsnév” (i. m. 366. l.). A *Berény* helynevet törzsnévi eredetűnek tartja Rásonyi Nagy László (NyK. XLVI. 465. l.), Németh Gyula (MNY. 1931. 147. l.), Pais Dezső (SzIEml. II. 625. l.) és Melich (MNY. 1940. 1–19. l.) 1956-ban megküldte nekem dr. Gabriel Abt gráci orvos, nyelvész „Ein Versuch zur Identifizierung altungarischer und kowarischer Stämme” c. kéziratát. Ő az irodalom hiányos, de a helynévi anyag széleskörű ismerete alapján a *Lád*, *Ladány*, *Berény*, *Bercel*, *Varsány* és *Nándor* helyneveket sorolta ide, melyeket magam is ide sorolandónak vélek. Abt művének eredményeivel általában nem értek egyet, de több figyelemre méltó észrevételét felhasználom s hivatkozom rá.

⁷² A törzsek elhelyezkedését ezen az alapon megkísérelte rekonstruálni *Karácsonyi János* (A magyar nemzet honalapítása. Nagyvárad, 1925. 16–20. l.), Moór Elemér és Gabriel Abt, de mindhárman más eredményre jutottak. Abt az egyes törzsfői szállások körül levő helynévsomókat exterritoriális területen keletkezett törzsi településeknek gondolja, hol más törzsfők a közös összejövetelekkor saját földjükön lehettek.

⁷³ Bud. Rég. XVI. 23–27. l.

⁷⁴ Ezt alátámasztja Géza fejedelem kortársának, Kulannak történeti szerepe. Géza vezér Saroltot Béliud tanácsából és segítségével vette feleségül: Béliud veje volt Kulan (SRH. I. 291. l.). Arra, hogy Kulan a Kalán-nem őszével azonosítható, l. alább az Anonymus országait tárgyaló fejezetet.

⁷⁵ SRH. I. 314. l.; *Gombos* 2203 vö. *Váczy* i. m.

⁷⁶ SRH. I. 315–16. l. tévesen a bolgár Keán elleni hadjáratba interpolálva.

királyi kézen vannak. Zömük még a XIII. században is a vár alá tartozik, bár sok került egyházi kézre is. Egyházi uralom alá jutásukra már 1009-ben van példa, amikor István király a veszprémi püspökségnek ad két *Cari*, azaz Kér és egy *Beren* Berény falut.⁷⁷ Ha most megvizsgáljuk, hogy e réteg a várbirtokon és az egyházi birtokon belül milyen helyzetet foglal el, az alábbi képet kapjuk: Minden olyan törzsnévi faluban, ahol az egész társadalom keresztmetszetét ismerjük, megállapítható, hogy jelen van a jobbágyság; várbirtokon a várjobbágyok; egyházi birtokon pedig az egyházi lovas vagy harcoló jobbágyok, de nem ők teszik ki az egész falu lakosságát. Nincs itt hely arra, hogy a sok százra menő törzsnévi falu társadalmi elemzését elvégezzem; legyen elég néhány példát felhoznom. A pannonhalmi apátság 1237 körüli összeírása szerint Tarján faluban 10 háznép *jobbágy* és 20 háznép különféle szolgáltató van; Varsányban 21 háznép *jobbágy*, 53 különféle szolgáltató, Megyerben 10 háznép *lovas serviens* (jobbágy) s mellettük a fehérvári káptalan népei és somogyi várnépek.⁷⁸

Ha egy-egy megyét nézünk, Baranyában a pécsi püspök Keszi, Megyer és Varsány nevű falvaiban a lovas jobbágyok utódai, az ún. egyházi nemesek laknak,⁷⁹ Komáromban Nyék és Megyeres részben érseki jobbágyoké, a két Keszi, Őrs és Kürt faluban várjobbágyok élnek várnépekkel együtt.⁸⁰

Hogy a törzsi helynevek névadóinak általában a jobbágyi réteget kell tekintenünk, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a 14 ismert várjobbágy-nemzetség közül egy *de genere Quer*, azaz Kér nemből; a másik *de genere Kurth*, azaz Kürt nemből származtatta magát,⁸¹ míg törzsből való származtatás semilyen más magyar társadalmi rétegben nem fordul elő. Ez nem azt jelenti, hogy jobbágyok csak ott laktak, ahol törzsi helynév van, de azt kétségtelenné teszi, hogy eredetileg jobbágyoknak nevezték azt a katonáskodó réteget, amellyel István király és elődei a nemzetségfőket megfékeztek és amelyet kisajátított váraik és népeik biztosítására odatelepítettek. Ez a katonáskodó jobbágyi réteg pedig nyilvánvalóan azonos az István király törvényeiben szereplő *miles*-szel. István király törvényeiből kiderül, hogy milesei voltak a királynak (II. 6: *res, milites, servi et quidquid ad nostram regalem dignitatem pertinet*); milesei voltak az ispánnak (II. 43: *Si quis militum, iudicium a suo comite recte iudicatum spernens ad regem appellaverit*); milesei voltak a magánföldesúrnak (II. 21: *Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem*), de általában milesnek nevezték az ispánok és szegények között levő réteget, mint ez a büntetés mértékéből kiderül (II. 14, 25, 33: a *comes* 50, a *miles* 10, a *pauper aut vulgaris* 5 tinóval bűnhődik).⁸² A vár milesei azonosak a XII. századtól szereplő Szent István király várjobbágyaival; az egyház milesei, mint fentebb rámutattam, az egyházi jobbágyokkal. A miles István-kori helyzetének teljesen megfelelően a XII. században jobbágyai voltak az ispánoknak, a püspököknek, az apátoknak,

⁷⁷ *Szentpétery*: SzIAlaplev. 61. l.

⁷⁸ PRT. I. 773., 776., 784. l.

⁷⁹ Dl. 67708. és pécsi egyházi nemesek között Mon. Eccl. Strig. II. 474., amit Baranya megyéről írt kéziratomban bővebben tárgyalok.

⁸⁰ Anjou-kori Okmánytár. Bpest, 1878. [Anjouk. Okm.] III. 547. l.; Mon. Eccl. Strig. I. 554. l.; Dl. 41991; Mon. Eccl. Strig. I. 219., 559. l.

⁸¹ Hazai Okm. III. 2. l.; Urkundenbuch des Burgenlandes I. 1955. 173. l. Egy Pozsony megyei várjobbágy-nemzetség *de generatione Mogor*, a magyar nemből származtatta magát. (Wenzel II. 101. l.)

⁸² Corpus Juris 24–34. l.

sőt 1171-től feltűnően a XIII. század elejéig jobbágnak nevezik a király főúri kíséretének tagjait is.⁸³ A *jobbágy* tehát e korban társadalmilag megfelel a 'vazallus'-nak; a jobbágyság kifejezés pedig a 'feudalizmus' történetileg kialakult magyar neve.⁸⁴

A jobbágy-réteg István törvényeiben már mint egységesen kialakult társadalmi réteg jelenik meg. A törzsi helynevek X. századi keletkezési idejéből pedig tudjuk, hogy e réteg István államának megalapítása előtt, a nomád társadalomban is megvolt. A helynevek analíziséből az is világosan kiderül, hogy e különböző törzsekből összeverődött jobbágyság volt az uralkodó nemzetség hatalmi szervezete, ezzel verték le az ellenállókat, s ezzel szállták meg váraikat, szállásterületeiket.

Ha pedig ez így van, akkor a magyar jobbágy eredetileg ugyanaz a társadalmi kategória, mint a nomádállam jellegzetes vazallusrétege, a türk *bujuruk* ~ *bujruk*, a mongol *nökör*, a kun *nöger* 'kísérő katona'.

Már az orchoni feliratokban a türk kagán, a bégek és a nép mellett feltűnik egy sajátos tisztis réteg, a *bujuruk* ~ *bujruk*, mely az uralkodó fő támasza, katonai akcióinak végrehajtója, de a tekintélyes bégek mellett is a kíséretet alkotja.⁸⁵ Ami a türk birodalomban a *bujruk*, az a kun társadalomban a *nöger*, a mongoloknál a *nökör*.

⁸³ Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 1937. 19. l.

⁸⁴ Kézai 1283-ban a várjobbágyság eredetéről szólván szolgálatuk katonai jellegét emeli ki, melyet a vár pheudumának és a várnak védelmében fejtenek ki: „Iobagiones vero castri sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castri terris, ut pheuda castri et castrum guerrae tempore custodirent.” (SRH. I. 193. l.)

⁸⁵ Kül tegin felirata a következőket írja az első kagánok dicsőségéről szólván: „C'étaient de sages kagans, c'étaient de vaillants kagans; tous leurs officiers [*bujuruk*] étaient sages, étaient vaillants; tous leurs nobles [bäglär], leur peuple entier, étaient justes. C'est pourquoi ils pouvaient gouverner un si grand empire et en gouvernant l'empire, donner des lois.” Mikor a hanyatlás korszakát jellemzi, ezt írja: „Des kagans lâches montèrent sur le trône; leurs officiers étaient tous sans sagesse, étaient lâches. Et comme leurs nobles et leur peuple étaient iniques... le peuple ture amena la dissolution de son empire”. A türk-türgeš kagán bukásakor: „leur kagan fut tué et tous ses officiers et nobles furent tués. Le peuple bien-aimé subit des peines”. A türgeš kagán elleni harc leírásában: „Pénétrant de nouveau, les officiers du kagan des Turghès firent là un petit nombre de prisonniers. Nous tuâmes leur kagan et asservîmes leur peuple.” Bilgä kagán a trónt elfoglalván beszél alattvalóiról: „à droit, vous nobles chadapits; à gauche, vous nobles et officiers tarkats (?)”. Bilgä kagán előtt a különböző méltóságok *bujruk*jaik élén vonulnak föl tisztelegni: „Taman tarkan et Tonyoukouk Bouilabagatarkan, suivis des officiers (...) officiers précédés par Sëbëg-kul-irkiz, suivi des officiers, tous ses illustres nobles [bäglär] (rendirent) hommage (?) à mon père le kagan.” (Thomsen: Inscriptions de l'Orkhon 98., 99., 104., 110., 115., 131. l.; vö. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [röviden ZDMG.] N. F. 3 (78). 1924. 140–160. l., hol Thomsen a fordításban meghagyta a *buiruq* szót. Ettől eltérő fordítást adott a türgeš kagán elleni harcról: „Auf dem Rückweg von dort nahmen die *buiruq* den Türgiš-Kagan des Az- (volkes) gefangen.” (Uo. 153. l.) Thomsen 1924-ben a *buiruq* szót 'Bezeichnung für hohe Beamte' jelentéssel közölte (uo. 171. l.), s lényegében így adja vissza Malov is приказный fordítással (Памятники древнетюркской письменности. Ак. Наук СССР. 1951. 33–41., 374. l.). Annyiban igazsá van Thomsennek, hogy a főméltóságok a kagán *bujruk*jai, de a főméltóságoknak is vannak *bujruk*jaik, mint ez alább idézendő szövegekből is kiderül. E társadalmi réteg a feliratokban mindig egyszámban szerepel, s katonai alávetett jellegére — mint már Barthold felismerte — eléggé rávilágít, hogy a *bujurud* ~ *buiruq* szó a török nyelvekben 'parancs' jelentésben maradt fenn (l. alább 104. l.).

A belső-ázsiai nomád társadalmakban nem csupán a kísérő katona harcol, hanem a nemzetségek is állítanak ki fegyvereseket. Legalábbis erre mutat az orchoni feliratok-

Németh Gyula „Kun László király nyögérei” c. 1937-ben megjelent cikkében mutatott rá arra, hogy a beköltözött kunok révén a kun nyögérség a XIII. század második felében egy ideig a király kíséretét alkotta, s ennek kapcsán B. Ja. Vlagyimircov 1934-ben kiadott „Общественный строй Монголов” (Монгольский кочевой феодализм) c. műve, ill. „Le régime social des mongols — le féodalisme nomade” c. 1948-ban megjelent francia fordítása alapján így jellemezte a nőkör réteget: „Szabad, sőt arisztokrata-féle emberek ezek, akik a vezetők, a nemzetség- és törzstők, fejedelmek szolgálatában állanak. Szolgálati kötelezettségüket szabadon vállalják, és szabadon mennek egyik gazdtól a másikhoz. Lényeges, hogy más, esetleg rokon törzsből való katonai gárdát alkotnak a vezetők mellett, bár a törzsi katonai szervezetétől voltaképpen függetlenek. De parancsnokai a törzs egyes katonai alakulatainak, s emellett egy másik részük elit gárdát alkot. Ők voltak a hadsereg magva, úgyszólván a hadsereg katonai iskolája. A hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze ez az intézmény: mikor Dzsingiszt kagánná választják, azonnal megszervezi nőkörjeit. Béke idején ők voltak a háznép, a legkülönbözőbb házi és egyéb ügyeket intézték, ellenőrizték. Gyakran kevésbé különböztek az egyszerű szolgálótól. Közösségben éltek az urukkal, megtisztulták mulatságait, örömét és bánatát, ők voltak legbensőbb barátai és tanácsadói. A mongol főúr elválaszthatatlan a nőkörjeitől, ezek mindig mellette vannak és a kíséretét alkotják. A nőkörök irányították a főúr tetteit. Rablótámadásokat kellett intéznie a nőkörökkel a szomszédok ellen, szép asszonyokat, leányokat és jó lovakat kellett szereznie, vadászatokat kellett rendeznie. Gyakran ő maga kapta a zsákmány javát. Egy katonai vezető a nőkörjeivel állandó veszedelem a szomszédai számára.”⁸⁶ (Kiemelés tőlem — Gy. Gy.)

Íme ezek a nyögérek — mondja Németh Gyula — s hozzátehetjük: íme ezek a X. századi magyar társadalom jobbágjai; a különböző törzsekből összeverődött katonai kíséret, a törzsi helynevek névadói.

Ütessük át a fenti jellemzést a magyar viszonyokra.

A honfoglaló magyar társadalomban az uralkodó mellett minden törzsfőnek, gazdag nemzetségfőnek megvannak a maga jobbágjai, szabad harcosokból álló katonai kísérete, akik a különböző magyar törzsekből és részben a csatlakozott és legyőzött idegen népelemek szabad harcosából verődnek

nak azon helye, amely a türköknek a rokon oguzok elleni harcái során említi az oguz *Toŋra* törzsbeli egy nemből való „vitézeket”. A „vitéz” szót Kül tegin felirata *alpayu*, Bilgä kagán felirata *ŋilpayu* alakban adja vissza (*Thomsen*, MSFOu. V. 112., 125., 163. l.; ZDMG. 1924. 155. l.; *Малос* i. m. 33., 42., 357. l.). A szóra, mely a török *alp* 'bátor' szóból vezethető le, l. *Radloff*: Wb. I. 430. l.; *Paasonen*: *Csuvas* szójegyzék. Bpest, 1908. 192. l.; *Németh Gyula*: *HonfMkial.* 259. l.; *Grönbech* 35 l.; *Gabain*: *Altürk.* Gramm. 293. l.). A mongol társadalomban a nőkörök mellett nemzetségből való katonaságra következett *Vladimircov* (i. m. 116–18. l.; a felhozott egy példára viszont l. *Haenisch*: i. m. 164. l. 170. jegyz.).

A kazár birodalomban, ahol a nép már nem türk-kazár nemzetségekből állt, hanem sokféle etnikumból tevődött össze, a nép nem harcol, és az uralmat kialakult lovas katonai réteg biztosítja. Ibn Rusta szerint a 10 000 főnyi kazár lovas katonaság a IX. században részben az uralkodó alkirály zsoldos seregéből állt, részben a gazdagok által eltartott katonákból, akiket a kagán kötelez is katonának tartására (MHK. 155–56. l.; *Ibn Rusteh*: *Les atours précieux.* Trad. de Gaston Wiet, Le Caire, 1956. 157. l.). A gazdagok által eltartott katonák alatt a kazár urak, bégek katonai kíséretét kell értenünk. A kazár katonaság tehát lényegében a magyar jobbágyágnak felel meg, de fejlettebb annál, amennyiben a zsoldos jelleg nyomult előtérbe.

⁸⁶ MNy. 1953. 311. l.

össze. A törzsszövetség meglazulásával ezek sokszor egymástól függetlenül intézik a kisebb zsákmányoló hadjáratokat a szomszéd területek ellen. Száz évig tart, amíg az Árpádok a nemzetségfők megtörésével elérik, hogy csak nekik s az ő híveiknek vannak jobbágyaik, és István király jobbágyságával megszületik a magyar állam. Az új állam támaszai, az ispánok, püspökök, apátok megkapják a maguk jobbágyait, mellyel biztosítják saját uralmukat, de maguk is, mint a király jobbágyai, biztosítják a király uralmát.

Így lesz a nomád jobbágyságból klasszikus értelemben vett jobbágyság, feudalizmus.

*

A honfoglaló magyarság a Kárpátmedencében, főként a Dunántúlon s a Kisalföldön tekintélyes számú szláv lakosságot talált. Arra, hogy ez a szláv lakosság hogyan illeszkedett be a magyar társadalomba, ma még választ adni nem tudok. A szláv társadalom Magyarország területén is nemzetségekbe tagolódtott, de szláv nemzetségek emléke csak a Drávántúl maradt fenn.⁸⁷ A magyar vármegyék szláv zsupákra nem vezethetők vissza, mert a Duna két partján fekvő magyar vármegyék, pl. Győr, Komárom és Esztergom 896 előtt felerészben a Morva birodalomhoz, felerészben a frank fennhatóság alatt levő pannonszláv fejedelemséghez tartoztak. Az árpádkori történeti földrajz eddig feldolgozott megyéiben nem tudtam olyan ismétlődő szabályosságot felfedezni, amelynek alapján a szlávok egyik vagy másik társadalmi réteghez, egyik vagy másik birtokfajtához kapcsolható lett volna. Ez a kérdés további kutatást igényel.

Az bizonyos, hogy a szlávok utódait nemcsak a dolgozó népelemek között kell keresnünk. A katonai kíséret, a jobbágyság jellemző vonása, hogy különböző törzsekből és népelemekből verődött össze. A magyar törzsi helynevekhez hasonló eredetet tulajdoníthatunk a *Nándor* ~ *Lándor* (dunai bolgár), *Marót* (morva), *Cseh*, *Tót*, *Lengyel*, *Horvát*, *Korontál* (karantán) stb. helynevek egy részének, s méltán felmerül a gondolat, hogy a türk szóhasználat nyomán *Οἰαχωνῖται*-nak⁸⁸ nevezett avar néppel hozzuk kapcsolatba *Várkony* (XI—XIII. század: *Varkun*) helyneveinket.⁸⁹ Ez arra mutat, hogy a jobbágyságba bekerültek szláv és avar harcosok is. Theotmar salzburgi érsek már 900-ban panaszolja a pápának, hogy a szlávok magyarokkal társultak, s fejüket magyar módra nyírják.⁹⁰

Amint a türk bujrukság és a mongol nőkorség a kísérő katona idegenben való szolgálata révén elterjedt más országokban is, ugyanúgy a magyar jobbágyság megjelenik idegen földön, Lengyelországban és lengyel forrás szerint Halicsban. Tagányi figyelmeztetése alapján Melich ír róla,⁹¹ hogy Vincentius Kadłubek (1160—1223) lengyel történetében I. Lesztkó (1195—1203) idejéről szólván kétszer említi az *eubagio*-t: „Propter quod *eubagionum* primus, ille comes Nicolaus, summe omnibus regratians, omnes de constantia, de forma fidelitatis et admonit et instruit . . .” „Romanus princeps Galicie per duces Lestconem instituitur . . . Vix enim dux Lestco pedem cum suis

⁸⁷ *Karácsonyi*: MNemz. III. 193. kk. 1.

⁸⁸ *Moravcsik*: ByzTurc. II. 192. l.

⁸⁹ SRH. I. 233., 254. l.; *Csánki* I. 182., 400., 671., II. 534. l.; Pozsony megyében 1270: *Warkun*: Hazai Okm. I. 50. kk. 1.

⁹⁰ MHK. 327. l.

⁹¹ MNy. 1912. 13—15. l.

dimoverat, quum Galiciensium satrapas et *eubagionum* florentissimos, incautos occupat ac trucidat; quosquam vivos terrae infodit...⁹² Az első esetben a jobbágyok elsejéről, Miklós comesről van szó; a második esetben a halicsi helytartókról és a jobbágyok színe-virágjáról. A főúr vazallus mellett a katonai kíséret vazallusrétege tűnik itt elénk.⁹³

*

Vizsgáljuk meg néhány konkrét példán a nemzetségi birtok, a vár és a törzsnévi helynevek összefüggését, a nemzetségi szállásterület vármegyévé alakulásának folyamatát.

A legarchaikusabb viszonyokat Észak-Erdély elzárt területén, a régi Doboka megyében találjuk. 1320-ban Károly király elkobozta a Zsombor-nem egyik ágának birtokait; a másik ág 1336-ban elcserélte ősi jószágait. Az elkobozó levélből, a csereokmányból és néhány későbbi iratból megismerjük a nemzetség 58 öröklött birtokát.^{93a}

A nemzetség birtokai több kisebb-nagyobb tömbben fekszenek, de sehol nem lépik túl Doboka megye határát. A legnagyobb birtoktömb az Almás völgyével kezdődőleg Esküllőig nyúlik, ahol Anonymus szerint a nemzetség birtokait a honfoglalás óta bírta.⁹⁴ Ettől keletre három kisebb tömb a megyehatáron (Köblös, a szamosparti Iklódtelke és Lőrincszigete,⁹⁵ Macskás) közrefogja az összefüggő várbirtoktömböt, melyen Doboka vár áll s mellette egy *Jenő* törzsi helynév, egy *Kend* és egy *Cseh* telepített népnévi helynév.⁹⁶ A Szamostól keletre a széki sóbánya királyi kézen van; mellette *Székelyáj* helynév utal egy székely településre.⁹⁷ Ettől keletre ismét a Zsombor-nem birtoktömbje fekszik a Mélyes-patak mellett Szászsombor körül. Még keletebbre a havasokig királyi birtokra telepített szászság lakott.⁹⁸

⁹² Monumenta Poloniae Historica. Lwów. 1872. II. 440. 1.

⁹³ Figyelemre méltó, hogy Anonymus a lodomériai fejedelemlről is azt mondja, hogy jobbágyai voltak (*dux Ladomeriensis duos filios suos cum omnibus filiis iobagionum suorum* SRH. I. 47. 1.), ami tükrözhet magyar szóhasználatot, de melléállítható Kadutbek halicsi adatának is. Az a gondolat, hogy a magyar és lengyel forrásokban szereplő *eubagio* "jobbágy" közös nyugati forrásra menne vissza (így *Melich* i. h. és *Eckhart Ferenc*, I. Oszt. Közl. VII. 1955. 244. 1.), nem igazolható.

^{93a} Dl. 1991; Dl. 30295; Anjouk. Okm. V. 403. 1.; *Karácsonyi*, MNemz. II. 109 – 14. 1.; *Makkai*, Száz. 1944. 166 – 68. 1. A névsor kiegészíthető a Sombori család kezén feltűnő telepített falukkal, melyek a régi nemzetségi birtokok mellett tűnnek fel.

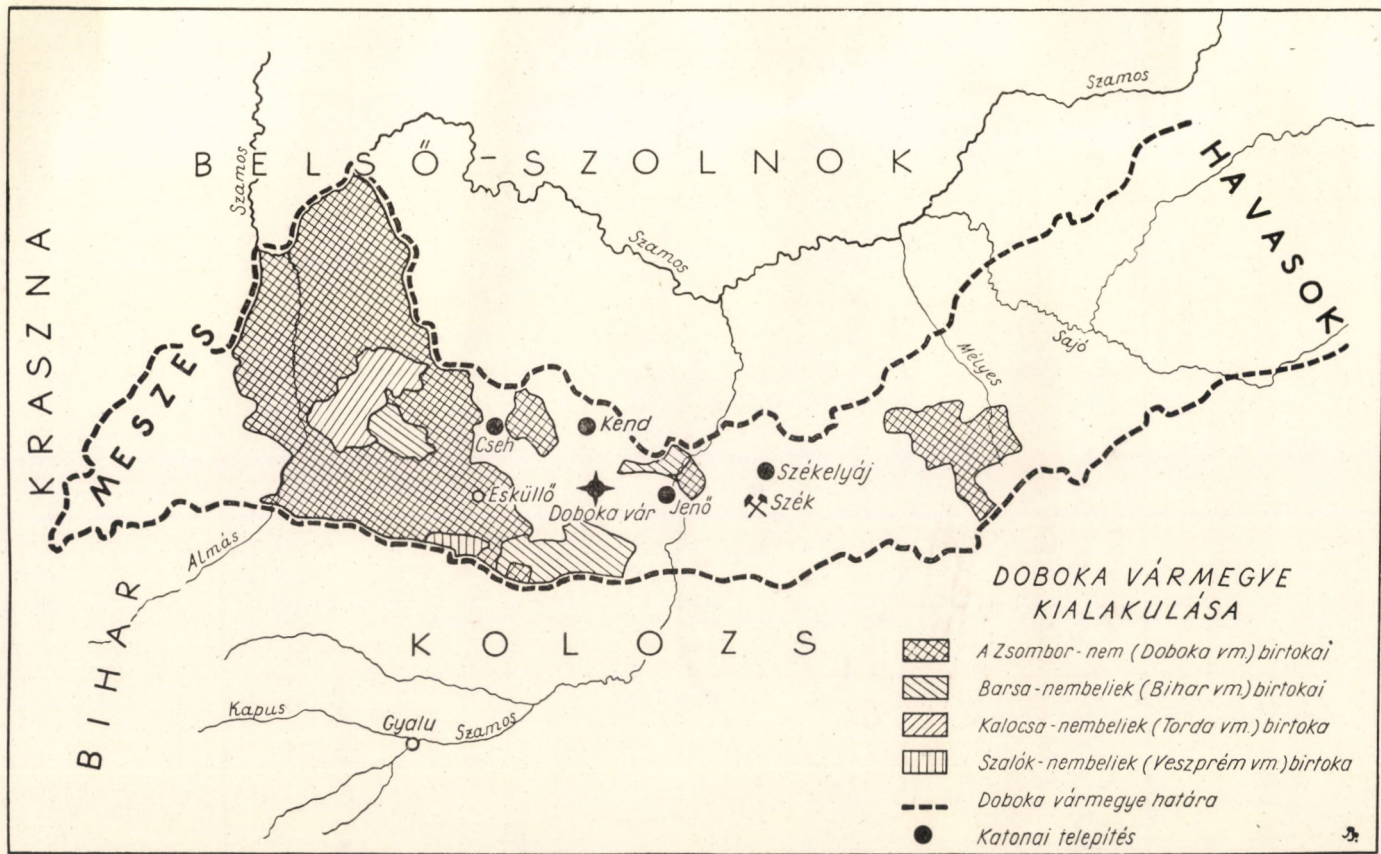
⁹⁴ SRH. I. 68. 1. A Zsombor- és Gyula – Zombor nemzetség szétválasztását l. Krónikáink 113. 1. Ma úgy gondolom, hogy e két nemzetség téves azonosítása vezette Anonymust arra, hogy a Zsomborokat a Gyuláktól származtassa.

⁹⁵ 1387-ben Lőrincréve néven a Zsombor nembeli Ördög-, Botos- és Teke-család kezén van. Oklevéltár a... Bánffy-család történetéhez. Bpest, 1908. I. 402. 1.

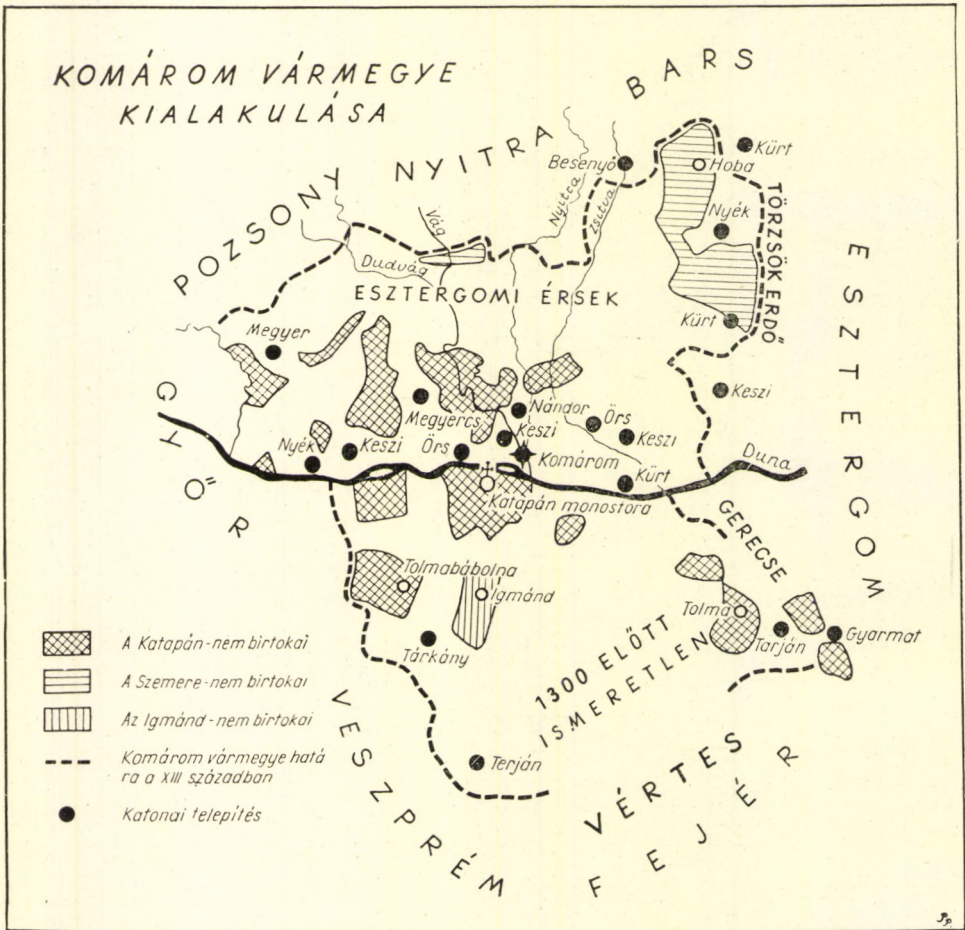
⁹⁶ Jenőre l. 1298/326 és 1326; *Jenew* (*Wenzel* X. 313. 1.; Anjouk. Okmt. II. 268. 1.); Páncélcsehre és Szarvaskendre l. *Kádár – Réthi – Tagányi*: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés, 1901. V. 382. 1.; VI. 278. 1.

⁹⁷ 1379: *Zekulay*, 1513: *Zekelay* (*Tagányi*, Ethn. 1890. 219).

⁹⁸ Ha a nemzetség monostorát keressük, gondolhatunk a Hídalmas mellett fekvő Bányikára, hol két ág birtokolt, s egy monostor emléke él. 1336; Bayka Dl. 30295; 1350: Banka... incipiens a fluvio Almas usque ad quandam ecclesiam, ubi heremita moraretur (Anjouk. Okm. V. 403. 1.); ma Bányikától nyugatra *Dalea Monastirii* helynév őrzi emlékét (1 : 75 000 térk. 17 – XXVIII). Ilyenféle remete által gondozott egyháza volt a Csanád-nemnek Tömpösön: 1337: possessionem Belthembes... ob remedium animarum eorum parentumque suorum ob salutem ecclesie in honorem sancti regis Ladislai... commississent eo modo, quod in eodem heremitam sacerdotali officio fungentem servarent, cui dicta possessio ministraretur (Anjouk. Okm. III. 366. 1.).

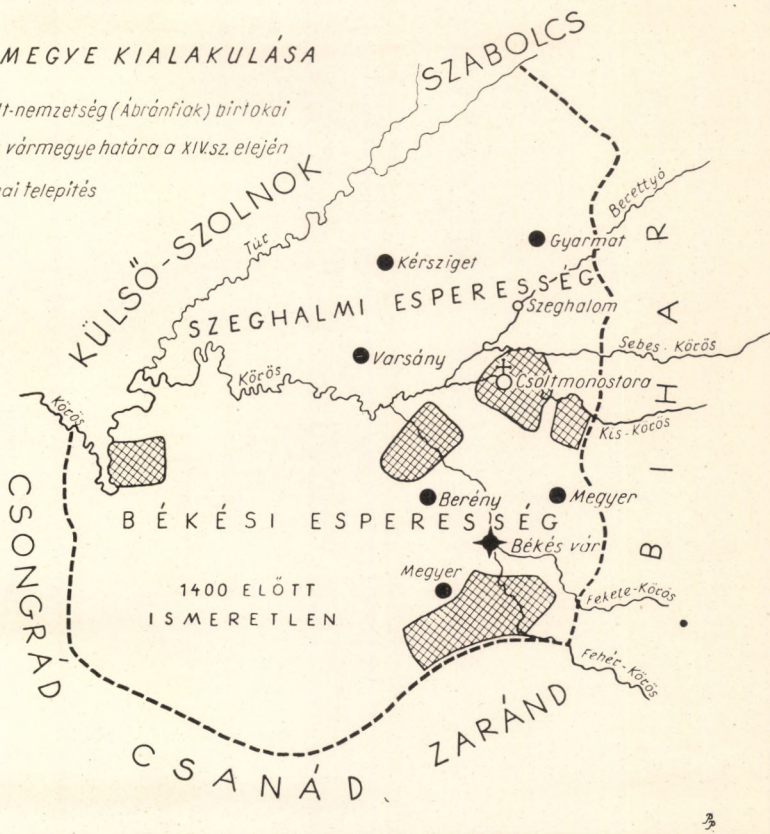
KOMÁROM VÁRMEGYE KIALAKULÁSA

- A Katapán-nem birtokai
- A Szemere-nem birtokai
- Az Igmánd-nem birtokai
- Komárom vármegye határa a XIII században
- Katonai telepítés

BÉKÉS VÁRMEGYE KIALAKULÁSA

- A Csolt-nemzetség (Abránfiak) birtokai
- Békés vármegye határa a XIV.sz. elején
- Katonai telepítés

Más megyében honos nemzetségek utóbb kisebb birtokokat szereztek Dobokában. Így a bihari Barsa- vagy Borsa-nem (Borsa, Macskás, Iklód, Vajdaháza stb.),⁹⁹ a tordai Kalocsa-nem (Kalocsa körül),¹⁰⁰ a veszprémi Szalók-nem (Báboe);¹⁰¹ ezek oly módon illeszkednek a Zombor birtoktestekhez, hogy abból leánygyeved révén kiengedett birtokoknak is tekinthetők.

A Doboka körüli váruradalmat a nógrádi advena Kőkényes—Rénold nembeli Mikod kapta meg 1265 táján,¹⁰² s ez leánya révén jórészt Aba nembeliekre szállt.¹⁰³

E későbbi szerzemények jellegzetessége, hogy birtokosaik más megye területéről származnak, és birtoktömbjeik gyakran két megyére terjednek ki.

Az eredeti Zombor-nemzetségi birtokokat a megye határolja, s a megye korán megtelepült területének kb. harmadrészét foglalja el.

A megye kialakulása ebből világosan megrajzolható. Doboka megye a Zombor-nem szállásterülete volt. A nemzetségek felszámolásakor a nem népeinek, ill. birtokainak kétharmadrésze került kisajátításra a várral és sóbányával együtt. A kisajátított vár első királyi ispánja Csanád apja Doboka lett; a vár és népei őrzésére telepítették a vár alá a jenő, kend és cseh eredetű(?) jobbágyokat; a sóbánya mellé egy székely néprészt.

Hasonló módon nyomon követhető Komárom megye kialakulása. Mint fentebb idéztük, Anonymus szerint a Duna mellékét, ahol a Vág belétorkollik, Ketel szállta meg. Fia Alaptolma, más néven Tolma építette Komárom várát; utóbb „a vár szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind a vezértől nyert népnek a kétharmadát”. A Keteltől származó Katapán-nem a XIII. században a megye legnagyobb birtokosa; hézagossabban ismert birtokai a Duna két partján össze nem függő birtoktömbökben terülnek el, melynek egyikén a nemzetségi monostor áll (Katapánmonostora, ma Koppánymonostor);¹⁰⁴ a megye déli felében Bábolna (hajdan Tolmabábolna), Bana, a Gerecse-hegység nyugati oldalán Tolma és vidéke a Katapán nembeli Bábolnaiaké és az osztályos családoké.¹⁰⁵ A vár és a nemzetség birtokai közé ékelődik egy *Nyék*, két *Megyer*, két *Keszi*, két *Órs* várjobbágytelepülés és egy *Nándor* (ma *Lándor*), mely egyházi jobbágyoké, akik *nándor* 'dunai bolgár' eredetűek lehetnek; a Gerecse-hegységben *Tarján* és *Gyarmat* szakítja meg birtokaikat.¹⁰⁶ A megye

⁹⁹ *Karácsonyi* (MNemz. I. 206., 268. l.) s az ő nyomán *Makkai* (i. h. 172. l.) a Barsa és Borsa nemzetséget két nemnek tekintette. Karácsonyi óta azonban többen rámutattak, hogy a két nem azonos (*Wertner*, Turul 1902. 30. l.; *Nagy Géza*, Turul 1907. 28. l.), ill. a biharit is Borsa néven nevezik (pl. *Jakubovich*, Turul. 1922—23. 18. l.). Az Árpád-korban Barsát és Borsát egyformán *Borsa*-nak írják, s ha a nemzetségnév azonosságát nem tekintjük irányadónak, akkor a legtöbb nemzetséget szét kellene bontani 2—3—4 más-más területen birtokló nemzetségre (pl. három önálló Szalók nemzetséget s még több Hont—Pázmány nemzetséget kellene feltennünk).

¹⁰⁰ *Makkai* mutatta ki, hogy a tordai Tyukod-nem azonos a Szil- vagy Kalocsa-nemmel (i. h. 174—77. l.).

¹⁰¹ *Karácsonyi*: MNemz. III. 53. l.

¹⁰² Uo. II. 338. l.; Hazai Okm. VI. 240. l.

¹⁰³ *Wenzel* X. 312. l.; *Anjouk*. Okm. II. 268. l. Az Aba-nem Csobánka ágának birtokai Nógrádban, Belső-Szolnokban és Dobokában egyformán ékelődtek be a Kőkényes—Rénold-nem birtokaiba.

¹⁰⁴ *Karácsonyi*: MNemz. II. 327—36. l., vö. *Makkai*, *Revue d'histoire comparée* 1945. 57. l.

¹⁰⁵ *Karácsonyi*: Az első Lónyaiak. 1904. 28., 75. l.; *Wertner*: i. m. II. 150—6. l.; *PRT*. II. 467. l.; *Csánki* III. 519. l.; *Györffy*, MNy. 1951. 48—49. l.

¹⁰⁶ 1262: *terra Neek* szolgagyőri várföld Néma mellett (Székesfehérvári közl.). *Csánki* III. 490., 507. l., vö. *Mon. Eccl. Strig.* I. 554., 556. l.; *Csánki* III. 503. l., vö. *Wenzel* IX. 178. l.; *Csánki* III. 510., 508. l.

kialakulása a mondottakból tisztán kirajzolódik. Az itt megszálló nemzetségfő birtokolta a várat és vidékét. A nemzetség megtörésekor kisajátításra került a vár a megye kétharmad részével. A vár s a kisajátított népek őrizetére idetelepítették a különböző törzsekből való jobbágyokat. Ilyenformán alakult át a nemzetségi szállásterület vármegyévé.

A megye határa északnyugaton, nyugaton és délkeleten a nemzetség szélső birtokai mellett fut. Eltérés csak a megye északkeleti, zsákszerűen kiöblösödő sarkában van, hol egy kisebb összefüggő birtoktömbben a Szemere-nem birtokol. Anonymus ugyan e nem őset, Hubát a hét magyar vezér közé sorolja;¹⁰⁷ ennek az állításnak a valószerűségét azonban két körülmény gyöngíti. Egyrészt Anonymus kortársa volt Szemere semptei ispán, akit P. mester oly nagyra becsült, hogy a honfoglalástörténetben is megemlékezett róla „prudens” jelzővel;¹⁰⁸ másrészt Huba Anonymus szerint sem kapott Árpádtól több földet annál a kisebb birtoktömbnél, melyet a nemzetség a XIII—XV. században is birtokol.¹⁰⁹ A Szemere szállásterület csekélyebb mérete arra mutat, hogy itt egy kisebb nemzetséggel vagy ággal állunk szemben, amelynek önálló vára nem volt, s így vármegye sem keletkezhetett belőle. Ennek ellenére a Szemere szállásterületbe két törzsi helynév ékelődik be, *Nyék* és *Kürt*.¹¹⁰

Találunk még *Keszi*, *Kürt* és *Örs* várjobbágybirtokot egy nagyobb kisajátított rész közepén, Komáromtól keletre s *Tárkányt* és *Terjánt* a megye délnyugati részén.¹¹¹

Viszonylag kevés adat áll rendelkezésre Békés megye kialakulására nézve. A krónikák azt írják, hogy Vata Békés várból (*Vatha de castro Belus* = *Bekus*) 1046-ban pogánylázadás feje volt, s a pogányságban követte őt fia, Janus is, maga köré gyűjtve varázslókat és bűbájoskodókat.¹¹² A XIII—XIV. században a megye különböző vidékein szétszórt birtoktömbökben a Vata személynevet kedvelő Csolt-nem, ill. az abból leszármazó Ábránfi család birtokol, s a Kis-Körös mellett állt nemzetségi monostoruk, Csoltmonostora.¹¹³ Békés vár s a megye jelentékeny része királyi kézen van; a várat körülveszi két *Megyer* és egy *Berény* törzsi település.¹¹⁴ A krónika adata ismeretében nem

¹⁰⁷ SRH. I. 41., 80. l.

¹⁰⁸ Krónikáink 112. l.

¹⁰⁹ *Karácsonyi*: MNemz. III. 58—59. l.; *Györffy*, MNy. 1951. 47. l.

¹¹⁰ Anjouk. Okm. III. 547. l.; *Csánki* III. 506., 509. l. Kürtön már 1290—92-ben birtokol a Szemere nemzetség részben öröklött jogon, részben vétel jogán (*Karácsonyi*: i. h. 59. l.), ennek alapján aligha tekinthető eredeti nemzetségi birtoknak.

¹¹¹ *Csánki* III. 503., 510. l. Pat alatt; 504., 515. l. Komárom megye kialakulása kapcsán nem foglalkoztunk bővebben az Igmánd faluból kisarjadó Igmánd nemzetséggel (*Karácsonyi*: MNemz. II. 239. l.), mely nevét és címerét tekintve nyugati eredetű lehet, továbbá a más megyék területén honos s itt birtokot szerzett nemzetségekkel, mint a Becse-Gergely (uo. I. 217. kk. l.), Csák (uo. 310. kk. l.), Csolt (uo. 380. l.), Csór (uo. 388. l.), Miskolc (uo. 366. l.), Szák (uo. III. 41. kk. l.), Szécs (uo. 56. l.) és Zovárd (uo. 150. l.), melyek közül a Csák, Csór, Miskolc, Szák és Zovárd a megye határszélén, bizonytalan hovatartozású falvakban birtokol.

¹¹² SRH. I. 338., 340., 365., 378—79. l.

¹¹³ *Karácsonyi*: MNemz. I. 379—83. l.; *Karácsonyi*: Békés vármegye története. Gyula, 1896. III. 9—16. l.

¹¹⁴ Uo. II. 42., 218., 226. l. Egy *Kérhalom*-puszta van Berény és Taresa között (*Gönczy*: Magyarország Kézi Atlasza). — Mezőmegyer 1383-ban a gerlai Ábránfiak kezén tűnik fel, de eredetileg nem volt az övék. Midőn 1295-ben a Mezőmegyer és Gerla mellett fekvő Murul birtoknak az Ábránfiakkal vitás határrészét megjárják, csak Gerlát és Poklostelekét említik, mint Vata fia Csolt és Imre birtokát, Megyerről nem szólnak (*Wenzel* XII. 574—75. l.), viszont 1383-ban már Murul is a kezükön van (*Haan*: Diplomatarium Békésiense. Pest, 1870. 32. l.).

lehet vitás, hogy Békés vára a nemzetségfő s a vár megyéje a nemzetség szállásterülete volt.¹¹⁵ Az államalapító király a várat és megyéjének nagy részét elkobozta, s a vár védelmére e köré telepítette a megyer és berény törzsbeli katonaságot. E beavatkozás reakciója lehetett Vata lázadása, s a pogánysághoz való visszatérés számára azt jelentette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett.

Nincs itt hely arra, hogy végigmenjek minden vármegye kialakulásán. A bevezetőben elmondottakból is leszűrhető, hogy a vármegyének a nemzetségi szállásterületből, ill. a várral rendelkező nemzetségfő uralmi területéből való alakulása minden olyan megye esetében levezethető, ahol a birtokviszonyokat és a nemzetségi hagyományokat ismerjük.

Az új magyar államban a hét törzs nemzetségeinek népe ugyanazon területi keretek között élt tovább, mint a X. században.

Ez a megállapítás újszerűnek tetszik, pedig a társadalmi fejlődés általánosan ismert jelenségével, a nemzetségi szervezet területi szervezetté alakulásával állunk szemben. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. művében felvázolja a nemzetségi szervezet bomlását s az államalakulás folyamatát a különböző társadalmakban.

„Az állam kialakulása a németeknél” fejezetben megállapítja, hogy „Észak-Franciaországban, Angliában, Németországban és Skandináviában — a nemzetségi szervezet szinte észrevétlenül helyi szervezetté alakult át és ezzel alkalmassá vált az államba való beilleszkedésre.”¹¹⁶ Így alakult át pl. a szláv zsupa és az ír-kelta tuath politikailag szervezett kerületté, de megtaláljuk ezt a fejlődést más földrészekén is.¹¹⁷ Egy az etnológiában és a történetírásban ismert folyamatról van szó tehát, a magyar nemzetségek provinciává alakulásában azonban pontosabban meg lehet fogni az átalakulás menetét, mint sok más hasonló fejlődésén átment társadalomban. Szükségtelen ezt a fejlődésmenetet további példákkal alátámasztani, legyen szabad azonban e helyen a magyar történelemből egy olyan példát felhoznom, amely meglepő analógiája a vármegyei szervezet kialakulásának.

A tatárjárás után Magyarországra költözött kunok nemzetségek szerint telepedtek le. A mai Kiskunság déli részén a Csertán nemzetség szállott meg. A nemzetségfő, azaz kapitány (1347: *comes Kumcheg capitaneus Comanorum generacionis Chertan*) székhelye Halas volt (1366: *comes Küncheg de Halas*).

¹¹⁵ Békés megye a XIV. században kiterjedt a békési és szeghalmi esperességre. A szeghalmi esperesség vármegyei hovatartozása a középkorban ingadozó. A Csolt-nem birtokai általában a békési esperesség területén fekszenek. A szeghalmi esperesség területén a Barsa-nem a legnagyobb birtokos. A Barsa-nemnek azonban csak a Nadányi-ága birtokol itt, s itteni fő birtokaik szerzett javak; Nadány IV. Béla idejében a besenyők Békés megyei területén fekiúdt (Dl. 69947, 74575); Méhesen 1221-ben várnépek laktak (Váradí Regestrum 269. l.), Gyarmat és Varsány pedig nevével árulja el szerzett voltát. A nemzetség fészket Biharban kell keresnünk, ahol a nemzetség két ága egyaránt birtokol. Maga Barsa pusztá Békés és Bihar vármegye határán fekszik (*Kárácsonyi*: MNemz. I. 206. kk. l.).

¹¹⁶ Bp. 1949. 154–55. l.

¹¹⁷ Általában l. *Schurtz*: i. m. 168. kk. l.; *Thurnwald*: i. m. IV. 66., 181. l.; *Birketh-Smith*: *Geschichte der Kultur. Eine allgemeine Ethnologie*. Zürich, 1946. 283. l. A szláv zsupákra l. pl. *H. Jireček*: *Das Recht in Böhmen und Mähren*. Prag. 1865. I. 79. l.; *C. Jireček*: *Geschichte der Serben*. Gotha. 1911. I. 127–28. l. A görög városállam nemzet-ségi, ill. törzsi előzményeire l. *G. Thomson*: i. m. I. 351. kk. l.

A XV. század elején minden kun nemzetség területi szervezetté, székké alakult.¹¹⁸

Hogy ment végbe ez a folyamat? Nem fegyverrel, mint a X. században, hanem a jog fegyverével; az eredmény azonban ugyanaz lett.

1404-ben Zsigmond király kiadott egy rendeletet az alnádornak, a kunok akkori bírójának, hogy vizsgálja meg, hogy milyen címen tartják kezükben a kun kapitányok hatalmukat, kényszerítse őket bizonyítékaik felmutatására, s mindazokat, akiknek nincs privilégiumuk Nagy Lajostól, Erzsébet vagy Mária királynőtől, fossa meg kapitányságától.¹¹⁹

Mi lett az intézkedés eredménye a Csörtán-nemzetségben?

A nemzetségfő sz. khelyét, Halast, Szabadka, Madaras és Tavankut mezővárossal együtt a király elkobozta Köncsög utódaitól, kiszakította a kunok közösségéből, és már 1439-ben egy időre odaadta a Hunyadiaknak. A királyi területté vált Halasra királyi megbízottat nevezett ki, aki a kincstartó, a budai vár provizora számára szedte a kunok adóját.¹²⁰ A kunok megmaradt területe bírói szék lett, melyet kezdetben a nemzetség nevéől Csörtán székeknek neveztek (1418: *de sede Chortyan*), majd a régi nemzetségfő, az új királyi megbízott székhelyéről Halas-székeknek (1451: *sedis Halaszek*; 1451: *in sede iudiciaria in oppido Halas*; 1458: Ladislaó de Parlag prouisorii curie nostre Budensis et comiti Comanorum nostrorum vel suis *vicecomitibus sedis Hallas*),¹²¹ mindez annak ellenére, hogy Halas nem tartozott többé a Kunsághoz. A nemzetségfőtől származó Csircsi család 1436 és 1469 között három kisebb kun szállás „kapitányságát” viselte csupán.¹²²

A nemzetség területe politikailag szervezett területté vált; a nemzetségfő birtokai jórészt elkoboztattak; a nemzetségfőtől kisajátított központba királyi alispán került; a nemzetségfő utódai deklaszált helyzetben élnek maradvány birtokaikon. Mintha a X. századi fejlődés ismétlődnék meg újból a megváltozott viszonyok között.

A dukátus

Vármegyéink egy további csoportjáról külön kell szólnom, amelyek nemzetségi, etnikai, birtoklási és közigazgatási szempontból sajátos viszonyokat tüntetnek fel: ezek a hercegség, dukátus megyéi.

A dukátus kérdésének monografikus feldolgozása nincs. Pedig e tárgy megérdemelte volna, mert a dukátus ország volt az országban, s a királyság-

¹¹⁸ A gróf Zichy-család okmánytára. Pest, 1871— [röviden: Zichy Okm.] II. 268. l.; Dl. 87405; *Györffy György*: A kunok feudalizálódása. Parasztság tört. 14. sz. 272. l.

¹¹⁹ *Gyárfás*: A jász-kunok története III. 1883. 539. l.; *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Száz. 1939. 417. l.

¹²⁰ 1377: Zichy Okm. IV. 8–10. l.; 1380: Dl. 87528; 1391: Zichy Okm. IV. 467–70. l.; 1394: Uo. 571. l.; 1428: Uo. VIII. 363–65. l.; 1439: Uo. 670. l. és *Gyárfás*: i. m. III. 609. l.; 1458: Dl. 88331.

¹²¹ Zichy Okm. IV. 491. l.; *Gyárfás*: i. m. III. 626., 627. l.; Dl. 88331.

¹²² *Gyárfás*: i. m. 356., 665., 675. l.; vö. id. tanulmányom 270. l.

hoz való viszonya miatt társadalmi intézményeink megértéséhez kulcsul szolgál.¹

Az alábbiakban azt bizonyítom, hogy a dukátus eredetileg a magyarsághoz csatlakozott segédnépek területi szervezete volt.

Ennek érdekében három kérdést kell alaposabban megvizsgálnunk: 1. Mi volt a XI. századi dukátus; 2. melyek a magyarokhoz csatlakozott segédnépek; 3. hogyan alakult ki a magyar trónutódlás, és milyen kapcsolatban állt ez a segédnépek szervezetével.

A dukátus, a trónörökös herceg jussa, a XI. században két egymást keresztező szervezet: egy területi és egy ettől független szórt birtokszervezet.

Ezt legnyilvánvalóbbá Kálmán idézett törvénye (I. 12) teszi, mely kimondja, hogy a herceg jobbágysai (ministri), akik a király megyéjében vannak s a király jobbágysai (ministri), akik a herceg megyéjében vannak, az ispán és bíró előtt pereskedjenek, a kisebbrendűek pedig a bíró előtt.² Világos tehát, hogy volt körülhatárolt királyi és hercegi terület (*mega*), s voltak hercegi birtokok a király területén és királyi birtokok a hercegen. A hercegi terület a királyi területhez hasonlóan ispánságokra tagolódott, s alája tartoztak a király ottani népei is. A fenti intézkedésre azért volt szükség, mert a korábbi törvény nem precizította a jogi hatáskört a király és a herceg területén. László törvénye III. 3. 3. §, mely korábbi időben készült, kimondja, hogy az otthon tartózkodó nádorispán csak az ő alá tartozó udvarnokokra küldheti pecsétjét, míg a neki megfelelő hercegispán (*ducis comes*) csak az övéire.³ Eredetileg tehát a herceg alá tartozó szétszórt népek egyedüli bírója a hercegispán volt.

Ha azt kérdezzük, hogy a dukátus területi szervezete vagy szórt birtokszervezete volt-e régebb, a válasz nem lehet kétséges. A területi szervezet XI. századi formája 1115-ben, mint idejét múlta és káros intézmény megszűnt. A hercegi birtokok létrejötté az államszervezéssel egyidejű; első adat rá a százdi apátság 1067 körül kelt alapítólevelében található,⁴ de a hercegi birtokszervezet még a XIII. században is fennállt. Korábbi tehát a területi szervezet, melyet messze túlélt a korszerűbb birtokszervezet.

Ha a dukátus területi szervezetét meg akarjuk ismerni, krónikáinkhoz kell fordulnunk. Dukátusról már Zolta, Koppány, Imre és Péter hercegsége kapcsán esik szó — mint erre alább visszatérek —, lényeges vonásait, kiterjedését azonban csak a XI. században ismerjük meg.

I. Endre 1046-ban uralomra lépven az ország harmadrészét engedte át Bgla hercegnek (*tertia . . . pars in proprietatem ducis est collata*).⁵

¹ A dukátusi megyék eredetének kérdésével *Mályusz Elemér* foglalkozott a székelység eredetéről írott cikkében (Melich Emlékkönyv. Bpest, 1942. 254–62. l.). Mályusz a székely népnév azon etimológiájából indult ki, melyet korábban Thury és Németh Gyula nyomán magam is vallottam, ti. hogy a török *sikil* 'herceg' szóból származik, s értelme 'herceg népe'. Anonymusnak azon elbeszéléséből, hogy Árpádnak a Bihar várában székelő Ménmarót ellen küldött serege székelyekkel találkozott, akik csatlakoztak a magyarokhoz mint előcsapat, valamint abból, hogy Árpád összeházasította fiát, Zoltát Ménmarót leányával és Ménmarót halála után Zolta nyerte el a bihari hercegséget; e hercegségben kereste a székelyek, mint a herceg által megszervezett nép eredetét.

Ha a *székely* népnév fenti etimológiájával szemben azóta komoly kétség is merült fel (*Hasan Eren: A székely név magyarázatához*. MNy. 1943. 205–8. l.), Mályusz a dukátus idevonásával fontos szempontokra irányította rá a figyelmet.

² Corpus Juris 100. l.

³ Uo. 76–8. l.

⁴ Wenzel I. 24. l.

⁵ SRH. I. 345. l.

Endre utóda öccse, Béla lenne, de miután fia születik, Salamon, magához hivatja Bélát, párnán eléje állítja a koronát, mely a királyságot, és a kardot, mely a hercegséget jelképezi (gladium . . . qui ducatum designat), s választás elé állítja, hogy melyikre fog igényt tartani: a koronára-e vagy a kardra.⁶

Az ország kétharmad részének korona jelképe és egyharmad részének kard jelképe magában is sejteni engedi, hogy a kard szimbólum mögött valami realitás lappang. Ha tudjuk, hogy a honfoglaló magyarságnak közel egyharmada katonai segédnépekből állott, sejthetjük, hogy a kard mit szimbolizál.⁷

Mi tartozott a kard uralma alá?

1064-ben Salamon kibékült Béla fiával, Gézával, és átadta neki a Béla által bírt országrészt (ducatum, quem pater eius prius habuerat).⁸ 1076-ban Géza király elhatározta, hogy kibékül Salamonnal, oly módon, hogy ő maga jogosan koronát visel, de csak az ország harmadrészével, mely a dukátushoz tartozik (cum tertia tamen parte regni, que ducati appropriata erat).⁹ Világos ebből, hogy a dukátus területe nem változott, amikor az újabb trónörökös elfoglalta. Változás annyiban történhetett, hogy a trónörökös részeltethette benne testvéreit. Ez történt Géza és László esetében. A dukátusnak ekkor két központja volt; az egyik Biharban, a másik Nyitrán, 1072-ben László Bihar várából megy ki orosz segítséget hozni;¹⁰ 1074-ben Géza herceg törzscsapata nyitraiakból, Lászlóé bihariakból áll.¹¹

Salamon és Géza harcai kapcsán ismerjük meg a dukátus, de egyben az egész ország vármegyei szervezetét. Salamonnak 30 csapata (agmen) volt;¹² mindegyik egy-egy vármegyei csapat (comes Vid cum Bachiensibus; agmina Suproniensium),¹³ Gézának feleannyi, kb. 15; ezek is vármegyei szervezetben (in Bihoriensi agmine, in Nitriensi agmine).¹⁴ Ezek szerint — mint már

⁶ Uo. 354. l.

⁷ Itt felmerül a kérdés, hogy a dukátusi kard azonosítható-e a reánk maradt két X. századi magyar fejedelmi kard egyikével.

A dukátust szimbolizáló kard Endrénél volt, mikor öccsét magához hívta. Béla a jelenet után Lengyelországba ment, és II. Boleszló segítségével 1061-ben elfoglalta a trónt; Endrét elfogták, ki a fogságban rövidesen meghalt; Salamon anyjával Németországba menekült. Midőn Béla 1063-ban meghalt, Salamont Nordheimi Ottó bajor herceg helyezte atyja trónjára (in regnum paternum); Salamon anyja ekkor „Attila hun király kardját” Ottó hercegnek ajándékozta (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. [röviden: MGH. SS.] V. 185. l.; *Gombos* 1391–92. l.). Meggondolandó, hogy ha ez a kard a király uralmát, Attila örökét szimbolizálta volna, az anya nem ajándékozta volna másnak. Ez inkább az a „kard” lehetett, amely férje halálát és fia elűzését okozta. Ez a kard az azok feletti uralmat jelenthette, akiről Anonymus azt mondja, hogy Attila népe voltak, a csatlakozott székelyek feletti uralmat.

Tóth Zoltán meggyőző feltevése szerint Ottó herceg kardja azonos a bécsi udvari kincstárban őrzött „Nagy Károly kardja” néven ismert császári jelvényvel, mely bizonyíthatóan X. századi magyar ötvösmunka (Attila's Schwert. Bpest, 1930. 204. kk. l.; *Schramm*: MGH. Schriften. XIII/2. 485–91. l.). A kard gyengébb kivitelű párja Geszteréden, Szabolcs megyében került elő (*Kiss Lajos*: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. Bpest, 1938. Arch. Hung. XXIV.), ahol dukátusi segédnépek laktak.

A dukátus kardjának „Attila kardjával”, ill. a reánk maradt fejedelmi karddal való azonosítása a felhozott érvek ellenére is csak feltevés, mely ma már nem bizonyítható be.

⁸ SRH. I. 362. l.

⁹ Uo. 403. l.

¹⁰ Uo. 377. l.

¹¹ Uo. 389. l.

¹² Uo. 384. l.

¹³ Uo. 371. l.

¹⁴ Uo. 389. l.

Pauler Gyula megállapította — a XI. században kb. 45 vármegye volt.¹⁵

Ebből az is következik, hogy a megtelepedéskor 45-nél néhányal több nemzetséggel kell számolnunk; többel azért, mert a Bécsi-medence elvesztése néhány nemzetség szállásterületének feladását vonta maga után. Ez 10 törzset számítva, törzsenként legalább 5 nemzetséget jelent, ami egyezik a besenyő törzsi beosztással. Ez azt jelentené, hogy a megtelepedéskor kb. 35. magyar és 15 kabar nemzetséggel kellene számolnunk.

Lehet azonban, hogy a veszteség a honfoglalás és a nyugati végek elvesztése után nagyobb volt, s ebben az esetben törzsenként eredetileg 6 nemzetséget tehetnénk fel. Erre látszik utalni az oguz (türk) mintát követő székely beosztás.¹⁶ Meggondolandó azonban, hogy a katonai segédnépek szervezete katonai megszervezés eredménye is lehet, és szükségszerűen nem kell egyezzek a hét magyar törzs szervezetével, melyben a természetes alakulásnak több tere volt, s a szervezés egyedüli biztos nyoma a kürt és gyarmat törzs egyesítése.

Mely vármegyék tartoztak a dukátus alá?

A krónikák világosan kimondva Bihar, Nyitra és Nyír (Szabolcs) megyét, sorolják ide.¹⁷ A hercegek tevékenységi területe alapján emellett még néhány megyét idevonhatunk. Midőn 1073-ban az ellenséges viszonyban levő király és herceg, hátuk mögött a felfegyverzett sereggel, béketárgyalásra összeülnek, a tárgyalás színhelye egy sziget Esztergom mellett.¹⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy az Esztergommal átellenben kezdődő Hont megye a dukátushoz tartozott. 1074-ben a kemeji csata után a herceg a tokajdi (tokaji) révén át menekült, s erre követte őt a király.¹⁹ A Tokajon át való menekülés azt a benyomást kelti, hogy Zemplén megye is a dukátushoz sorolható. Ezt megerősíteni látszik az az adat, mely szerint a kemeji csatában elesett a herceg legvitézebb híve, Péter, s a király a tokaji révén átkelve Péter fiának udvarában szállt meg. Ez a Péter azonos lehet azzal a Péterrel, aki 1067-ben a hercegtől kapott birtokaival megalapítja a százi apátságot, s akinek szerzett birtokai jórészt Dél-Zemplénben fekszenek; az oklevelet 1267-ben átirató Aba nembeli Prügy ispán öröklött birtokai pedig kizárólag Dél-Zemplénben vannak.²⁰ 1074-ben a hercegek serege Nógrád megyéből vonul fel a Pest megyében felvonuló királlyal szemben, s a hercegek a Nógrádhoz tartozó Vácott alapítanak egyházat.²¹ Ez Nógrád idesorolását valószínűsíti.

László herceg 1072-ben Biharból kiindulva Oroszországba megy segítségért,²² ami azt a látszatot kelti, hogy a Nyír és Oroszország között fekvő Ung és Borsova megye is a hercegek kezén volt. A herceg hívei között említik Vatát,²³ aminek alapján feltehető, hogy Békés is a dukátushoz tartozott.

¹⁵ Árpádh. Kir. I². 97., 402., 425—26. l.; *Holub*, SzIEml. II. 190. l.

¹⁶ L. részletesen alább 74. l.

¹⁷ SRH. 389., 377. l.

¹⁸ Uo. 378. l.

¹⁹ Uo. 385—86. l. vö. MNY. 1953. 110. l.

²⁰ SRH. I. 385—86. l.; *Wenzel* I. 24—27. l.; pl. Szürnyeg, Taktaszada, Tiszaladány és Tokajjal szemben Rakamaz (*Karácsonyi*: MNemz. 48—49. l.). Péternek a hercegtől kapott birtokaiból nem következtethetünk biztonsággal a dukátus területére, mert a herceg királyi részen is birtokolt. Vö. még *Pauler*: Árpádh Kir. I² 124., 435. l.

²¹ SRH. I. 387. kk. l.

²² Uo. 377. l.

²³ Uo. 378. l.

Zarándot 1200 körül Biharhoz számítják,²³ ami Zaránd idevonását is lehetővé teszi. E három utóbbi bizonytalan.

Az ismertetett 10 megye nem egy, hanem három tömbben fekszik. Pauler arra gondolt, hogy a dukátus megyéi egy tömböt alkottak Nyitrától Biharig. Ennek a feltevésnek ellentmond egy okleveles adat. Többszörös átiratban, az értelmetlenségig eltorzult szöveggel reánk maradt Kálmánok egy hercegekori notitiája, mely egyebek között azt tartalmazza, hogy a herceg Krassó várispánságát (*Ciuitatem Crassou*) Mezdának adta.²⁴ Ez alig vonatkozhat másra, mint Krassó megyére, s így az Al-Duna mellett is feltehető egy dukátusi megye.

A Délvidéken való birtoklást támogatni látszik a Bácsot birtokló király összetalálkozása Szalánkeménben a hercegekkel²⁵ (Szerém megye, hajdan Bolgyán).²⁶

A dukátusnak a Görög birodalommal való szomszédsága esetén magyarázatot találunk arra, hogy a görög császár 1071-ben Nándorfehérvár ostroma után miért csak Géza herceghez küldött követeket békekötés végett és Salamon királyhoz nem; Salamon ebből fakadó sértődöttsége²⁷ azonban arra mutat, hogy itt a szomszédságon túlmenő gesztusról volt szó. A dukátusban emellett magyarázatot találunk a bizánci eredetű korona történeti hátterére is.

Ismeretes, hogy a magyar korona alsó része bizánci eredetű. A korona egyik zománcképe VII. Michael Dukas császárt ábrázolja, a másik Konstantinos Porphyrogenetost, akit az ábrázolt arc kora alapján a császár ilyen nevű öccsével azonosíthatunk, a harmadik pedig Gézát ábrázolja *Γεωβιτζάς πιστός κρόλης Τουρκίας* felirattal. A felirat szerint „Géza Turkia hívó (hű) királya”.²⁸ A kép azonban nem királyt, hanem herceget ábrázol: jobb kezén patríciusi kereszt, bal kezében „kard”, fején pedig sapka, melyet a homlokai részen ékköves fémpánt díszít.²⁹

Magyarországon nem ezek voltak a királyi jelvények! István király az egykorú koronázási paláston lándzsát és országalmát tart kezében, fején ékkö-

²³ SRH. I. 211.

²⁴ *Fejér* III/2. 484. l. Hamisnak gondolta Fejérpataky és Pauler nyomán Szentpétery (Regesta 47. sz.), nem ismervén fel benne a notitia formáját. Hitelességére l. *Tagányi*: Magyar Erdészeti Oklevéltár. Bpest, 1896. X. és *Karácsonyi*: MNemz. II. 399. l. A „Colomannus — pus princeps”-ben a -pus szóvég *episcopus*-ra bővítendő; a „sylva Necopor vestem ferens” kifejezésben alighanem „bestiarum ferarum” olvasandó; l. az oklevélben a bűlények említését.

²⁵ SRH. I. 370. l.

²⁶ *Győrffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírólevele. M. Tud. Akad. II. Cszt. Közl. II. 1952. 339. l.; a kérdést bővebben kifejtem a Studia Slavicana 1959-ben megjelenő német változatban.

²⁷ SRH. I. 376. l.

²⁸ SRH. I. 376. l.

²⁹ *Moravcsik Gyula*: A magyar szent korona feliratai. Egyetemes Philologiai Közlöny [röviden: EPhK.] LIX. 1935. 113—57. l.; A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. SzIEml. III. 442. kk. l. A koronán ábrázolt Konstantinos Porphyrogenetos azonosítható Michael Dukas ilyennevű öccsével és fiával egyaránt (*Moravcsik*: Bizánc és a magyarság. Bpest. 1953. 69. l.). Ikonográfiai megfontolások (vö. SzIEml. III. 440. l.) az előbbi mellett szólnak. Michael Dukas fia ugyanis 1074-ben született és szőkehajú volt, Géza uralkodása (1074—77) alatt kisgyermek, s így a korona lemezén ábrázolt barnahajú ifjúval nehezen egyeztethető. A koronára vonatkozó újabb irodalmat l. *Schramm*: MGH. Schriften. XIII/2. 418—33., XIII/3. 730—54. l.

²⁹ *Darkó*: Die Bedeutung des unteren Teiles der ungarischen Krone. Sem. Kond. VIII. 1936., 65. kk. l. szerint Géza olyan jelvényeket visel, ami egy despotes-t illet meg.

1. I. István királyi jelvényekkel
a koronázási paláston (1031)

2. Péter királyi jelvényekkel az ólombul-
lán (1038—41,
1044—46)

3. I. Endre királyi jelvényekkel az idézőpecséten
(1046—61)

4. Géza "király" dukátusi jelvényekkel a korona alsó
részén (1071—74)

5. A király és hercegek 1074-i
csatája (Képes Krónika)

6. Királyi címeroroszlán az
esztergomi kápolnából
(1200 körül)

7. II. Endre aranybullája
(1223)

8. András herceg pecsétje
(1286)

9. V. István pecsétje (1271)

vekkal kirakott szögletes korona.³⁰ Lándzsa és korona volt Aba Sámuel királyi jelvénye közel egykorú írott források szerint.³¹ Péter király ólobullája és I. Endre idézőpecsétje a királyt már lilimos jogarral, országalmával és fején félgömbalakú koronával ábrázolja.³²

Gézának király korában egy olyan koronát küldeni, amely a királyi jelvények nélkül, hercegi ornátusban ábrázolja őt, sértés lett volna, nem pedig barátság jele. Ezzel szemben a királlyal ellentétben álló trónvárományost királynak címezni gyümölcsöző és hízelgő, opportunizmus és bizantinizmus egyszerre.³³ Emellett az a tény, hogy Michael Dukas 1071-ben nem Salamonhoz, hanem Gézához küldött követeket békekötés végett, és Salamon ezt jogtalanságnak érezve megsértődött, világosan mutatja, hogy a császár Géza herceget olyan elismerésben részesítette, ami a királyt illette volna.

Régi bizánci politikai elv a *divide et impera*. Az ország határait fenyegető hatalmat megosztani, a kettéosztottságot még növelni. S a magyar dukátus egy ilyen törekvés legjobb célpontja volt. Koronát küldeni annak, aki amúgy is koronára áhítozik.

Nincs írásos adatunk a korona küldésére s arra, hogy ennek a baráti ajándéknak milyen szerepe volt a király és a herceg viszáljának további alakulásában. Az azonban tény, hogy 1074-ben fegyveres összeütközésre került sor közöttük, s a harcból Géza került ki győztesen. Géza, akit utóbb lelkiismeretfurdalás gyötört amiatt, hogy a törvényesen megkoronázott király országát elfoglalta, 1076-ban tárgyalásokat kezdett arról, hogy Salamonnak visszabocsátja a királyi részt, s maga visszamegy a dukátusba korona jogos viselésével.

Géza koronája ezek szerint dukátusi korona volt, s feltehetően a dukátusi méltósággal és javakkal öröklődött tovább.³⁴

Midőn Kálmán korában, hét évtizedes küzdelem után nyilvánvalóvá lett, hogy a cseh, lengyel, orosz és görög határ mentén fekvő dukátusi ország-részek a királyság létét veszélyeztetik, Kálmán 1115-ben a külföldi segítséggel több ízben uralomra törő Álmos herceget fiával együtt megvakíttatta, s a saját fiát, Istvánt jelölte utódnak.³⁵ Ezzel a seniorátusi trónöröklés és a dukátus területi szervezete megszűnt; a dukátus véglegesen egyesült a királysággal.

³⁰ Czobor Béla: A magyar Szent Korona és a koronázási palást. III. Béla király eml. 98. kk. 1.; A magyar koronázási jelvények, Bpest, 1896.; Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. 1938. 247. l.

³¹ Gombos 98., 2127. l.; Fejér I. 421. l.; vö. Pauler: Árpádh. kir. I² 421. l.

³² Jakubovich Emil: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul. 1933. 72. kk. 1.; Huszár Lajos: Péter király ólobullája. Magyar Múzeum. 1947. dec. 13–16. Péter könyöke alatt kivehető a lilimjogar szára.

³³ A trónörököszt királynak címezni nem áll példa nélkül Árpád-kori történetünkben. V. István trónörökösi címe: 1257–62: *rex, primogenitus regis Hungariae et dux Transsilvanus* és 1262–70: *junior rex Hungariae, dux Transsilvanus, dominus Cumanorum* (Szentpétery: V. István ifjabb királysága. Száz. 1921–22. 87. l. Megjegyzendő, hogy a IV. Béla idejében feltűnő ifjabb királyság, mely Magyarországnak a Duna vonalától keletre fekvő és a tatárjárás alatt nagyrészt elnéptelenedett részére terjedt ki, nem folytatása az 1115-ben megszűnt dukátusnak.

³⁴ A korona alsó részét női koronának tartja Bárányné Oberschall Magda (Antiquitas Hungarica I. 98. l.; Südost Forschungen 1957. XVI. 24–53. l.) és Deér József (Schramm: MGH. Schriften XIII/2. 426–33. l.), melyet I. Géza felesége a bizánci Synadéné kapott volna a császártól. Ez a feltevés nem talált általános elfogadásra (l. uo. XIII/3. 733., 745. l.).

³⁵ Pauler: Árpádh. kir. I² 224–25. l.

Aligha tévedünk, hogyha a magyar királyi és hercegi korona egyesítését a királyság és hercegség egyesítésével hozzuk kapcsolatba.³⁶

*

Mi volt a dux jelvénye?

Géza a koronán levő képen baljában kardot, jobbában pedig bizánci patríciusi keresztet tart, mely a császári család tagjainak és egy-egy főméltóságnak a jelvénye volt.³⁷ A patríciusi keresztet bizonyára nem ő kapta a császártól, mert az új korona sincs a fejére festve. Ha első birtokosát keressük, leginkább Imre hercegre gondolhatunk, akinek felesége bizánci hercegnő volt.³⁸

A kereszt, melyen a vízszintes rúd alatt egy horgony-szerű, ó-mega (ω) alakra hajlított rúd van, a szemlélődőben kettőskereszt benyomását kelti.³⁹ Felmerül a kérdés, hogy az Árpádok két címere közül az egyik, a kettőskereszt, nem ebből fejlődött-e. A kérdés eldöntését megnehezíti, hogy a kettőskereszt a Bizáncban nevelkedett III. Béla érmein tűnik fel,⁴⁰ s így a bizánci egyházi eredetű kettőskeresztből közvetlenül levezethető.⁴¹ A feltevés azonban nem utasítható el minden további nélkül az alábbi okok miatt:

1. A legrégebb magyar uralkodói jogaron oroszánok vannak, s mint említettük, azt a címert, amely királyi pecséten először feltűnik, szintén oroszánok díszítik. Logikus lenne, hogy a herceg jobbában tartott jelvény, a herceg jogara váljék a herceg jelvényévé. Arra, hogy uralkodói jelvény

³⁶ A magyar korona felső részét *Bartonic Emma* (Corona és regnum. Száz. 1934. 314. kk. 1.), *Gerevich Tibor* (Magyarország románkori emlékei. Bpest. 1938. 273. 1.) és *Moravcsik Gyula* (SziEml. III. 470. 1.) István király koronájának tartja. *Kelleher* a felső rész zománcclemezeit könyvtáblát-díszítő lemezeknek véli (The Holy Crown of Hungary. Rome. 1951), míg Boeckler szerint Magyarországon a XII. században készítették a Géza-féle korona és a Monomachos-korona lemezei díszítésének részleges utánzásával (vö. *Schramm*: MGH. Schriften XIII/3. 733. kk. 1.). *Kelleher* felfogását nem támogatja az a körülmény, hogy a lemezek enyhén meghajolva követik a korona hajlását; Boeckler elmélete pedig azt a fontos körülményt nem veszi kellőképpen figyelembe, hogy a korona felső részébe csak nyolc apostolt ábrázoló lemez van bedolgozva tizenkét apostol helyett, ami kétségtelenné teszi, hogy korábban egy tizenkét apostol képét ábrázoló önálló alkotással kell számolnunk. A korona alsó részének dukátusi koronamivolta szimbolikusan is megköveteli, hogy a vele egyesített felső részben királyi koronát lássunk.

A korona egyesítését, ill. mai formában való létrejöttét újabban a XII. századra teszik; *Moravcsik* és *Schramm* (i. h.) III. Bélára gondol bizánci kapcsolatait, valamint jelentékeny történeti szerepe alapján. III. Bélának azonban annyi nehézség árán sikerült megkoronáztatnia magát, hogy fölöttébb valószínűtlen, hogy ő a nehezen kiharcolt koronázás után a koronát átalakította volna, s ezzel gyöngítette volna az esztergomi érsek által kezdetben el sem ismert koronázása érvényességét. Magam az egyesítés időszerepése alapján elsősorban Könyves Kálmánra gondolok (1115–1116), akinek egy ilyen államszimbolizmust érintő lépéshez megvolt a látóköre és elgondolásait valóra tudta váltani.

³⁷ *Darkó* (i. h. 66. 1.) a horgonykeresztrel azonosítja. Patríciusi keresztnek tartja *Kelleher* (i. m. 62. 1.) és *Schramm* (i. m. XIII/3. 753. 1.).

³⁸ *Moravcsik*, SziEml. I. 412–15. 1.

³⁹ *Moravcsik* így írja le: „Kettős kereszt, melynek alsó szára görög ó-megához hasonlít.” (EPhK. 1935. 154. 1.; SziEml. III. 455. 1.)

⁴⁰ *Hóman*: A magyar címer történetéhez. Turul. XXXVI. 1918–21. 3. kk. 1.

⁴¹ *Kumorovitz*: A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. A Gödöllői prem. gynn. 1941–42. évi évkönyve. 301. kk. 1.

címerképbe kerülhet, felhozható a norvég királyi szekerce, mely XIII. századi címerpajzsban önmagában, majd orszlán jobbában ábrázolva jelenik meg.⁴²

2. A XI. században 30 királyi csapat állott szemben 15 hercegi csapattal. Ezek nyilván királyi, ill. hercegi zászlók alatt vonultak fel. A Képes Krónika XIV. századi miniátora Salamon király és a hercegek 1074-i mogyoródi csatáját megfestette; László herceg oldalán kettőskeresztes zászló leng, a király oldalán piros-fehér sávós zászló,⁴³ amely az orszlános zászlóból fejlődött. Alább Salamon menekülésekor a királyt sávós pajzzsal, László herceget kettőskeresztes pajzzsal ábrázolta, viszont Lászlót, király korában, Krakko ostrománál már sávós pajzzsal. Érdekes, hogy még a rozgonyi csatában is a tartományurak eltört zászlója a kettőskereszt, míg a királyé az Anjou liliummal egyesített sávós címer.⁴⁴ Egyebekben a késői miniátor eléggé következetlenül használja a jelvényeket,⁴⁵ a fenti összetalálkozás azonban aligha véletlen.

3. III. Béla Bizáncból jött haza. Az egyházi körök minden cselekedetét a schizma gyanújával figyelték, sőt az esztergomi érsek emiatt nem is volt hajlandó megkoronázni.⁴⁶ A lehetlenséggel határos lett volna egy schizmatikus jelvényt ebben a helyzetben nemcsak a királyi család, hanem a királyi és vármegyei csapatok, az egész királyság jelvényévé tenni. Viszont két jelvény közül azt választani, ami III. Béla bizánci neveltetésének jobban megfelelt, s ha addig nem egyszerűsödött le a jelvény a közhasználatban kettőskeresztté, ezt a Bizáncra emlékeztető formát adni neki, azt lehetett.

III. Béla halálával fiai ismét a régi jelvényhez nyúltak vissza. Imre és II. Endre alatt az udvar vidám lovagi tornák színhelye lett; a heroldok világában a királyi címer orszlánjai vörös—fehér sávós heroldalakban nyertek elhelyezést (először 1202), ami által a heraldikában ismert első összetett címerkép keletkezett. A komor kettőskeresztet csak IV. Béla vette újból elő,⁴⁷ aki elkezdte a könnyelmű apja alatt, mintegy a lovagi tornák és vadászatok szüneteiben eltékozolt királyi javak visszavételét, koronázása után apja pazarló főtisztviselőit elfogatta, s okleveleiben nagyatyja, III. Béla követendő emlékére hivatkozik.⁴⁸ Ettől kezdve a kettőskereszt díszíti a királyi pecsét hátoldalát, s még az Anjouk alatt is használják. A piros-fehér heroldalak, immár orszlánok nélkül, csak a lovagi tornákon személyesen résztvevő hercegek érmein és pecsétjein jelenik meg.⁴⁹ Midőn a címermezők egyesítése divatba

⁴² Schramm: MGH. Schriften XIII/3. 785. l.

⁴³ Ambrózy György: A magyar csatakép. Bpest, 1940. 33. l.

⁴⁴ Képes Krónika 46. r., 49 v., 69 r.

⁴⁵ Kumorovitz: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtört. Közl. 1954. 3—4. 29. l. A következtetésben annyi tendencia figyelhető meg, hogy a kettőskeresztet a miniátor többhelyütt a kereszténység nevében fellépő uralkodók jelvényeként szerepelteti, mint pl. Szent István és harcai, valamint II. Endre kereszteshadjárata ábrázolásánál. Vö. Berkovits Ilona, Száz. 1953. 85. kk. l.

⁴⁶ Fejér II. 436. l.; Mon. Eccl. Strig. I. 123., 187. kk. l.; Pauler: Árpádh. Kir. I^o 321. l.

⁴⁷ Fejérpataký: Az Árpádok címerei. Árpád és az Árpádok. Bpest, 1907. 341—51. l.; Donászy: Az Árpádok címerei. Bpest, 1937. 3. kk. l.; Kumorovitz: A magyar címer kettőskeresztje i. h. 317. l.

⁴⁸ Általában l. Pauler: i. m. II° 39. kk. l. és passim. Az Imre idejében, 1200 körül író Anonymus Gestájában a következőket írja: „milites Hungarie ante presentiam ducis fere cottidie super dextrarios suos sendo cum clipeis et lanceis maximum tournamentum faciebant et alii iuvenes more paganismo cum arcubus et sagittis ludebant” (SRH. I. 95. l.), ami a kor viszonyait tükrözi. II. Endre vadászatára l. pl. 1211: „ad locum, vbi dum ducatum regeremus, aprum interfecimus ac propriis manibus cruce[m] in quadam arbore incidimus” (Smičiklas: Cod. Dipl. III. 98. l.).

⁴⁹ Donászy: i. m. 14—15. l.

jön, az Anjouk saját lilomos címerüket egyesítik a vágásos címerrel. A vágásos címer egyesítése a kettőskereszttel csak a Jagelló-házi I. Ulászló érmein következik be.⁵⁰

4. Érdekes, hogy azon a helyen, ahol Géza keresztjén az *omega* van, V. István és III. Endre nagypecsétjén egy karika tűnik fel.⁵¹ V. István karikás kettőskeresztes pecsétjén, mint Kumorovitz L. Bernát felhívta a figyelmemet, „Corona et crux sit virtus sigilli” körirat van. Vajon azért került a köralakú jel a címerbe, mert a „korona és kereszt legyen a pecsét ereje” mondás alapján szükségesnek látták a királyi címert újabb elemmel bővíteni? Avagy azért született ez a szép, de általam máshol nem olvasott mondás, mert a kettőskereszt mintájául szolgáló jelvény csakugyan őrzött egy *nagy O*-t az alsó keresztszáron?

A hulló csillag nem ott születik, ahol az égen megjelenik. A középkori intézmények nem akkor keletkeztek, amikor a forrásokban először feltűnnek.

A csatlakozott népek

A honfoglalás előtt a hét magyar törzshöz három fellázadt kazár törzs csatlakozott. Erről Konstantinos a következőket írja :

„39. A kabarok népéről (*ἔθρος*). Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak (*Κάβαροι*) nevezték őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök más nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében mind a mai napig. 40. A kabarok és a türkök törzseiről. Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyék . . .” stb.¹

Nevük a török *kabar* 'lázadó' szóból ered,² de Konstantinos *Κάβαροι* alakja egy *kavár* névre vezethető vissza.³

Konstantinos mellett az egyetlen forrás, amely kabarokról szól, az Admonti Évkönyvek a 881. évnél : „Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum *Cowaris* ad Culmite.”⁴ Eszerint a magyarok és a kabarok külön-külön harcolnak, mintha két népről lenne szó.

A magyar krónikák sem kabarokról, sem nyolcadik törzsről nem tudnak. Csatlakozott népelemeket két forrás említ : Anonymus és a hun—magyar krónika, ill. az azt fenntartó Kézai, Képes, Budai stb. krónikák.

⁵⁰ *Hóman*: i. m. 11. l.; *Kumorovitz*: A magyar zászló i. h. 29—30. l.

⁵¹ *Fejérfataky*: i. h. 357. l.; *Donászy*: i. m. 39. l.

¹ Ed. *Moravcsik* 175. l.

² *Németh Gyula*: HonfMkial. 237. l.

³ *Gyóni Máttyás*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bpest, 1943 [röviden: Szórványeml.] 62. l.

⁴ *Melich*: HonfMg. 225. l.

Mielőtt Anonymus idevonatkozó adatait áttekintenénk, a kútfő jellegét kell meghatározunk. Anonymus Gestája nem oknyomozó történeti munka, nem is az eseményeket időrendben elbeszélő krónika, hanem a XII. században divatbajött lovagregény műfajával rokon Gesta.⁵ Ahol a nemesek birtokairól ír, ott jogot akar rögzíteni s genealógiai hagyományra támaszkodik, de ahol erről a tárgyról letér, ott már szabadon csapong a képzelete; irodalmi reminiszcenciák, hagyományok, a kor viszonyai (népek, társadalmi rétegek, intézmények), helynevekből kiagyalt személynevek és események kapcsolódnak egymáshoz úgy, ahogy éppen eszébe jut írás közben. Egy népből csinál kettőt (*Bissenii, Picenati*); háromból egyet (*Cumani*).

A kazár népnév egyetlen esetben bukkan fel Anonymus Gestájában. Szerinte az említett Ménmarót bihari dux földjén kazárok laktak: „Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad Erdeuelu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus, preoccupavisset sibi dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menumorout eo, quod plures habebat amicas, et terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar.”⁶ Ez a bihari dukátus lesz a trónörökös Zoltáié. Az Anonymus által körülhatárolt föld jórészt egyezik is a XI. századi dukátus egyik, bihari tömbjével. Marót vagy Ménmarót nem volt létező személy. *Marót* a 'morva' nép régi magyar neve. E személynév úgy itt, mint a krónikákban, halvány reminiszcenciája annak, hogy Magyarország egy része a honfoglalás előtt morva uralom alatt állt. Marót itteni szereplését két ténynek köszönheti. A bihari Álmosdon lakó *Marouth* nem (1261) és a Bihar vár közelében, Székelyhid mellett fekiüdt *Marótlaka* falu⁷ neve árulta el Anonymusnak, hogy hol is lakott Marót.

Ami hagyomány ebben az elbeszélésben, az az ő idejében még élénken az emlékezetben élő bihari dukátus, ennek eredetét próbálja itt megírni. Nem véletlen a dukátus és a kazárok feletti uralom összekapcsolása sem.⁸ Egy királyi jegyző a trónöröklés múltjáról tudhatott egyet s mást, ami a köztudatból már kiveszett. Hogy nem nemzetségi hagyományból merített itt Anonymus, mutatja, hogy egyetlen kazár eredetű nemzetséget sem jelöl meg.

Anonymus szerint a Ménmarót ellen vonuló magyarok a bődi réven (Csongrád mellett) átkelve a Tiszán a Kórógy vize mellett tábort ütöttek. Itt elébük jöttek a székelyek, akik valaha Attila népe voltak (*Siculi, qui primo erant populi Athhyle regis*) és a magyar sereg előtt első sorban vonultak Ménmarót ellen (*ante exercitum . . . in prima acie contra Menumorout pugnaturi ceperunt . . .*).⁹ Ebből az elbeszélésből három motívum érdemel figyelmet.

1. A székelyek itt talált nép, Attila népe.

2. A székelyek Mén-Marót területéről, Bihar felől jöve csatlakoztak a magyarokhoz. Több adat szól amellett, hogy a székelyek, legalábbis részben Bihar megye területén laktak; ilyen a Váradi Regestumban 1217-ben említett bihari Székelyszáz centurionátus (Bichorienses de centurionatu *Scekulzaz*);¹⁰

⁵ Vö. *Györy János*: Gesta regum — Gesta nobilium, Bpest, 1948. 90. kk. 1.

⁶ SRH. I. 49. 1.

⁷ *Csánki* I. 616. 1.; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bpest, 1940. 296., 308. 1. A Marót nemre ld. *Szirmay Antal*: Szathmár vm. II. 22.

⁸ Korábban a kazár motívum eredetét illetően más véleményen voltam (Krónikáink 27. 1.).

⁹ SRH. I. 101—2. 1.

¹⁰ *Karácsonyi* — *Borovszky* 213. 1.

ilyen a *Székelyhíd*, *Székelytelek* falunév, *Székelyó* folyónév, *Székelytető* és *Székelytelek* dűlőnév¹¹ s végül ilyen az erdélyi székelyek egy részének *telegdi székely* elnevezése, mely ugyanúgy a bihari Telegdről való származás emléke, mint ahogy a kézdi székelyek neve a Kézdről (utóbb Szászkézd), a sepsi vagy sebesi székelyeké a Sebesről (utóbb Szászsebes), az orbai székelyeké az Orbóról (utóbb Szászorbó) való származás megjelölése.¹² A székelyek jelenléte a dukátus területén tehát megállapítható.

3. A székelyek a magyar sereg előtt előcsapatként harcolnak. A székelyek hadban való előljárása az egész középkoron át kimutatható. Székelyek és besenyők alkották az előhadat 1116-ban a csehek és 1146-ban az osztrákok elleni hadjáratban (1146: *Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi . . . qui more solito preibant agmina Hungarorum*).¹³ Még 1499-ben is úgy rendelkezett a király, hogy a székely haderő a havasokon túli hadjáratban előnyomuláskor a király serege előtt tartozik járni, visszatéréskor pedig hátvédet kell alkotson (*Siculi . . . praecedendo exercitum suae maiestatis in eundo et sequi in redeundo tenentur*).¹⁴ A hadban való előljárás a nomád társadalmakban a csatlakozott népek feladata volt. A kabarokról Konstantinos közli, hogy a háborúban előljártak.¹⁵

A székelyeknek a dukátus területén való lakása, valamint a hadban való előljárás joggal támasztja alá azt az elterjedt felfogást, hogy a székelyek a kabaroktól erednek.¹⁶ Az itt talált nép motívuma azonban ennek ellentmondani látszik. Németh Gyula ezt az ellentmondást azzal a feltevéssel hidalta át, hogy a székelyek a kazár—kabaroknak egy önálló törzse, mely már a honfoglalás előtt Magyarországra költözött, s a honfoglaláskor másodszer csatlakozott a magyarokhoz.¹⁷

A kabarok leszármazottai azonban nemcsak a székelyekben kereshetők.

Anonymus szerint a honfoglalás előtt Kievnél a magyarokhoz hét kun vezér (VII. *duces Cumanorum . . . quorum nomina hec fuerant Ed, Edum [~ Edumen ~ Edumer], Etu, Bunger, Ousad pater Ursuur, Boyta, Ketel pater Oluptulma*) csatlakozott.¹⁸ Történetíróink zöme ezekkel azonosítja a kabarokat. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A *Cumanus* népnév a honfoglalás korára nézve anakronizmus, mert a kipesak-kománok, magyarul kunok 1055-ben jelennek meg Európában. Használja Anonymus ezekre vonatkozathatóan is, mikor azt a keresztes hadjáratok leírásából vett kifejezést használja, hogy a vláchoz „a *Cumanis* et *Picenatis* multas iniurias pate-rentur” és mikor Gládról szólván a XII. századvégi Aszenida bolgár állam összetételét tükröző kun—bolgár—vlách segédesapatokról beszél (*adiutorio*

¹¹ *Jakó*: i. m. 355 - 56. l. ; *Szabó T. Attila*: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 469. l. A Kalotaszeg nyugati része, hol e dűlőnevek találhatóak, a középkorban Bihar megyéhez tartozott. A váradi (eredetileg bihari) püspökség kalotai esperessége Telegd és a Székelyó vidékét foglalta magában.

¹² *Győrffy György*: A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bpest, 1941. 46—47. l.

¹³ SRH. I. 436., 456. l.

¹⁴ Székely Oklevéltár III. 139. l.

¹⁵ *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bpest, 1927. 5—6. l. ; *Németh Gyula*: A székelyek eredetének kérdése. Száz. 1935. 131. l.

¹⁶ *Vö. Pauley*: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XII. században. Hadtört. Közl. 1888. 509. l.

¹⁷ I. h. 137. l.

¹⁸ SRH. I. 42., 46. kk. l.

Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum). De ért alatta valamely X. századi szomszédos nomád népet is, akiknek földjéről Taksony feleséget vett.¹⁹ E népnevet tehát ugyanolyan anakronisztikusan és a történeti tényeknek ellentmondóan használja, mint minden a Gestában szereplő népnevet (*Blachi, Bohemi, Romani* stb.). A nehézség akkor sem szűnik meg teljesen, ha krónikáink XI. századi szóhasználata alapján feltesszük, hogy a *kun* népnév a magyarban a kománok beköltözése előtt is megvolt, és eredetileg 'török nomád'-féle jelentéssel bírt.²⁰ Ha az ilyen értelmű kun eredet tudata nemzeti hagyományból táplálkozik, és ez honfoglaláselőtti csatlakozással kapcsolatos, elsősorban a kabarokra kell gondolnunk, de nem feltétlenül rájuk, hanem esetleg a magyarság más török elemeire is. Anonymus kunjainak a kabarokkal való azonosítása attól függ, hogy más tények ezt alátámasztják-e vagy ellentmondanak neki.

Anonymus szerint a kunokkal együtt oroszok is csatlakoztak Kievnél (... similiter etiam multi de *Ruthenis* Almo duci adherentes, secum in Pannoniam venerunt.) A honfoglalókkal bejött oroszok építették volna a nyugati határ védelmére Oroszvárat (... in eisdem partibus dedit castrum construere *Ruthenis*, qui cum Almo duce avo suo in Pannoniam venerant).²¹

Letelepített oroszok emléke az ország különböző részein feltűnik *Orosz* és *Oroszi* helynevekben és oklevelekben. Az oroszok beköltözését általában a XI—XII. századra teszik.²² Melich nyomán Kniezsának az a véleménye, hogy *orosz* szavunk honfoglaláselőtti török jövevényszó: „A török szó az orosz *Rus-in*, *Rusó* átvétele, ez a finn *Ruotsi* 'skandináv', svéd *ryss*, amely viszont az ósvéd *rodh* 'hajós'-ból való.²³ Oroszok csatlakozása feltehető a honfoglalás előtt is; az *Oroszi* helynévtípus *-i*-je azonban XI—XII. századi orosz településre mutat. Az oroszok kérdésére alább még visszatérünk.

*

Nem kapunk tisztább képet a honfoglalás előtt csatlakozott népeket illetően a XIII. századi hun—magyar krónikából sem.

A krónika szerint a hunok és magyarok a Hunor és Magyar testvérpártól származnak. A testvérpár szarvasüldözés nyomán a Maeotis mellé jutott, ahol Belár fiainak feleségeit és gyermekeit (uxores ac pueros *Belar*) elrabolták s köztük Dula alán fejedelem két leányát (principis *Dulae Alanorum* duas filias); ezektől származnak a magyarok.²⁴ E monda az elveszett XI. századi Gestára vezethető vissza, s abban csak a magyarok eredetmondája volt. Általános felfogás szerint ez a Maeotis-vidéki bolgár és alán kapcsolat emléke, de a kabarokkal nem hozzák kapcsolatba.

A XIII. századi krónikás nem elégedett meg a hunok és magyarok közös őstől való származtatásával, hanem le akarta vezetni az Abák családfáját Attilától. Ennek érdekében minden olyan irodalmi adatot és hagyományt, amely a hunok és magyarok történetében valamely régi szétválásra vagy

¹⁹ Uo. 66., 90., 114. l. Vö. Krónikáink 124—25. l.

²⁰ *Györffy György*: A kun és kmán néprév eredetének kérdéséhez. *Antiquitas Hungarica* II. 1948. 158. kk. 1.

²¹ SFH. I. 47., 113. l. Cicszvána I. *Ciczyki* III. 672., 676. l.

²² *Melich*: MNy. 1909. 337. kk. 1.; *Mályusz*: Száz. 1959. 264—84. l.

²³ *Szilév jöv.* 1/2. 1955. 897. l.

²⁴ SFH. I. 145., 251—52. l.; irodalmát I. Krónikáink 11. kk. 1.

csatlakozásra vonatkozik, egy merész fantáziával megírt történetben olvasott össze.

Eszerint Attila halála és a birodalom felbomlása után Attila kisebbik fia, Csaba 15 000 hunnal Görögországba költözött, s itt maradt 13 évig. Utána visszatért Szkítiába, ahol egy khorezmi nőt vett feleségül. Ezekről származik Ed és Edemen, az Abák őse. Ed Szkítiában maradt, Edemen pedig atyja és anyja nemzetségével együtt csatlakozott a magyarokhoz, mikor Pannóniába költöztek. Maradt a hunokból 3000 férfi Pannóniában is, akik a Csigla mezőn húzták meg magukat, majd Erdélybe költöztek, s magukat székelyeknek nevezték. Midőn a magyarok Pannóniába készültek, a székelyek eléjük menve Oroszországban csatlakoztak a magyarokhoz, s velük együtt hódították meg Pannóniát. A székelyek a végek hegyeiben laknak a vláchokkal együtt, s ezek betűit használják. A székelyek azt hiszik, hogy Csaba Görögországban veszett, s innen van, hogy a nép az alábbi közmondással él: „Akkor gyere vissza, amikor Csaba Görögországból.”²⁵

Az a fonál, ami a hunokat és magyarokat összeköti, amire ez a sok helyről származó motívum fel fűzve, Csaba története.

Csaba történeti szerepe ma már nem rejtély. Aventinus valamilyen elveszett krónika alapján X. századi magyar kalandozó vezérek, Bulesu, Lél és Sur társaságában említi *Schaba* néven.²⁶ Anonymus elmondja, hogy a Csabamagyara nép Görögországba költözött, s ott maradt (populus ille qui nunc dicitur *Sobamogera* . . . in Grecia remansit)²⁷. Csaba Görögországba költözését és ottmaradását a krónikában idézett közmondás is megerősíti (Tunc redire debeas, dicunt recedenti, quando *Chaba* de Graecia revertetur).²⁸ A X. században Görögországba költözött és ott megtelepedett Csaba vezér népe azonosítható a XI—XIII. századi bizánci forrásokban említett Vardar-vidéki ún. vardarióta türkökkel.²⁹

Az elköltözött Csabát olyan alapon lehetett az Abákkal összekötni, hogy az Aba nemzetségnek volt egy Csaba nevű őse.³⁰

Ha a Csaba-történetet kiiktatjuk a hun—magyar krónika idézett elbeszéléséből, úgy esik szét az egész önálló motívumokra, mint a fonálról lehúzott gyöngyszemek.

1. Attila legkisebb fia visszatér Kis-Szkítiába: Jordanes Geticájára (c. 50) vezethető vissza (Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit).³¹

2. Ed és Edemen, az Abák őse, csatlakozik a honfoglalás előtt a magyarokhoz: Anonymus Gestájából ered (Ed, Edemen . . . Almo duci adherentes secum in Pannoniam venerunt; . . . ex quorum . . . progenie . . . rex Samuel descendit, qui pro sua pietate Oba vocabatur).³²

3. A székelyek Attila népe voltak: Anonymustól is származhat (Siculi, qui primo erant populi Atthyle regis).³³

²⁵ SRH. I. 162—63., 278—80. l.

²⁶ *Gombos* 353—54. l.

²⁷ SRH. I. 93. l.

²⁸ Uo. 163. l. Vö. 279. l.

²⁹ *Moravcsik*: Byzantinoturca. Bpest, 1942—43. [röviden: ByzTurc.] I. 43—44. l. A kérdés kifejtését és irodalmát l. Krónikáink 32—33. l.

³⁰ Uo. 143. l.

³¹ MGH. Auctorum Antiquissimorum tomi V. ed. *Mommsen*. Berolini 1882. 127. l.

³² SRH. I. 46—47., 73. l.; Krónikáink 144. l.

³³ SRH. I. 101. l.; Krónikáink 136., 145. l.

4. Az Abák ősei apai ágon „hun” és anyai ágon khorezmi eredetűek (*de Corosmenis orta ~ de gente Corosmina*), s a magyarok ezeknek apai és anyai nemzetségével együtt (cum maxima familia patris sui et matris) költöztek be. Az apai nemzetség azonos Anonymus kunjaival,³⁴ az anyai nemzetség a khorezmiekkel. Ez hagyományra vezethető vissza.

5. A székelyek Oroszországban csatlakoztak a magyarokhoz, és résztvettek a honfoglalásban (Zekuli . . . in Rutheniam eis occurrerunt, conquerrantes simul Pannonie regionem),³⁵ nem vezethető írott forrásra vissza; lehet hagyomány.

6. A székelyek Erdélybe költözésük előtt Pannóniában a Csigla mezőn vagy Csigla mezein laktak (in campo *Chigle* . . . permanserunt ~ in campum *Chiglamzei* se colligere procurarunt). *Csigla* a török *çigla* 'gáthely, gyepű' szóból származik. Ez annak az emléke lehet, hogy Magyarország határvármegyéiben, a gyepük mellett székelyek laktak az Árpád-korban (Moson, Pozsony, Nyitra, Borsova, Krassó, Szerém megye stb.).³⁶

7. Az Erdélyben, a végek hegyeiben a vláchokkal együtt lakó székelyeknek saját írásuk, betűik vannak (litteris . . . uti perhibentur): köztudaton alapul, s a székely rovásírás első említése. A székely rovásírás türk eredetű, mely a régi török nyelvben hiányzó *f* és *h* hang jelölésére görög betűkkel bővült, hogy magyarul írhasanak vele. A türk írást 1000 előtt tették alkalmassá a magyar nyelven való írásra. Az államalapítás előtt a magyarság nomád vezetőrétegében használt írás lehetett.³⁷

A magyar krónikairodalomban ezek szerint töredékes és egymásnak látszólag ellentmondó adatok maradtak fenn a csatlakozott népekről. Szkitiában, ill. Oroszországban csatlakoztak volna az Abák kun vagy hun ősei, a khorezmiek, a székelyek és az oroszok; ugyanakkor a honfoglaláskor Magyarországon találták a kazár népet, ill. itt csatlakoztak a székelyek.

*

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy milyen népelemek éltek a kazár birodalomban, s megtalálhatók-e ezek a magyar írott forrásokban és a helynevekben. E munka terén az első komoly lépést Nagy Géza tette meg 1910-ben a magyar nemzetségekről írott tanulmányában.³⁸

³⁴ Vö. Pais Dezső cikkét *Jancsó Benedek*: Erdély története 383–84. l.

³⁵ SRH. I. 279. l. vö. 163. l.

³⁶ Uo. *Thúry József*: Erdélyi Múzeum 1898. 206. kk. 1.; *Németh Gyula*: Száz. 1935. 134–35. l.; *Györffy*, Erdély és népei 43., 57–58. l.

³⁷ SRH. I. 162–63. l., 279. l. *Németh Gyula* (Száz. 1935. 130–31. l.) szerint a görög betűk a Fekete-tenger vidékén kerülhettek a magyar nyelvbe. Ez valószínű, bár meggondolandó, hogy a X. században Magyarországon görög papok tevékenykedtek; Erdélyben pl. 950 körül Hierotheos görög püspök működött a gyulák udvarában. A magyar rovásírás legutolsó összefoglalása: *Németh Gyula*: Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Bpest–Leipzig, 1932. 60–84. l. A magyar rovásírás. Bpest, 1934. Irodalmát l. *Banner–Jakabffy*: i. m. 499–500. l. Vö. még *Csallány Dezső*: Rovásírásos gyűriük Magyarországon. Arch. Ért. 1955. 79–85. l.

³⁸ Turul 1910. 54–62. l. A kérdést vizsgálta Kniezsa, Moór és Abt is (l. 38. l. jegyzet). Kniezsa a kabar törzsneveknek a magyar helynevekben való keresése kapcsán bizonyos kritériumot is állapított meg; olyan számban kell előfordulniuk, mint a magyar törzsnevek és ugyanolyan szétszórtságban. E kritérium lényegében helyes, de mereven való alkalmazásával nem értek egyet. A biztosan kabar eredetű kálizok kevesebb törzsnévi helynévben jelentkeznek, mint a magyar törzsek, s elterjedésük sem azonos. Ehhez hasonló a Tárkány helynév elterjedése is, melyet Kniezsa a kálizoktól eltérően felvett

A kazár birodalom alapítói türkök voltak.³⁹ Ezek 560 és 570 között meghódították a Kaukázustól északra lakó onogurokat s a korábban nagyobb szerepet játszott török nyelvű szabir és iráni nyelvű alán népelemeket.⁴⁰

Midőn a IX—XI. századi mohamedán geográfusok megismertetik a kazárokat, ezek már nemcsak különféle népek felett uralkodnak, nemcsak különféle segédnépek harcolnak seregükben, hanem maguk a kazárok is megszlanak faji, nyelvi és vallási tekintetben.

Antropológiai különbségre utal az a megjegyzés, hogy egy részük fehérbőrű, más részük sötétbarna. Nyelvük egyesek szerint török, mások szerint egyik nyelvhez sem hasonlít. Vallási tekintetben vannak közöttük pogányok, zsidók, mohamedánok, sőt keresztények is. Ennek kulturális vetülete, hogy használnak türk, héber, arab és cirill írást.⁴¹

Az uralom ellen fellázadt és a magyarokhoz csatlakozott elemeket első sorban a kazár uralom alá vetett törzsek s méginkább a könnyen mozgó katonai segédnépek között kell keresnünk, de lehettek közöttük kisebb számmal igazi kazárok is.

Az Anonymusnál jelentkező *gentes, qui dicuntur Cozar* összefoglaló jelentésű, amit a *gentes* 'nemzetségek' többesszáma is mutat. *Kazár, Kozár, Kozárvár* stb. helyneveinkben viszont lehet türk kazárokat is keresni. A 12 idevonható helynév közül egyik-másik személynévből vagy a szláv *kozar* 'kecskepásztor' szóból is származhat.⁴² Ennek eldöntése esetenként mérlegelendő a helynévi környezet, a birtokviszonyok és a társadalmi háttér vizsgálatával. A Pécs mellett Megyer és Varsány szemszédságában fekvő *Kozár* egyházi jobbágyfalu, a Zalában Talmács 'besenyő' helynév mellett található *Kozár* várföld és a belső-szolnoki *Kozárvár* várbirtok pl. nyugodtan népnévnek tekinthető.

A kazár kagán és az uralkodó réteg 860 körül zsidó hitre tért.⁴³ Ha a kabarok korábban csatlakoztak a magyarokhoz, akkor a kabarok közt zsidók nem lehettek. Ha később csatlakoztak, akkor feltehető, hogy voltak közöttük, de számuk jelentős nem lehetett, mert az új vallást az uralkodó réteg vette fel.

Nagy Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy az Anonymus által kunoktól származtatott Baracska-nembeli Baran fia Ipolit testvérei és unokaöccsei 1211-ben héber személyneveket viselnek: *Iekonias, Eliach* és *Salatiel*. Mivel ezek egyik birtoka Fejér megyében Káliz-völgy (1212: in valle *Kualuz*), arra gondolt, hogy a kazárok között megtalálható kálizok zsidók vol-

---

kabar törzseknek. Nagy lehetőségektől fosztanánk meg a kutatást, ha számos kisebb számban jelentkező törzsnévi típusú helynevet kirekesztenénk. Magyarországon többféle etnikum élt, s ezek mindegyike más-más néven nevezhette az egyes kabar törzseket, nemzetségeket. A besenyők Magyarországon nem csupán *Besenyő*, hanem *Becsenek, Pötsching, Pötschen, Pecsényéd, Pecsineska, Besineul, Pisineaga, Talmács* stb. helynevekben jelentkeznek (*Győrffy*: Besenyők és magyarok, KCSA. I. Kieg. 404—32. l.). A törzsi helynevekhez való sorolást a környezet, a birtokviszonyok és a társadalmi előzmény (jobbágyosság) vizsgálata alapján is mérlegelni kell.

³⁹ *Marquart*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. [röviden: Streifzüge] 47. l.; *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 270. l.; Bud. Rég. XVI. 14 s itt irod.

⁴⁰ Uo. 200.; *Moravesik*: Az onogurok történetéhez. MNy. 1930. 13—14. l.

⁴¹ *Marquart*: Streifzüge I—27., 270—305. l.; *Németh*: HonfMkial. 205—11. l.; *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 200. l.; *Telegdi*: A kazárok és a zsidóság. Különlenyomat az IMIT. 1940. Évkönyvéből. 250. l.; vö. *Ligeti*. MNy. 1937. 473—76. l.

⁴² *Nagy Géza*: i. h. 55—56. l.; *Gombocz*: Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912. [röviden: BTLw.] 198. l.; vö. *Kniezsa*: i. m. 371. l.

⁴³ *Marquart*: Streifzüge 22—24. l.; *Telegdi*: i. m. 268. l.

tak.⁴⁴ A kálizok mohamedánságához azonban ma már kétség nem fér, s így itt arról lehet szó, hogy egy zsidó kazár előkelőnek mohamedán káliz katonai kísérete volt.

Ilyen eredetű lehet a Zsidó-nem, melynek monostora a XIII. században a Pest megyei Zsidón állt.⁴⁵

A kabarság jelentékeny részét nem ebben az elemben, hanem a harcos segédnépekben kell keresnünk. Ezek között legismertebbek az iráni nyelvű mohamedán khorezmiek, magyarul kálizok.

Országuk az Aral-tótól délre, a mai Khiva körül feküdt.⁴⁶ Nevük ismeretebb változatai: iráni, arab *khwārizmī*, bizánci *Χωάλης*, orosz *Хвалиси*,⁴⁷ régi kínai *χwārzām; mongol (Mong. Titkos Tört.) *qorumši* ~ *χorumši* < *qorumsi ~ *χorumsi; Rašid ed-Dīn: *qurumši*; Plano Carpini: *Corrensa*, *Corensa*; Benedictus Polonus: *Cureniza*, *Curoniza* (ϖ: *Curomza*) stb.⁴⁸

Khorezmiek a kazár birodalomban a VIII. században tűnnek fel. Tabarī a 764/65-ben Transzkaukáziába betörő kazárok vezérét Astarhan al-Ḥwārizmī néven említi.⁴⁹ Az itt lakó khorezmiokról Mas'ūdī a következőket írja: „A moszlimok alkotják az uralkodó elemet a kazár birodalomban, mert a király testőrei közülük valók; őket (közönségesen) lāriszijeh-knek [*Arsīja*]⁵⁰ nevezik. Kharezm környékéről származtak ide s az iszlám elterjedése után kevéssel kiütött háborúk és pestis miatt a kazár királyhoz menekültek; ezek igen vitéz férfiak s a kazár királynak háború idején a legelőkelőbb támaszát képezik... Jelenben körülbelül hét ezer nyilas van, vértet, sisakot és vasinget hordanak; közülük többen lándsát forgatnak...” „A Kazár-birodalomban a lāriszijeh-ken kívül vannak kereskedelemmel s iparral foglalkozó moszlimok is.”⁵¹

Krónikáink szerint a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott egy khorezmi nemzetség (*de gente Corosmina*). Az 1153-ban Magyarországon járt Abū Ḥāmid al-Andalusī al-Garnātī közli, hogy itt ezerszámra élnek khwārezmiek utódai, akik a királyt szolgálják; nyilvánosan keresztények és titkolják az iszlám vallását.⁵² Nem lehet vitás, hogy ezek a khorezmiak a kazár uralom ellen fellázadt s a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének leszármazottai.⁵³ Magyarországon káliz néven ismertek; részben a királyi jövedelmek kezelői és pénzverők, részben határőr szolgálatot teljesítenek.

Békés foglalkozású kálizok jelentékeny csoportja Nyitra megyében tűnik fel. 1111-ben a zabori apát elmondja, hogy István király az apátságnak adta a vámok harmadát egész Nyitrában, a várban, Udvardon (in *Doardi*),⁵⁴ az egész

⁴⁴ Hazai Okm. VI. 8–10. l.; Nagy Géza i. h. 59–60. l.; vö. Gyóni: Kálizok, kazárok kabarok, magyarok. MNy. 1938. 166. l. A nemzetséget l. *Karácsony*: MNemz. I. 202–3. l.

⁴⁵ Uo. III. 160–61. l.

⁴⁶ Történetüket l. Sz. P. Tolszov: Az ősi Chorezm. Bpest, 1950. 335. l.

⁴⁷ Irodalmát l. Gyóni: Szórványeml. 140. l.; Moravcsik: ByzTurc. II. 290. l.

⁴⁸ Pelliot: Le nom du *χwārizm* dans les textes chinois. T'oung Pao. 1938. 146–52. l.; vö. még Gombocz: Nyelvtud. Közl. XLV. 159–60. l.

⁴⁹ Barthold: 12 Vorlesungen 61. l.; Zeki Validi: Ibn Fadlān 218., jegyz.

⁵⁰ Marquart: Streifzüge 332. l.

⁵¹ MHK. 256–58. l.

⁵² I. Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia. V. 1955. 208. l.

⁵³ Толстов: Хорезмийская генеалогия Самуила Абы. Советская Этнография. 1947. No 1. 104–7. l.; Hrbek: i. h. 214–17. l.

⁵⁴ Azonos lehet ezzel 1156: Duor (Kniezsa, Száz. 1939. 172. l.), melyet Fügedi a komáromi határon fekvő Udvarddal azonosít (Nyitra megye betelepülése. 1938. 15., 29. l.).

Vág folyón, az összes vásáron s Trencsén várában és egész környékén. A királyi jövedelmek kezelői, akiket magyarul káliznak hívnak (institores regii fisci, quos hungarice *Caliz* vocant), azonban 1111 előtt ezt az adományt megtámadták, és pedig *Porcus*, aki annakidején századosuk (centurio) volt, *Etheius* az ő társa (alighanem centurio), valamint szövetségeseik *Markus* és *Magiug* (< arab és iráni *Mādžūdž* 'Magóg'), akik ispánok voltak, de egyben pénzverők is (qui comites erant, sed et monetarii quotquot erant cuncti). Az 1111 előtt folyt perben István király idejére visszaemlékező 80 éve Nyitrában élő személyek tanusították, hogy e vámok nem a kálizokat, hanem a zobori apátságot illetik.⁵⁵ Tekintettel arra, hogy a kálizok semilyen más megyében, semilyen más egyházzal szemben ilyen igénnyel nem léptek fel, arra következtethetünk, hogy a zobori apát egész Nyitra megyére kiterjedő vámjoga, amelyhez járult az apátságnak a megye területén nyert 50 birtoka⁵⁶ és ezek dézsmája, a kálizok érdekeit sértette, és pedig nem úgy, mint királyi tisztviselőként, hanem mint a megye régi s részben tényleges birtokosaiét. Erre mutat az a megfogalmazás, hogy az apát támadói között volt két káliz ispán, akik amellet pénzverők is (qui comites erant, sed et monetarii), de erre mutat az a jogi tény is, hogy ha az apát királyi tisztviselőkkel állott volna szemben, ez nem került volna hosszadalmas perre a kálizok és a zobori apát között, hanem ez a király és a zobori apát közvetlen ügye lett volna. Mindebből arra következtetnek, hogy Nyitra megyében kálizok laktak. A megye szélén, a barsi határon egy *Kalász* falunév⁵⁷ őrzi emléküket. Egy szlávok közé települt kabar sziget nyoma a Nyitra felső völgyében fekvő *Kovarc* ~ szlovák *Kovárc* helynév, amely a szláv *kovarci* 'kabar' népnévre vezethető vissza.⁵⁸ A nemzeti szervezete megbontásakor az uralkodó az itt lakó kabar nemzetség helyére különböző törzsből való jobbágyságot telepített; ezek emléke a számos törzsnév Nyitra megye területén (2 *Megyer*, 2 *Kürt*, 2 *Gyarmat*, 1 *Tarány*, 1 *Kér*, 2 *Keszi*).⁵⁹ De káliz birtokosok is maradtak a megyében, amint azt a zobori oklevélben szereplő *Etheius* nevének az *Etei* falunévben⁶⁰ való felbukkanása mutatja.⁶¹

Jelentékeny településhelyük volt Szerém megye is. Itt laktak a Kinna- mos által 1150-ben és 1165-ben említett mohamedán kálizok (*Xalíszoi*), akiket Mánuel császár 1165-ben a Szerémségből áttelepített bizánci területre.⁶²

Határőri szolgálatot teljesített az eredetileg Zalához tartozó zagorjai

⁵⁵ *Fejérvapatak*: Kálmán király oklevelei. Bpest, 1892. 42–43. l.

⁵⁶ *Sörös Pongrác*: Az elenyészett bencés apátságok. PRT. XII/B. 405. l., vö. *Kniezsa*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvjárási emlékek. Debrecen, 1949. 52. l.

⁵⁷ 1156: in parochia Bors . . . *Qualiz* (*Kniezsa*, Száz. 1939. 182. l.); a XIII. századtól csak Nyitrához számítják. Vö. *Nagy Géza*: i. h. 60. l.

⁵⁸ *Melich*: Honf. Mg. 357. l.

⁵⁹ *Kniezsa*, SzIEml. II. 456–61. l.

⁶⁰ *Fügedi*: i. m. 38. l.

⁶¹ Anonymus említi *Bular* (volgai bolgár) földről jött izmaelitákat, akik Pestet kapták meg, s ezektől származtatja *Ethey* nemzetségét (a quorum progenie *Ethey* descendit. SRH. I. 115. l.). Ha e két Etej családjá azonos, akkor a zobori oklevél „káliz” meghatározása a helyénvaló.

⁶² Joannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meinecke. Bonn, 1836. [röviden: Kinna- mos, CB.] 107., 247. l.; *Nagy Géza*: i. m. 59. l.; részletes irodalmukat l. *Gyóni*: Szórványemlékek 140. l.; *Moravcsik*: ByzTurc. II. 284. l.; mohamedán vallásukra l. *Kossányi*: A kálizok vallása. Domanovszky Eml. Bpest, 1937. 355. kk. l.

határszáron megtelepült Kadarkaluz nemzetség (*de genere Kadarkaluz*).⁶³ A nemzetségnev első részét alkotó *Kadar* név krónikáink hun-történetében mint a hunok bírójának neve tűnik elő (constituerunt... inter se rectorem unum nomine Kadar).⁶⁴ A kazár birodalomban ismeretes volt a *kadír* méltóságnév.⁶⁵ Zala megyében beljebb, a göcseji örvidéken, *Kálózfa* helységnév tartotta fenn egy káliz család emlékét.⁶⁶

Német kútiók magyar segédcsoportok között *Kotziler*, *Koltzil*, *Cozlones*, *Kolzen* néven emlegetik őket.⁶⁷

Az ország különböző vidékeire telepített kálizok nyoma *Kalász*, *Kálóz*, *Kálózd* stb. helységneveinkben maradt fenn Pilis, Fejér, Veszprém, Somogy, Baranya, Bodrog, Bihar, Szilágy és Zemplén megyében.⁶⁸ Ezek közül kettő érdemel külön figyelmet. Budakalász falu 1135-ben mint káliz nemzetség (*generatio Kalez*) lakhelye szerepel.⁶⁹ Bodrog megyében a Szeged irányából Bátmonóstor felé vivő út neve a XII. században Káliz-út (1158/1403 : *Kaluzwt*, 1208/1395 : *viam que vocatur Caluzutu*).⁷⁰ Ez a szegedi országos sóközponttal függhet össze. Az 1222., 1231., 1232. és 1233. években tilalmazzák is az izmaelitákat és zsidókat a kamaragrófság, a monetarius (pénzverő ill. váltó), a salinarius (sóváltó) és tributarius (vamos) tisztségek viselésétől.⁷¹

Tudva azt, hogy a kálizok iráni nyelven beszéltek, és már a kazár birodalomban is foglalkoztak pénzügyletekkel, hol „a kincstár jövedelmi forrásai vámokból és a kereskedők tizedeiből állnak, a melyek a szárazföldi, tengeri és folyami útvonalakra megállapítottak”,⁷² a magyar nyelv iráni jövevényszavai közül a perzsa eredetű *vám szó*⁷³ alighanem a kálizokra vezethető vissza.

A kálizok mongol neve **qorumsi* volt ; Benedictus Polonus steppei útja nyomán *Curemza ~ Curomza* névalakot közöl. Magyarországon töröknyelvű környezetben ilyenféle névvel illethették őket. A székelyek egyik ágának neve 1507 : *arbor Koromza*.⁷⁴ E népnévre vezethető vissza *Koronóc* helyneveünk : Baranya, ill. Tolna megye 1276 : *Kurumzov*, 1323 : *Kurumzou*; Győr megye 1400 : *Koromzso*; 1420 : *Koromzow*⁷⁵, feltehetően a magyar *a ~ ó* váltakozással,

⁶³ 1248 : „...magistri Andronici filij Andree de genere Kadarkaluz quosdam terras de castro Zeghuuria, Pocoy videlicet et Pruzlom, prope confinium Regni nostri existentes, pro terra descensuali, ut iidem custodia confinij Regni nostri vigilem et providam adhibeant diligenciam...” (Wenzel XI. 359. l.). *Karácsonyi*: MNemz. II. 278–79. l.

⁶⁴ SRH. I. 147. l., vö. 256. l.: *Cadar*.

⁶⁵ *Czeplédy*: MNy. 1947. I. 290–91. l.

⁶⁶ *Pais*: MNy. XVIII. 99–100. l.

⁶⁷ *Schünemann*: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. Ungarische Jahrbücher [röviden: UJb.] IV. 107–8. l.

⁶⁸ *Nagy Géza*: i. h. 59–60. l.; *Knieszsa*: i. m. 440. l.

⁶⁹ *Fejér*: VII/5. 98. l.

⁷⁰ Mon. Vat. I/4. 579. l.; Dl. 87639.

⁷¹ *Hóman*: Magyar Pénztörténet. Bpest, 1916. 466. l.

⁷² MHK. 225. l.

⁷³ *Bárczi Géza*: A magyar szókinés eredete. Bpest, 1951. 28–32. l.

⁷⁴ A Székely Okl. III. 171–75. l. hibás *Koroniza*, *Koroneza* alakot közöl. Bodor György szívességéből az oklevél fényképét megtekinthettem (A székelyek a középkorban c. sajtókész állapotban levő kéziratos műve szerint filmje megtalálható : Orsz. Lt. Film-tár 3166. 17. l.); az oklevél kétségkívül hiteles, így a vele szemben táplált kétely (*Németh Gyula*: Száz. 1935. 152. l.) eloszlik.

⁷⁵ *Csánki* II. 436. l. vö. Dl. 950., *Zichy Okmt.* I. 224. l.; *Csánki* III. 551. l.

pl. *haja* ~ *hajó*,⁷⁶ vagy esetleg a magyar -ó képzővel, melyet *halom* ~ *holmó*, *orom* ~ *ormó* szavaink tükröznek.⁷⁷

Kálizok tették ki a magyarországi mohamedánok (latin néven: *ismaelita*, *saracenus*)⁷⁸ egy részét, de mellettük más mohamedán elemekkel is számolhatunk.

A mohamedánok magyar neve *böszörmény* volt, mely végső fokon az arab *muslim* 'igazhitű, mohamedán', ill. perzsa *muslimān*, török *müsürman* ~ *büsürmen* alakjára vezethető vissza.⁷⁹ Jelentékeny böszörmény településhely volt a dukátushoz tartozó Nyírség. A váradi regestrumban kétszer említik a nyíri izmaelitákat (1219, 1222: *Ismaelite de Nyr*);⁸⁰ ezek központja lehetett *Böszörmény* (ma Hajduböszörmény). *Böszörmény* helynév volt még Bihar, Pest, Sáros és Temes megyében.⁸¹ Hogy a *böszörmény* név alatt nem valamely etnikumot kell érteni, mutatja a Schlägli szójegyzék 1400 körüli adata: *buzermen* = *ismaeliticus*.⁸²

*

Kazárország népei között egy másik iráni népelemmel is kell számolnunk, amely az iszlám követője lett, az alánokkal.

Mit tudunk az alánokról?

Iráni nyelvű nép volt ez, amely a szkíták, szarmaták és az aorszok után i. u. 50 körül nyomult be az Urál és Káspi-tó között elterülő sztyeppvidékre. 350 táján, a hunoktól elszenvedett vereség után, egy részük nyugatra menekült, részt vett a népvándorlásban és Észak-Afrikában telepedett meg, más részük a Kaukázustól északra elterülő síkságon maradt. Az alánok kazár uralom alá kerülvén ismét kettéváltak. A Kaukázusban megtelepült részük többekévébő őrizni tudta függetlenségét és bizánci hatásra keresztényé lett; ezek utódai a mai oszétek. Más részük a Maeotis és Volga közötti vidéken nomadizált. Ibn Batūta még a XIV. században is talált mohamedán alánokat Sarai környékén.⁸³

E nép neve latinnyelvű forrásokban általában *Alani*, bizánci kútfőkben *Alavol*, örményül *Alan-kh*.⁸⁴ Más ismert nevük *ās* ~ *asi* ~ *osi*, ill. ennek valamely alakja (vö. Rubruk 1254: *Alani sive Aas*).⁸⁵ Ennek változata pl. a grúz *owski*,⁸⁶ *oseti* 'oszét terület', *osebi* 'oszétek', a mongol *asut* (többes, Mongo-

⁷⁶ *Melich*: MNY. 1915. 119. l.

⁷⁷ *Pais*, MNY. 1914. 133. l.

⁷⁸ *Kossányi*: A XI–XII. századi „izmaelita” és „saracenus” elnevezésekről. Károlyi Eml. Bpest, 1933. 308–16. l.

⁷⁹ *Melich*: Néhány magyar néprnévről. MNY. 1909. 390. l.; *Gombocz–Melich*: Magyar Etymológiai Szótár. Bpest, 1914. [röviden: EtSz.] I. 530. l.

⁸⁰ *Karácsonyi–Borovszky* 229., 276. l.

⁸¹ *Csánki*: i. m. I. 506., 598–99. l. vö. *Jakó*: Bihar megye 210. l.; *Fejér* V/2. 305., X/4. 657. l.; *Bártfai Szabó*: Pest megye okleveles emlékei 38., 122. l.

⁸² *Hrbek* (i. h. 217. kk. l.) a böszörményeket a kálizokkal, az izmaelitákat pedig a besenyőkkel azonosítja. Ezt a feltevést az adatok nem támogatják. L. alább részletesebben.

⁸³ Ezekre általában l. *Pauly–Wyssowa*: Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft. I. 1282. l.; *Vsevolod Miller*: Osetinskie etjudy III. (Moskva, 1887) 34. l. és passim; *Marquart*: Streifzüge 164. kk. l.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Wyngaert*: Sinica-Franciscana I. 199. l., vö. uo. 191. l.

⁸⁶ *Marquart*: i. m. 164. l.

lok Titkos Tört.),⁸⁷ az orosz Ясы (<*jási) és magyar jász: utóbbi egy a kunokkal beköltözött alán néprész neve.⁸⁸

A magyar eredetmonda szerint a Hunor—Magyar testvérpárós fivéréivel együtt a Maeotis ingoványai mellett Belár fiainak feleségeire és gyermekeire bukkant, akiket elraboltak. Köztük volt Dula alán fejedelem két leánya, akit Hunor és Magyar vett feleségül. Általános felfogás szerint ez a honfoglalás-előtti magyar—alán kapcsolatok emléke, amely alán jövevényszavainkban tükröződik.⁸⁹

Az alánok neve magyar kapcsolatban Mas'ūdī-nak azon elbeszélésében bukkan fel, amely egyebek mellett a magyaroknak 934-ben Konstantinápoly elleni kalandozó hadjáratát írja le. Eszerint midőn a rómaiak ellen felvonult türkök [magyarok] értesültek, hogy a rómaiak seregében megkeresztelkedett mohamedánok vannak, elhivatták hazulról azokat a mohamedán kereskedőket, akik náluk voltak, és hozzájuk jöttek a kazárok és az alánok földjéről, al Bāb-ból és máshonnan, s összegyűjtötték a törzseikben levő mohamedánokat, akik csak a hitetlenek ellen hajlandók harcolni, ezeket állították a seregbe, s ezek előnyomulván felszólították a rómaiak oldalán levő áttért mohamedánokat, hogy ne harcoljanak.⁹⁰

Bár Mas'ūdī hosszú leírásában több különböző időben történt eseményt is összekapcsol, s fentebb a türkök közé sorolja a besenyőket is, az kétségtelen, hogy a fenti csataleírás a magyarok balkáni hadjáratára vonatkozik, s a magyar seregben mohamedán kazárok és alánok is voltak.

Nézetem szerint a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott alán néprész neve az *Oszlár* és *Varsány* törzsi helynevekben maradt fenn.

Az *Eszlár*, *Oszlár* helynevekről már Gombocznak az volt a véleménye, hogy ez az alánok *as* nevének a török többes *as-lar* alakjára vezethető vissza, de ő a kunokkal beköltözött jászok telepeinek tartotta.⁹¹ Ez azonban nem állhat meg, mert a Somogy megyei *Aszlár* már 1229-ben, a jászok beköltözése előtt szerepel *Azalar* néven (itt magyar ejtéskönyvitő *-a*-val), s a többi 7 *Oszlár*, *Eszlár* helynév Pest, Szabolcs, Borsod, Somogy, Temes és Nógrád megyében törzsnevekhez hasonló szétszórtságban tűnik fel.⁹² E helynevek nem kelet-

⁸⁷ *Haenisch*: Geheime Geschichte der Mongolen. 137., 142., 145. l.

⁸⁸ *Melich János*: A jász néprévről. MNy. 1912. 193. kk. l.; vö. *Kniezsa*: Szláv jöv. I/1. 230. l.

⁸⁹ SRH. I. 145., 251. l.; irodalmát l. Krónikáink 13—14. l.

⁹⁰ MHK. 281. l.; *Marquart*: Streifzüge 62. l.: „Als die vier Könige die Gewißheit hatten, wie viele bekehrte Christen und Romäer angekommen waren, sandten sie in ihre Länder und boten die muslimischen Kaufleute auf, die bei ihnen wahren und ihr Land besuchten aus den Ländern der Chazaren, al Bāb (Darband), der Alanen und andere, sowie diejenigen unter diesen vier Stämmen, welche bereits den Islam angenommen hatten, aber sich mit ihnen nur bei einem Krieg gegen die Ungläubigen zu vereinigen pflegen. Als nun die Feinde in Schlachtordnung standen und die zum Christentum Übergetretenen im Vordertreffen der Romäer vorrückten, zogen gegen sie die Kaufleute, welche auf seite der Türken waren, und forderten sie auf, die Religion des Islams anzunehmen...”

⁹¹ *Gombocz*, Streitberg Festschrift 110. l.; *Németh Gyula*: Maklár. MNy. 1931. 146. l.

⁹² Pest megyében: 1252: *Ozlar* (*Wenzel* VII. 338—39. l.; *Csánki* I. 32. l.), ma *Oszlár* puszta Pécel mellett; Szabolcs megyében 1261/1270: *Ozlar* (*Szentpétery*: Regesta 1267. sz.; *Csánki* I. 514. l.), ma *Tiszaeszlár*; Borsod megyében 1447: *Ozlar* (*Csánki* I. 177. l.), ma *Tiszaoszlár*; Somogy megyében 1229: *Azalar* (*Wenzel* VI. 468. l.), 1267: *Vzlar* (uo. XI. 566. l.), 1272: *Azlar* (*Fejér* V/1. 253. l.) és egy másik falu 1416: *Ozlar* (*Csánki* II. 633. l.); Temes megyében 1332—37/XIV: *Ozlar*, *Hozlar*, *Huzlar* (*Csánki* II. 55. l.); Nógrád megyében 1278: *Ozlar* (*Wenzel* IV. 171—73. l.).

kezhettek a XI—XII. században sem, mert akkor a *Németi, Olaszi, Tóti* mintájára *Aszlári* alakban jelentkeznének. Ebből következik, hogy ezen a néven nevezték a X. században a töröknyelvű környezetbe vagy szomszédságba került alánokat.

Az alánok magyar neve *Varsány* lehetett. É név először a XI. században tűnik fel népnévként: 1075/1217: „Item super aruch cum illis qui *vosciani* dicuntur”.⁹³ Később csak helynévi alakban szerepel, mintegy 20 helyen szétosztóan az ország minden részén.⁹⁴ Legkorábbi alakjai: 1093 körül: *Uuosian*, 1175: *Wasciana*, 1187: *Wossyan*, 1201: *Uosian*, 1210: *Vasian* ~ *Vasaian*.⁹⁵ Ettől eltérő hangalakot tüntet fel Fejér megyében 1275: *Ossian*; Szerém megyében pedig 1237/1279/1385: *Oziun*; 1498: *Ozyan*.⁹⁶

A név legkorábbi alakja (1075, 1175) tehát *vosian* (ejtsd: *voszian*); majdnem egyidejű, de későbbi a *vošian* (ejtsd: *vosian*) alak, melyből geminata disszimilációval fejlődött *Vassán* > *Varsány* helynevünk.⁹⁷ A Szerémségben, úgy látszik a dukátus nem magyarnyelvű környezetében, *Oszián* alak maradt fenn.

E névvel kapcsolatban arra gondoltam, hogy az alánok nevének az iráni *-ān* többesraggal ellátott alakjával van dolgunk, amint az *Oszlár* török és az *Aszut* mongol népnév is többest őriz.⁹⁸ Harmatta János, akinek a véleményét kikértem, két fontos körülményre hívta fel a figyelmemet. Egyrészt arra, hogy az alánok neve Pompeius Trognusnál (Prol. 41, 42) *Asiani* alakban szerepel;⁹⁹ másrészt arra, hogy az *asian* ~ *osiān* népnév magyarzatában lehet ugyan, de nem szükséges a perzsa *-ān* többesragra gondolnunk, mert magából az oszétból megmagyarázható. Az oszétek saját földjüket ma *Īr*-nek nevezik, saját magukat pedig *irōn*-nak, mely egy *irān* alakra megy vissza; a digorok viszont a balkárok földjét, hol régen oszétek laktak, *Asi*-nak, s ebből hasonló képzés lehet *asiān*. A fentebb említett grúz alakok alapján azonban *osi* és *osiān* alakokkal is számolhatunk.

Egy bizonyos, *asiān* (ejtsd: *aszián*) ~ *osiān* (ejtsd: *oszián*) az alánok régi neve volt; azt őrzi a szerémségi *Oszián*, s ebből vezethető le egy csuvasos török nyelv közvetítésével a magyar *voszián*. A csuvasra jellemző hangjelenség, hogy *o*-, *u*-, *ö*-, *ü*- és néha valamely *a*-ból fejlődött magánhangzó elé *v*-fejlődik (pl. csuvas *von*, *vun* 'zahn' ~ köztörök *on*; csuvas *vārlāχ* 'Samenkorn' ~ kirgiz *urluk* 'Samen, Geschlecht'; csuvas *vīs* 'hungern' ~ kazáni *ač* 'hungrig' stb.).¹⁰⁰ Ezt a hangjelenséget mutatja már a VIII. századi dunai bolgár

⁹³ Mon. Eecl. Strig. I. 58. l.

⁹⁴ *Knieszsa*: SzIEml. II. 460. l.; *Fejérpataky*: III. Béla király oklevelei 29. l.; Mon. Eecl. Strig. II. 474. l.

⁹⁵ PRT. I. 591. l. (vö. *Szentpétery*: Regesta 29. sz.), 606., 612. l.; *Wenzel* I. 90. l.; PRT. I. 619. l. A hamis pannonthalmi alapítólevélben + 1002 (XII—XIII): *Vuosian*. Uo. 590. l.

⁹⁶ *Wenzel* XII. 142., VII. 28. l.; *Csánki* II. 250. l.

⁹⁷ Vö. Bud. Rég. XVI. 16. l.

⁹⁸ A *Varsány* névvel kapcsolatban hasonló ötletet vetett fel *Moór*, Acta Ethnographica II. 1951. 46. l.

⁹⁹ L. *Pauly*—*Wyssowa* III. 1605. l., ahol *Asioi* (Strabo XI. 511) alak is szerepel. Justinusnál (XXXI. 6, XXXVIII. 3), aki tudvalevőleg Pompeius Trognus elveszett művét használta, szintén *Asiani* alakban találom (De historiis Philippicis. Parisiis 1677. 242., 821. l.).

¹⁰⁰ *Räsänen*: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki, 1920. 54. kk., 120., 122. l. és passim.

fejedelmi lajstrom s régi török jövevényszavaink közül a *vályú* ~ oszm. *oluk*, csagatáj *oyluk* 'u. a' szó.¹⁰¹ Hogy a magyar voszian és vosian alak hogy viszonyul egymáshoz, az még tisztázatlan, de mind a kettő megléte adatszerűen bizonyítható.

A Gyulák udvarában még a X. században is bolgár—török nyelven beszéltek,¹⁰² amit bizonyít a csuvasos *š*-sel kezdődő *Sarollu* 'fehér menyét' és *Karoldu* 'fekete menyét' testvérpár neve.¹⁰³

Mindebből kitűnik, hogy a magyarokhoz a honfoglalás előtt csatlakoztak oszlárnak, ill. varsánynak nevezett alánok. Helyüket a csatlakozott kabarok törzsei között kell keresnünk.

Arra, hogy az alánok Magyarországon a dukátus mely megyéiben laktak, a történeti adatok útbaigazítást nem adnak. A kérdést talán a mohamedán vallás vonalán lehet megközelíteni.

Mas'ūdī idézett adata a mohamedánok között említi az alánokat a kazárokkal együtt, s azt mondja, hogy a „türkök” között levő mohamedánok csak olyan háborúban harcolnak, melyet az iszlám ellenségeivel folytatnak.

Abū Hāmid 1150-ben Magyarországon azt tapasztalta, hogy kétféle mohamedán van: khwārezmi, azaz káliz, aki titkolja vallását, és a magribiták leszármazottai, akik nyíltan az iszlám hívei, a keresztényeket csak háborúban szolgálják, éspedig csak „szent” háborúban, tehát nem mohamedánok ellen.¹⁰⁴

Azt hiszem, hogy a magyarországi mohamedán alánokat a magribitákkal kell azonosítanunk.

Mit mond a magribitákról Abū Hāmid?

Magribiták élnek Szakszin városban a Volga mellett. Többezer magribita él Kiev körül is, akiknek török kinézésük van, törökül beszélnek, úgy lőnek íjjal, mint a törökök, s ebben az országban *bhnh* (أهنه) a nevük. II. Géza megbízta Abū Hāmidot, hogy küldjön Szakszimból többezer magribita íjászt, ami meg is történt.¹⁰⁵

Hrbek e magribitákat a besenyőkkel azonosította, s nevüket korrigálva *Baġanah*-nak olvasta. E megnyerő feltevésnek fő gyengéje, hogy a magyarországi besenyőkre igen sok oklevelünk van,¹⁰⁶ de egyetlen adat sincs rá, hogy ezek izmaeliták, vagyis mohamedánok lettek volna. Azon 1196-i oklevél-kivonat, melyben Imre király elrendeli, hogy „izmaeliták vagy besenyők vagy bármilyen kondíciójú ember” (Hysmaelite vel Byssenij vel cuiuscunque condicionis homines) fizesse meg a vámot Eszéken, nem értelmezhető úgy, hogy a besenyő azonos az izmaelitával.¹⁰⁷

Mi bizonyítja, hogy magribita alánt, azaz jászt jelent?

I. 1150-ben Szakszin vidékén magribita kereskedők éltek és a környéken olyan tömegű magribita lakosság, melyből zsoldos íjászokat lehetett verbuválni. A Szakszinnal azonosítható, ill. közvetlen szomszédságában fekvő Volga-

¹⁰¹ Németh: HonfMKial. 126—27. l.

¹⁰² Vö. Németh Gyula: Budapesti Szemle 1940. jan. sz. 14—30. l.

¹⁰³ Melich: HonfMg. 45—49. l.

¹⁰⁴ Hrbek: i. m. 208—9. l.

¹⁰⁵ Uo. 219. l.

¹⁰⁶ Györffy: KCsA. I. Kieg. 1935—39. 397—500. l. Azóta számos, besenyőkről szóló oklevelet és Besenyő helynevet találtam, ezek sem mutatnak izmaelita kapcsolatra.

¹⁰⁷ Így Hrbek: i. h. 221., az 1196-i adat (Fejér II. 303. l.) részleges idézésével.

parti Szarajban¹⁰⁸ Ibn Batūta még a XIV. században is talált mohamedán alánokat.¹⁰⁹

2. 1150 körül Kiev körül több ezer magribita élt. Az orosz évkönyvek az 1116. évnél elmondják, hogy Jaropolk hadba vonult a kunok ellen, elfoglalt három kun várost, és jászokat hozott magával.¹¹⁰

3. Abū Hāmid a Kiev-vidéki magribitákról nem mondja kifejezetten, hogy törökök, hanem éppen azt hangsúlyozza, hogy olyanszerűek, mint a törökök: „sie haben die Gestalt der Türken, sprechen türkisch und schleudern Pfeile wie die Türken”. Amiből következik, hogy a magribiták eredetileg nem is törökök, csak azzá váltak. Hogy ez mennyire így volt, bizonyítja Abū'lfedā, aki már megkülönbözteti a kaukázusi alánokat a török ászoktól (alánoktól): „In der Nachbarschaft der Alanen wohnt ein türkisches Volk, die As, von ihrer Lebensweise und Religion”.¹¹¹

4. Magribita annyit jelent, hogy észak-afrikai. Abū Hāmid maga granadai volt, s ifjúkorában utazott Észak-Afrikában, Magribban;¹¹² tehát tisztában volt azzal, hogy mi a magribita. Márpedig a kelet-európai sztyeppen a XII. században élő népek közül egyedül az alánok voltak azok, akiknek egy része Észak-Afrikába költözött még a népvándorlás idején, s ott az iszlám hódítása előtt alán-vándál királyságot alapított Karthago (Tunisz) központtal.

5. A magyarországi latin irodalomban a jászokat 1393-tól *Philistei*, azaz filiszteus néven emlegetik.¹¹³ A filiszteus nép a Genezis szerint Khám fiától, a hamitáktól ered (10, 14); a bibliai hagyomány szerint Kaftor-ból (Ámos 9, 7: 5, Jeremiás 47, 4) költözött az Egyiptom és Palesztina közötti Gaza vidékére.¹¹⁴ Őshazájukat, Kaftort, Ámos könyve alapján Észak-Afrikában is keresték. Azt hiszem, hogy a *Philisteus* népnév a „magribita” tudós értelmezése, fordítása. Magyarországon mohamedánok még a XIII. század végén is voltak;¹¹⁵ alán eredetű mohamedánok tudhatták, hogy ők és fajtestvéreik, a jászok „magribiták”. Nem lehetetlen, hogy ezt a tudatot a magyarországi mohamedánok hitéletét három éven át erősítő Abū Hāmid terjesztette el.

Mindez alátámasztja azt, hogy a magyarországi alánok, legalábbis részben, mohamedánok voltak. Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy a

¹⁰⁸ Fekvését l. *Marquart*, UJb. IV. 275–76. l., ehhez vö. *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 203. kk. l.; *Oeuvres posthumes de Paul Pelliot*. II. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris. 1950. 165–74. l.

¹⁰⁹ *Marquart*: Streifzüge. 164. l.

¹¹⁰ *Melich*: MNy. 1912. 197. l.

¹¹¹ *Marquart*: i. m. 165. l. A *b.j.n.y* népnév előfordul Mas'ūdī idézett adatában a Pontus-vidéki török és magyar népek egyik törzseként, ugyanott, ahol a *bajnak* 'besenyő' is szerepel (uo. 63.; *Czeplény*: MNy. 1945. 46. l.); Validi szerint a krimi tatár oklevelek *biznā* népnévvel azonos (KCSA. III. 48. l.). Meg kell jegyezni, hogy ha az Abū Hāmid által említett *bjnh* név és Mas'ūdī *b.j.n.y* népeve a besenyő népnév valamely változata is lenne, ez nem zárja ki azt, hogy az alánokról lehet szó. Bīrūnī szerint az ász-alánok és besenyők az Oxus alsó vidékén laktak, s a folyó ágjának változása miatt együtt költöztek át a Kazár birodalomba (uo. 56. l.); így tehát a név átmehetett rájuk.

¹¹² *Hrbek*: i. m. 219. l.

¹¹³ *Melich*: MNy. 1912. 194. kk. l. A külföldi latin irodalomban csak a XV. századi Długosz nevezi a jászokat e néven: „Jasky-Torg in Pruth, alias Philistinorum forum” (uo. 262. l.).

¹¹⁴ *Pauly–Wyssowa*, XXXVIII. 2390. kk. l.; *Lexikon für Theologie und Kirche* VIII. 239. l.

¹¹⁵ Izmaelita, vagyis szaracén volt pl. IV. László nádora Mizse (1290): „... Mize palatinus, olim Sarracenus, tunc tamen gratiam baptismatis consecutus...” (SRH. I. 474. l.).

mohamedán alánok telepeit nem ott kell-e keresniük, ahol nagyobb számban élő böszörményekről tudunk, tehát a dukátushoz tartozó Nyírségben. Erre a kérdésre ma még biztosabb választ nem adhatunk.

Meg kell jegyezni, hogy Mas'ūdī és Abū Hāmid adatából nem következik szükségszerűen, hogy az egész magyarországi alánság mohamedán volt. Tudva azt, hogy régi lakóhelyük közelében, a Kerecsel szemben fekvő Phangoria a VI. századtól, majd a VIII. századtól *Taúraqya* néven görög püspökségi székhely volt, s a kazár birodalom területén több más püspökség is működött,¹¹⁶ lehettek közöttük keresztények.

*

Kérdéses, hogy a törzsnévszerű szétszórtságban található *Lád* és *Ladány* helynév ide vonható-e s *Ladány* helyneveink *-ān* képzője nem hozható-e kapcsolatba azzal az alán—oszét képzővel, amely az *oszián*, *irán* népnévben mutatkozik.

Lád a Vérbuscsu nemzetség másik neve (1258: de genere *Laad*);¹¹⁷ *Lád* falu volt Borsod, Somogy és Zala; *Ladány* Zemplén, Szabolcs, Csanád, Fejér, Bars, Heves (Jászság) megyében; figyelemre méltó, hogy Szabolcs határszélén három *Ladány* található.¹¹⁸

Ezekre és a többi törzsnévi elterjedést mutató helynevekre (*Örs*, *Berény*, *Ság*, *Tárkány*) talán a jövő kutatása fog fényt deríteni.¹¹⁹

*

¹¹⁶ *Moravcsik*: A honfoglalás előtti magyarság és kereszténység. SzIEml. I. 182. 197. kk. 1.

¹¹⁷ *Wenzel* II. 311. 1.; *Karácsonyi*: MNemz. II. 343. 1.

¹¹⁸ *Csánki* I. 175., II. 624., III. 76.; I. 355., 519., 699. 1.; *Lipszky*: Vámosladány, Jászladány. Kérdéses a Sopron megyei *Ládony* (*Csánki* III. 617. 1.) és *Rád* helyneveink idetartozása. Vö. még *País*: SRH. I. 61. 1., jegyzet.

¹¹⁹ Irodalmát I. a 27. 1. jegyzet alatt.

Örs (*Vrs*) a krónikák szerint a hét magyar vezér egyikének neve (SRH. I. 166., 292. 1.). Anonymus szerint *Örsúr* (*Vrsuuru*) „kun” eredetű volt. Szállásterületének a dukátushoz való sorolása kétes, így e kérdésben biztosan állást nem foglalhatunk. Gyárfás közöl egy 1357-i oklevelet, mely szerint Jászberény (Berény) ura ekkor „Ladislaus filius Eustachii filij Marcellij de gente *Vrs* *Wajvodae Philistinorum*” volt (i. m. III. 495. 1.). Az oklevél azonban csak 1701-i átiratból ismeretes és szokatlan kifejezései miatt nem mentes a gyanútól. Így amíg eredetije elő nem kerül, nem foglalkozhatunk vele.

Tárkány helyneveinket Kniezsa egy kabar törzs nevének tartja. E kérdéshez a következőket kell számításba venni. A török *tarqan* ~ mongol *darchan* (többes *darchat*) igen elterjedt méltóságnév; eredeti jelentése 'kovács'. Az iráni és altáji régiségben kimutatható a kovácmesterség összefüggése a szakrális királyság intézményével (*Alföldi*: *A tarchan* méltóságnév eredete. MNy. 1932. 205–20. 1.). Kínai feljegyzés szerint a türkök eredetileg a žuan-žuanok (ázsiai avarok) kovácsai voltak (*Julien*, *Journal Asiatique*. VI. série 1864. III. 327., 329., 349. kk. 1.). A türk feliratok szerint *tarqan* méltóság volt a keleti türk birodalomban, sőt a mongol többséggel ellátott *tarqat* egy, a kagán közvetlen kíséretéhez tartozó réteg neve (*Thomsen*, MSFOu. V. 115., 185. 1.; *Pelliot*, T'oung Pao 1921. 323., 1929. 250. 1.; *Малов*: i. m. 427. 1.). Ezzel párhuzamba állítható, hogy a mongoloknál megjelenik a *darchat*ok rendje, akik az Ordosz-területen a Dzsingisz kultusz szolgálatát végzik. Dzsingisz khán ugyanis szintén kovács-nemzetségből származtatta magát (*Alföldi*: i. h. 207., 212. 1.). Átvitték a türkök a *tarqan* méltóságnevet az általuk alapított nyugati türk és kazár birodalomba is (vö. *Németh*: HonfMKial. 256. kk. 1.; *Moravcsik*: ByzTure. II. 253. 1.). *Tabari* szerint 798/99-ben a kazár kagán férjhezadott leányát *tarchanok* kísérték el (*Marquart*: Streifzüge 5., 416. 1.). Ibn A'tam al-Kūfī elmondja, hogy amikor 737-ben az arabok betörték a kazár birodalomba, a kagán ellenük küldte a *Hazār Tarhān*-t 40 000 *tarchanfiú* (*Tarchanensöhne*) élén (*Zeki Validi*: Ibn

A kazár katonai segédnépek között említést érdemelnek a rúszok. Bal'amī-nak egy más források alapján kiegészített Tabari-fordítása szerint a rúszok már 643-ban résztvettek a kazároknak az arabok ellen viselt hadjáratában.¹²³ A X. századi Mas'ūdī szerint Kazárországban „vannak . . . oroszok (*Rūs*) és szlávok (*Saqāliba*), akik a főváros egyik oldalán laknak, s halottait . . . elégetik”. „Az oroszok és szlávok szintén beléphetnek a hadseregbe és a király szolgálatába.”¹²⁴

Bár ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy oroszok laktak Kazárországban és a hadseregben jelentős szerepük volt, s Anonymus szerint „kunokkal” együtt oroszok is csatlakoztak a magyarokhoz, akik itt határon belüli szolgálattal láttak el, a kabarok között való jelenlétük nem tekinthető többnek egy lehetőségnél. Oroszok csatlakozása megtörténhetett később Kievnél, hol Anonymus írja,¹²⁵ de bekövetkezhetett a X. század végén, amikor az orosz őskronika 996. évi híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn.¹²⁶

*

Kazárország népelemei között számításba vehetők a besenyők is. A Hudūd al-'Ālam c. X. századi perzsa geográfiai kompiláció említést tesz egy „kazár—besenyő” népről, azt mondván, hogy ezek a török besenyők egy csoportjából alakultak, s lakhelyüket a Kazár-hegyek és az alánok mellett jelöli meg.¹²⁷ A Hudūd al-'Ālam forrásértéke igen kétes; a népneveket azonban általában

---

Fadlān 300. l.). A 40 000-es szám túlzásnak tűnik; annyi bizonyos, hogy itt a tarchan méltóság kíséretét, ill. katonaságát jelölte a „tarchan”, ill. a „tarchanfiú” név. A mongol-korban *tarchan* jelentése 'felszabadított szolga, adót nem fizető', később 'nemes ember' (*Vladimircsev*: i. m. 87., 119., 147., 153–4. stb. l.; vö. *Haenisch*: i. m. 165. l.). A magyar *Tárján* törzsnév a *tarjan* méltoságnévből származik (*Németh*: i. h. 256. kk. l.); *Tárkány* helyneveink viszont más úton egy *tarjan* alakból vezethetők le (uo. 259. l.; vö. *Gombocz*: Árpád-kori török személynéveink 48–49. l.). Az a feltevés, hogy az egyik kabar törzs neve Tárkány volt, nem rekeszthető ki a lehetőségek közül. A kazár példa azonban inkább arra mutat, hogy lehetett egy ilyen méltoságnév a magyar–kabar törzsszövetségben, s ebben az esetben ezek kíséretét, katonaságát nevezték tárkányoknak, hasonlóan a kende (kündü) kíséretéhez, a kékkendekhez. Figyelmet érdemel, hogy a középkorban a Székelyföldön is volt Tárkány falu (1467: „Valentinus de *Tharkan* de Sede Chyk” Székely Okl. I. 208. l.).

Berény és *Ság* helyneveink alapján számításba vehető egy-egy ilyen nevű törzs vagy nemzetség; amíg azonban e nevek etimológiája véglegesen nem tisztázódott, a kabarokkal kapcsolatban nem tárgyalhatjuk.

¹²³ *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 253–54. l.; KCsA. III. 54–55. l. Minthogy e hely Tabarinál nem szerepel, az adat nem problémamentes, viszont Bal'amī kézírata Validi szerint XI–XII. századi.

¹²⁴ MHK. 256., 258. l.; vö. *Marquart*: Streifzüge 111. l.; *Zeki Validi*: i. h.

¹²⁵ SRH. I. 47. l. A honfoglalást közvetlenül megelőző időben ellenséges viszony volt az oroszok (*Rūs*) ill. a szlávok (*Saqāliba*) és a magyarok között, ami ekkor már nem kedvezett csatlakozásnak (MHK. 172. l.; *Marquart*: Streifzüge 34. l.; *Zeki Validi*: KCsA. III. 64. l.; *Czeglédy*: MNy. 1935, 41. l.). Erre az időre esik a kazárok, ill. a magyarok kiszorítása a prémmel adózó népek területéről. (*Hodinka*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest, 1916. 37–39. l.)

¹²⁶ Uo. 51. l., vö. *Székely György*: Hadtört. Közl. 1954. 1. sz. 143. l.

¹²⁷ Ed. *Minarsky*. London, 1937. 160. l.

valamilyen forrásból vette, s így adatának lehet tényleges magva.¹²⁸ Ha ez valóságot tükröz, nem zárható ki az a lehetőség, hogy egy besenyő nép-rész a kabarokon keresztül került Magyarországra; a besenyők X—XII. századi beköltözését igazoló források azonban magyarázatot nyújtanak a besenyő telepek keletkezésére.¹²⁹

*

A kazár birodalomba tartoztak különféle bolgár—török törzsek is.

Az onogur—bolgár birodalom bomlása után maradtak vissza bolgárok a Don és Kubán közti hazában,¹³⁰ s a birodalom adófizetőivé váltak az ezekkel egyeredetű Volga-melléki bolgár törzsek is.¹³¹

Mint említettük, a magyar eredetmonda szerint Hunor, Magyar és fivérei a Maeotis mellett *Belar* fiainak leányait elrabolták, s ezektől származnak a magyarok.¹³² Ezt általában a honfoglaláselőtti bolgár kapcsolat emlékének tartják. A *Belar* név ugyanis a *bulgar* népnévből ered. E névnek *Bolar*, *Bular*, *Biler*, *Bälär* változata a középkorban a volgai bolgárok neve.¹³³

Magyarországon is feltűnik a bolgár népnév *Bular* alakja, Anonymus azt írja, hogy Taksony fejedelem idejében (955 és 970 között) bolgár földről izmaeliták jöttek Magyarországra (de terra *Bular* venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine *Hismahelitarum*), akik az ország különböző részén földet kaptak s ezenfelül megkapták Pest várát (insuper castrum quod dicitur *Pest*).¹³⁴ A pesti izmaeliták 1213-ban szaracén néven szerepelnek (prouentus *Saracenorum* de *Pest*).¹³⁵ Pest határában egy kút neve 1325-ben Böszörménykút volt (a puteo *Bezermenkut* . . . ad metam *Bezermenkut*).¹³⁶ Bolgár földről jött mohamedánokra utal Jāqūt is, ki erről 1220 körül Aleppóban tanuló magyarországi mohamedánoktól értesült.¹³⁷ Mohamedán bolgárságot azonban nem kereshetünk a kabarok közt, mert a volgai bolgárok 922-ben vették fel az iszlámot.¹³⁸ A *Bular*-ból származtatható *Bolyár* helynév (Sáros, Szabolcs, Baranya, Fejér és Komárom megye)¹³⁹ X. században beköltözött volgai bolgároktól kaphatta nevét.

¹²⁸ *Zeki Validi* (KCsA. III. 56. l.) túlértékeli az adat jelentőségét.

¹²⁹ *Fehér Géza* (Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. KCsA. I. 123—140. l.) az *Aba* nemzetséget és Anonymus kunjait besenyő eredetűnek tartja, akik a X. században költöztek volna be. Ez a feltevés a történeti forrásokkal nincs összhangban. Az *Aba* névalak zöngés *-b-*je kipszak (besenyő—kun) nyelvjárási sajátásnak tűnik (*Ligei Lajos*: A török nyelvek osztályozása. Egyetemi előadás), de amennyiben a *suvar* és *kavar* nevekben található *-v-* előzménye *-β- < -b-* hang volt (l. alább), talán nem rekeszthető ki az a lehetőség, hogy a *Aba* név forrását egy bolgár nyelvjárás-ban keressük.

¹³⁰ *Moravcsik*: Az onogurok története. MNy. 1930. 104. jegyzet.

¹³¹ *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 80. l.

¹³² SRH. I. 145. l.

¹³³ *Németh*: HonfMKial. 173. l.; Krónikáink 13. l.; Oeuvres posthumes de Paul Pelliot II. 224—30. l.

¹³⁴ SRH. I. 114—15. l.; vö. Krónikáink 59—61. l. Ezek nem lehetnek dunai bolgárok, mert a dunai bolgárok magyar neve *nándor* volt.

¹³⁵ *Fejér*: III/1. 264. l.

¹³⁶ Hazai Okm. III. 79—80. l.

¹³⁷ *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája 334. l.

¹³⁸ *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 1—2. l.

¹³⁹ *Csánki* I. 291., 512., II. 475., III. 321., 496. l. E kérdéshez vö. *Pais*: SRH. I. 114. l.; *Knieszsa*: SzIEml. II. 439. l. és *Györffy*: MNy. 1951. 49—50. l.

A mohamedán források három bolgár törzs nevét emlegetik: *suvar*, *b.rsūla* és *'s.k.l.*

A *suvar* (ejtsd: szuvar) törzsről Ibn Fadlān elmondja, hogy uralkodójuk *w.ir.ġ* címet visel. Ez, mint már Zeki Validi megállapította, a türk *bujuruq* ~ *bujruq* szó bolgár alakja.¹⁴⁰

A *suvar* törzsnév, mely a török *sabir* népnévből ered,¹⁴¹ feltűnik a magyar régiségben is. Konstaninos szerint a magyaroknak a Kaukázustól délre letelepedett része *Σάβαροι ἄσφαλοι* nevet viselt, s ennek emlékéért fenntartotta Anonymus is *Zuard* vezér elköltözésének leírásában.¹⁴² Hogy a leköltözött szavárdok azért kapták-e nevüket, mert régen ez volt az egész magyarság neve,¹⁴³ vagy azért, mert egy korábban szabirok által lakott transzkaukáziai vidékre költöztek, s ezek neve ment át rájuk,¹⁴⁴ avagy azért, mert etnikailag zömmel szuvar törzsbe valók voltak — ma már nehéz volna eldönteni. Nevük *-d* képzője magyar eredetű lehet,¹⁴⁵ s egyezik azzal a képzővel, amellyel pl. a XI. században alkalmilag a *cseh* népnév is bővült: 1075/217: „qui *cehti* dicuntur”.¹⁴⁶

Magyarországon feltűnik a *Zuard* nemzetség is (1222/550: *de genere Zuord*).¹⁴⁷ E nemzetség sorozatos birtokszomszédság és egyező személynévek alapján azonosítható a Sártványvecse nemzetséggel (1245: *generacionem Sarcuanweche*: 1299: *de genere Sarthyvanweche*).¹⁴⁸ A két nemzetség nevében és személynéveiben olyan török hangsajátság mutatkozik, mint a *suvar* és *w.ir.ġ* névben. A szóközépi *-b->-β(-v-)* változást mutatja a *Zuard* és *kovár* (*Káβαροι, Cowari*) név¹⁴⁹ és régi török jövevényszavaink közül a hír (<*χίver).¹⁵⁰ A szókezdő *b->-β(-v-)* változást a két nemzetségben divatos, törökből magyarázható *Weech* ~ *Wech*, *Weche* és *Vodon* személynév, mely *Bech*, *Beche* és *Bodon* változatban is ismert.¹⁵¹ Az utóbbi hangjelenséget mutatja török eredetű személynéveinkben a *Boyta*: *Vajta*; *Bota*: *Vata*; *Bayla* ~ *Baiola*; *Weyla* ~ *Wayla* ~ *Wayola* alakpár.¹⁵² Azt hiszem, hogy itt egy bolgár nyelvjárási hangjelenséggel állunk szemben. A dunai bolgár fejedelmi lajstromban

¹⁴⁰ Uo. 74–75., 208–10. l.

¹⁴¹ Marquart: UJb. IV. 265. kk. l.; Németh: HonfMKial. 322. l.; Oeuvres posthumes de Paul Pelliot II. 230–32. l.

¹⁴² Ed. Moravcsik 170., SRH. I. 93. l.; Németh: HonfMKial. 315–22. l.; Krónikáink 31–34. l.

¹⁴³ Németh: HonfMKial. 183. kk. l.

¹⁴⁴ Györffy: Magyar őstörténet 45. l.

¹⁴⁵ Németh: i. m. 318. l.

¹⁴⁶ Knauz: i. m. 30. l. A *Cehti* nevet *Csejt* pusztá neve tartotta fenn Mezőtúr mellett.

¹⁴⁷ Várad Regestrum 282. l.; Wertner: i. m. II. 339–341. l.

¹⁴⁸ Wenzel: VII. 203. l., V. 202. l.; Wertner: i. m. II. 309. l.

¹⁴⁹ Németh: HonfMKial. 320. l.

¹⁵⁰ A két utóbbihoz jó analógiát szolgáltat a csuvasból a cseremiszbé átment alak: köztörök *kabar* 'sich erheben' ~ csuvas *χobar* 'ua.' cser. *oβaraš* 'sich heben, aufgehen (Teig)' stb. és az arab eredetű török *χaber* ~ *χābēr* 'Nachricht' ~ csuvas *χīBar* 'ua.' cser. *oβer* 'ua.' (*Räsänen*: i. m. 156–7. l. vö. *Gombocz*: BTLw. 84., 226. l.).

¹⁵¹ Wertner: i. m. II. 309–10., 339–41. l.; Kovács: Index.

¹⁵² *Boytá*-ra l. Németh: HonfMKial. 293–94. l.; *Bota* és *Bojla* névalakjait l. Kovács: Index; *Csánki*: II. 98., V. 422. l. A mai csuvas nyelvben az őstörök *b-* helyén *p-* hangot találunk, de a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavai két esetben *β-* hangot tükröznek (*Räsänen*: i. m. 11–12. l.).

előtűnik a *Suvar*-ral azonosítható *Севарь* (*Sevar*) fejedelemsnév.¹⁵³ Az első szótagbeli *-a-*, *-o-*, *-u-* > *-e-* változásra l. pl. a török eredetű magyar *Kean* < *kaγan*, *Weila* < *bojla*, *Belar* < *bular* nevet. A szóbelseji *-b-* > *-β-* (*-v-*) változás mutatkozik a lajstrom *Коуртъ* (*Kourtъ* = *Κοβρᾱτος* < **Qobrat*¹⁵⁴ fejedelem nevében. A szókezdő *b-* > *β-* (*v-*) változást példázza az *Оукиль* ~ *Вокиль* név, amelyet Mikkola a *bojla*, Altheim és Haussig egy *bog-il méltóságnévvel egyeztet s az *Оугаинь*, amelyet Mikkola meggyőzően azonosít a bolgár *βαγαίνος* méltóságnévvel.¹⁵⁵

A Zovárd nemzetség neveiben mutatkozó hangjelenségek csuvasos jellegét a *Sártvány* név etimológiája biztosítja. A mai *Sártvány* helynév (vö. 1245: *Sarcyuan* ∅: *Sartyuan-*; 1303: *Sartuan*)¹⁵⁶ a török *šari-tiγan* 'fehér sólyom' névből ered.¹⁵⁷ A szókezdő *š-* e névben bolgár—török hangjelenség.¹⁵⁸

Hol telepedett meg a Zovárd nemzetség?

Krónikáink szerint településhelye Nyitra, ill. Galgóc vidéke volt.¹⁵⁹ A Zovárd és Sártványvecse nemzetség birtokai Bihar, Heves és Esztergom megyében terültek el.¹⁶⁰ Nyitra és Bihar arra mutat, hogy eredeti szálláshelyüket a dukátus területén kell keresnünk. Helynévben *Zavar*, szlov. *Savar* (1347: *Zovar*)¹⁶¹ alakban tűnik fel Pozsony megyében a nyitrai határon Galgóc felé.

*

A kaukázusvidéki *Ba(r)silk'*, *B'grsyg'*, *B.rs.l*, *Βαρσίλιτ* népnév, *Βερζιλία* *Bersália* országnév, ill. a volgai bolgár *Brsülā* törzsnév¹⁶² feltűnik Magyarországon a *Bercel* helynevekben.¹⁶³ Bercel falunevet találunk Pest, Nógrád és Szabolcs megyében;¹⁶⁴ a két utóbbi törzsnévi környezetben. E kisszámú előfordulás és egy 1238-i személynévi használat (*Berchel*)¹⁶⁵ alapján nem sorolhatjuk a három kabar törzsnév közé, de feltehető, hogy csatlakozott bolgárok között volt egy bercel néprész, s az is lehet, hogy a dukátusi területen (Nógrádban és Szabolcsban) idegen nyelven neveztek így egy bolgár töredéket, melyet magyarul esetleg más néven ismertek (hasonló eset *Oszián*, *Kovarc* s talán *Zavar*).

*

¹⁵³ Mikkola: Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu. XXX. 33. 7, 9.

¹⁵⁴ Uo. vö. *Németh*: MNy. 1932. 5. kk. 1.; KCsA. II. 440. kk. 1.; *Moravcsik*: ByzTurc. II. 144. 1.

¹⁵⁵ Mikkola: i. h. 19–20. l.; vö. *Moravcsik*: ByzTurc. II. 83. l.; *Altheim—Haussig*: Die Hunnen in Osteuropa. Palaeologia. 1957. 7., 10. l., hol az *Oγγαν nevet egy áltáji (t'o-pa) *ügän 'ház' szóval vetik egybe, ami nem tekinthető többnek ötletnél.

¹⁵⁶ Helységnévtár 1956; *Wertner*: i. h.

¹⁵⁷ A *Tiván* név eredetére l. *Gombocz*: Árpád-kori török személyneveink 10–11. l.; a *Sártvány* névre l. *Györffy*: KCsA. I. Kieg. 466. 1.

¹⁵⁸ *Gombocz*: BTLw. 175–77. 1.

¹⁵⁹ SRH. I. 167., 291–2. l. Vö. Krónikáink 106., 118–9. l.

¹⁶⁰ *Wertner* és *Karácsonyi*: i. h.

¹⁶¹ Mon. Eccl. Strig. III. 645. l. Összevetette *Abt* i. m. A *Zuord* név a középkor végén kihalt *Zovárdffy*-család neve alapján (*Nagy Iván* XII. 432. l.) *Z*-vel ejtendő (*Karácsonyi*: MNemz. III. 149. l.).

¹⁶² *Marquart*: UJb. IV. 328. l.; *Moravcsik*: MNy. 1930. 103–4. l., ByzTurc. II. 86–88. l.; vö. *Minorsky*: Hudūd al-'Ālam 461. l.

¹⁶³ Összevetette *Abt*: i. m.

¹⁶⁴ *Csánki*: I. 25., 95., 511. l. s. dúlnév Abaújban Szikszó mellett (Pesty gyűjt.).

¹⁶⁵ *Wenzel*: VII. 59. l.

A Volga-melléki bolgárok egyik törzse Ibn Rusta szerint *'s.g.l* (اسغل) ~ *'s.k.l* (اسكل), Gardīzī és Ibn Fadlān szerint *'s.k.l*, melyben csak az első magánhangzó van kiírva, s az is többféleképpen olvasható, a többiről csak azt tudjuk biztosan, hogy magashangú, tehát olvasható pl. *eszekel*, *eszkil*, *iszkil*, *iszkil* és más alakokban.¹⁶⁶

Ezt a népvétet igen sokan összevetették a *székely* népnévvel, mely a krónikákban 1116-ban latin *Syculi* alakban, magyar személynévben pedig 1131 körül *Scichul* (olv. : szikül) alakban tűnik fel.¹⁶⁷ Nyelvészeink ezt a magyarázatot általában nem fogadták el. 1935-ben Németh Gyula megjegyezte, hogy mivel a bolgár törzs neve magánhangzóval kezdődik, nem egeztethető a *székely* népnévvel.¹⁶⁸

Úgy gondolom, hogy ez a nyelvi nehézség nem áthidalhatatlan.

A szókezdő magánhangzó eltűnése bolgár—török eredetű neveink esetében nem áll példa nélkül.

Az *onogur* bolgároknak a Duna mellékére költözött része *onogundur* nevet kapott.¹⁶⁹ Márpedig a dunai bolgárok magyar neve *nándor* volt (Gardīzī magyar részről származó híradása szerint a bolgárok neve *n.nd.r.*,¹⁷⁰ krónikáinkban pedig az 1072 évnél *Nandorfeirwar* latin neve *Alba Bulgarica*).¹⁷¹ A *nándor* népnév, amely *Nándor* és *Lándor* helyneveinkben ma is él, kétséget kizáróan az *onogundur* népnévből származik, feltehetően **onayundur* > **nawundur* alakon keresztül.¹⁷² Ebben a bolgár népnévben pedig a szókezdő magánhangzó eltűnt.

Hasonló jelenséget tapasztalunk egy dunai bolgár méltóságnév esetében. A török *içirgü bojla* 'belső bojla' méltóságnév a dunai bolgár-törökben *ητζιργον βοιλας* alakban jelentkezik, egy bolgár-szláv feliratban azonban már *прогубила* alakban találjuk, amit a latin feljegyzés *Zerco boilas* alak is támogat.¹⁷³

Itt arra gondolhatunk, hogy az erősen véghangsúlyos átadó török nyelvjárásban az első szótag magánhangzója redukálódott, s az átvételkor a redukált szókezdő magánhangzót nem vették át.

Ilyenféle jelenséget tapasztalunk a mai baskir török nyelvben. A baskir-

¹⁶⁶ MHK. 163—64., 165. l.; Ibn Fadlān 76., 80., 223. l. Al Bakrī és a Hudūd al-'Ālam romlott *'š.k.l* alakjaival nem kell számolnunk. Ibn Rusta névalakját Marquart *isgil* (olv. : iszil) és *isigil* (olv. : iszil) nek olvassa (Streifzüge 162., 515. l.; UJb. IV. 269. l.); Gardīzī névalakját Minorsky kérdőjellel *iskil*- (olv. : *iszkil*-) nek olvassa (Hudūd al-'Ālam 461. l.). Kérdéses, hogy kapcsolatba hozható-e ez a népnév a szibériai (?) *izghil* nép nevével, melyet a türk Bilgä kagan (+734) legyőzött (*Thomsen*; *Inscriptions de l'Orkhon* 112, 160. l.), ill. a türk *Asghil* fejedelem nevével (*Moravcsik*: *ByzTurc.* II. 77. l.), amit már többen felvetettek.

¹⁶⁷ SRH. I. 436. l.; ÓMolv. 27. l.

¹⁶⁸ Száz. 1935. 133. l.

¹⁶⁹ *Moravcsik*: MNy. 1930. 93. l.; *ByzTurc.* II. 189. l.; *Németh*: HonfMKial. 59.; *Györffy*: *Antiquitas Hungarica.* II. 1948. 174—75. l.

¹⁷⁰ MHK. 170. l., hol a *n.nd.z* alak *n.nd.r*-re javítandó, l. részletesen *Czeglédy*: MNy. 1945. 41—47. l.; vö. *Györffy*: Bud. Rég. XVI. 11. l.

¹⁷¹ SRH. I. 369—70. l.; *Eckhart Ferenc*: *Nándorfejérvár.* MNy. 1909. 311—13. l.

¹⁷² Bárczi Géza hívta fel figyelmemet, hogy a *nándor* név -á-jának magyarázatához korábbi *-au-* alakot lehet feltennünk (pl. *Pál* < *Paul*), amit az *onogur* népnév esetében igazolni látszik a név örmény *Honagur* és szír *Unighur* alakja (*Moravcsik*: MNy. 1930. 11. l.; *ByzTurc.* II. 190. l.).

¹⁷³ *Beševliev*: What was the title *ητζιργον (ητζουργου) βοιλας* in the Proto-bulgarian Inscriptions? *Byzantinoslavica.* XVI. 120—24. l. Vö. *Moravcsik*: *ByzTurc.* II. 123., 299., *Altheim—Haussig*: i. h. 11. l.

ban a hangsúly a végső szótagon különösen „erős, lökésszerű” — mint Pröhle írja.¹⁷⁴ Ez lehet az oka, hogy a baskírban az első szótag magánhangzója némely esetben (i, ə, ä) olyan erősen redukálódott, hogy alig ejtik, pl. *blim* 'science' majdnem *blim*, *k'si* 'homme' majdnem *k'si*, *qlis* 'glaive' majdnem *qlis*.¹⁷⁵ Alighanem ezzel hozható kapcsolatba, hogy a baskír 'erő' 'nemzetség' szónak van *ruy* alakváltozata és a kazáni tatárban ennek *rəu* felel meg.¹⁷⁶

S hogy ez a jelenségsorozat érvényes lehet valamely magyarországi bolgár nyelvjárásra is, mutatja a csuvasos ű-et őrző *Krassó* < *kara-šuv 'fekete víz' és *Brassó* < *bara-šuv* 'szürke víz' folyónevekben mutatkozó első szótagbeli magánhangzó kiesés.¹⁷⁷

Ezek a jelenségek, de különösen a *nándor* népnév analógiája azt mutatja, hogy a *székely* népnévnek a bolgár '.s.k.l' törzsnévből való származtatása nem utasítható el.¹⁷⁸

A kérdés történeti oldalát tekintve először is rá kell mutatnom, hogy különös volna, hogy minden IX. századi bolgár törzs töredékét megtaláljuk Magyarországon, csak éppen az '.s.k.l'-ekét nem, akikről pedig feljegyezték, hogy a magyarok szomszédai voltak. Ezen túlmenően két történeti érvet hozhatok fel emellett, hogy a székelyek az eszkil bolgároktól származnak: az adózás egyezése és a IX. századvégi lakterület egyezése.

1. A bolgár törzsek adózásának módjáról a mohamedán geográfusok tudósítanak bennünk.

Itt előljáróban meg kell említenem, hogy minden nép azzal adózik, amit termel. A termelés lehetőségeit pedig primitív fokon megszabják a földrajzi viszonyok. A bolgár törzsek lakterülete a Volga—Káma erdős zónájától dél felé az erdős sztyeppen át a sztyeppre is kiterjedt. Legészakabbra lakott maga a bolgár törzs a Káma torkolatához közel fekvő Bolgari város körül. Ezzel szomszédos volt a szuvar törzs lakterülete, melyről szólván Ibn Fađlān elmondja, hogy a közelben kiterjedt sztyepp van. Abból a körülményből, hogy Ibn Fađlān leírja, hogy a szuvarok törzse 922-ben a mohamedán hitre való térés kérdésében megoszlott, és egyik felük a bolgár fejedelemhez, másik felük az '.s.k.l' fejedelemhez húzott,¹⁷⁹ úgy látszik, hogy utóbbiak laktak legtávolabbra délre a bolgároktól.

Ibn Fađlān csak az északon lakó bolgár törzs adózásáról beszél. Elmondja, hogy amit valaki vet (kölest, búzát, árpát), annak a termése csak őt illeti s a király nem emel igényt rá, de évenként minden ház egy cobolyprémmel adózik. Alább megmondja, hogy évenként minden ház egy cobolyprémet ad a kazár kagán számára.¹⁸⁰ A kazárok minden erdőlakó népet prémmel adóz-

¹⁷⁴ Keleti Szemle, 1903. 199. l.

¹⁷⁵ *Dimitriev*: Étude sur le phonétique bachkire. Journal Asiatique CCX. 1927. 222—3. l. A besenyőben és kunban való jelentkezését l. KCsA. I. Kieg. 462—63. l.

¹⁷⁶ *Mészáros*: Magna Hungaria 61. l.; *Pröhle*: i. h. 260. l.; *Németh*: HonfMKial. 10. l.

¹⁷⁷ *Melich*: HonfMg. 25—29. l.; *Rásonyi Nagy*: A Brassó név eredete. MNY. 1928. 311—81. l.; 1929. 17. kk. l.; *Györffy*: KCsA. I. Kieg. 465—67. l. Abt id. tanulmányában a török véghangsúlynak a magyar nyelvre gyakorolt hatását látja a Gyarmat, Gyermat, Gyormat; Csanád, Csenád, Csunád; gyertyán, gyurtyán első szótagbeli magánhangzóingadozásában.

¹⁷⁸ Meg kell itt jegyezni, hogy magában a csuvasban is mutatkozik egy olyan hangjelenség, amely a *sikil* népnévnek egy *eskil* népnévvél való összetevését lehetővé teszi; nevezetesen az első szótagbeli hangátvevés. Idevágó példaként felhozhatom a *šlak* ~ *əšlak* 'Mützé' szóban mutatkozó váltakozást (*Räsänen*: i. m. 128. l.).

¹⁷⁹ Ed. *Zeki Validi* 74—76. l.

¹⁸⁰ Uo. 60., 80. l.

tattak. Az orosz évkönyvekben olvassuk, hogy „a kozarok (adót szednek) a poljanoktól és a séverektől és a vjaticéktól füstönként egy-egy fehér mókust”.¹⁸¹ Ibn Fadlān adatából tehát csak annyit tudunk meg biztosan, hogy az északi bolgár törzs földművelési termékekkel nem adózott, de házanként prémadót fizetett a király, ill. a kagán számára.

A *b.rsülā*, 's.k.l és a harmadik bolgár törzs adózását két IX. századi értesülést őrző kútfő határozza meg pontosabban. Nevezetesen Ibn Rusta a következőket írja : „Királyuknak lóval és más egyébbel is adóznak. Amikor egy férfi megházasodik, a király egy-egy lovat kap.” Gardīzī szerint : „Jó lovaik¹⁸² vannak. Ha a király kéri, lovat (*sutūr*) adnak neki. Ha egy ember megházasodik, a király mindegyiktől egy lovat (*asp*) vesz.”¹⁸³

Ez az adózási mód pedig lényegében a székelyek adózásával egyezik. 1289-ben értesülünk róla, hogy Kun László király 80 lovat kapott a székelyektől. A király annak kapcsán említi meg ezt, hogy egy atyja által tett adományt megerősít részükre, s nyugtázza hű szolgálataikat és a szükös helyzetében kapott 80 lovat.¹⁸⁴

A lóadózás maradványának tekinthető az 1499-i székely konstitúció azon rendelkezése, hogy a király által kinevezett ispánnak mind a hét szék egy-egy lovat köteles adni.¹⁸⁵ Ez az egyetlen magyarországi etnikum, amelyről feljegyezték, hogy lovat adott a királynak, ill. az ispánnak, s ez is már akkor történt, amikor a székely nép állattartásában nem a ló, hanem az igavonó ökör játszotta a fő szerepet.

De lényegében ezzel egyezett a közsékelyek adója, az ún. ökörsütés is, mellyel az egész középkoron át adóztak, kimutathatóan 1254-től 1554-ig, s utolsó alkalommal 1607-ben.

A székelyek soha nem fizettek pénzbeli adót, hanem csak „önkéntes ajándékot” : a király házasságakor és fia születésekor (1473, ill. az uralkodó házasságakor, koronázásakor és első fia születésekor (1499—1607) minden telkes székely 1—1 ökröt. Az összegyűjtött ökrökre a király bélyegzőjét sütötték rá ; innen az „ökörsütés” elnevezés. Erről az adózási módról 1554-ben azt tartották, hogy Attila király ideje óta fizetik.¹⁸⁶

A XIII. században azonban még nagyobb számú ló adásáról is tudunk, s valóban egy közönséges ló ára (1 márka) az Árpád-korban megfelelt kb. 2 ökör árának. (1/2—1/2 márka).¹⁸⁷ Az 1473-i adat egy-egy uralkodó életében 2 ökör adására mutat ; 1499—1607-ig pedig már 3 ökörrel van szó.

¹⁸¹ *Hodinka* : i. m. 37. l.; *Trautmann* : Die altrussische Nestorchronik. 1931. 11. l. Повесть временных лет. Ак. Наук СССР. 1950. [röviden : Повесть 1950.] I. 18. l.

¹⁸² A szöveg erre két szót használ egymás mellett, az egyik *sutūr*, mely az ó-perzsában 'Stier, pecus' értelmű, de Gardīzī korában már 'hátasló' jelentéssel bír, a másik az *asp* 'ló' (Telegdi Zsigmond).

¹⁸³ Vö. MHK. 164—5. l., hibás fordítással ; a szöveg pontos fordítását és értelmezését Telegdi Zsigmond szíves segítségének köszönhetem.

¹⁸⁴ Székely Okl. I. 23. l. : „... et pro octoginta equis, quos ab eisdem Siculis in nostra necessitate recepimus...”

¹⁸⁵ Uo. III. 141. l.

¹⁸⁶ *Szádeczky* : i. m. 73—84. l.

¹⁸⁷ *Hóman* : Magyar pénztörténet. 523—24. l. A legalacsonyabb lóár 3/4 márka ; több adatunk van 1 márkás lóárra, ami szintén a legalacsonyabbak közé tartozik, de esetünkben kis mokány székely lovokról lévén szó, többet nem tehetünk fel. A hadi és jó futó lovak ára természetesen sokkal magasabb, néha 10, sőt egy esetben 100 márkát is elért.

Hogyan rekonstruálhatjuk ennek az adónemnek az alakulását?

Az eszköz bolgároknál az volt a jogszokás, hogy ha valaki nősült, lovat adott a királynak.¹⁸⁸ Lovat adott a székely akkor is, amikor még egyetemlegesen lovon harcoló katonai segédnép volt. A X. században ezt az adót könnyen, lóháton el lehetett juttatni a székelyek urának, a trónörökös hercegnek, Biharból Bihar várába vagy Sasvárról Nyitrába. A székelyek azonban áttelepültek Erdély hegyeibe, s a földművelés uralkodóvá válásával a ló helyét a szántó ökör foglalta el. Ezzel lehetetlenné vált a rendszeres lóajándék, de az áttelepüléssel lehetetlen lett az is, hogy Erdély végeiből minden székely külön-külön egy-egy állatot hajtson fel Budára. Jogi rendezés műve kellett legyen: először, hogy minden egyes székely esküvője helyett a király esküvőjére közösen adtak lovat; másodsor, hogy egy ló helyett két ökröt adtak, két alkalommal; harmadsor, hogy három ökröt adtak három alkalommal s rendkívüli megajánlásképpen még rendkívüli alkalommal is, — de ez már nem ment mindig vér nélkül.

Lehetséges-e, hogy egy adózási mód gyökerei a IX. századba nyúljanak vissza?

Az etnikai adónemek roppant szívósságára legyen szabad két példát felhoznom.

1. A magyarok kazár módon adóztatták az erdőlakó népeket nemcsak Etelközből,¹⁸⁹ hanem az új hazából is. A szlávóniai nyestbőradó (*marturina*) mint királyi adó, pénzzel megváltott formájában 1570-ig érvényben volt; a királyok által a XIII. századtól kezdve eladományozott *marturina* magánföldesúri szedése pedig még a XVIII. században is kimutatható. Klaić utolsó adata szerint 1669-ben Zrínyi Miklós özvegye jobbágyaitól egyebek mellett egy nyestbőrt is szedett.¹⁹⁰

A románok juhötvenedet fizettek Szerbia területén s Magyarországon kimutathatóan a XIII. század óta, ahol az általános volt a XVI. század végéig, de szász területen megmaradt majdnem 1848-ig.¹⁹¹

A székelyek adózási módjáról megállapítható, hogy sajátos etnikai adózás, mely rokon az észkil-bolgárok adózásával, s abból levezethető.

2. A magyar őstörténetnek egyik nehéz kérdése: hogyan kell magyarítani Ibn Rusta és a vele lényegében egyező Bakrī azon adatát, hogy „a magyarok határai közül az első” a besenyők országa és az *'s.k.l.*-bolgárok

¹⁸⁸ A házasságkor az uralkodónak fizetett adó eredetileg a *ius primae noctis* váltságdíja, mint ezt pl. a XI. századi Wales-i törvénykönyv világosan kimondja. Vö. *Engels*: i. m. 135. l.

¹⁸⁹ Ibn Rusta és Gardīzi csak általában beszél a szlávok adóztatásáról (MHK. 169., 172. l.), de az orosz őskronika adata a 859. és 884. évnél már a kazároktól függetlenedett magyarokra vonatkoztatandó, akik az adóztatott népek és kazárok között laktak.

¹⁹⁰ V. Klaić: *Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku*. Rad jugoslavenske akademije. Knjiga 157. Zagreb. 1904. 114–213. l., főként l. 212–3. l. *Herkov, Zlatko*: *Grada za financijskopravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*. II. Zagreb, 1956. 128. l. Nyestbőradót más adónemek mellett Erdélyben és a Felvidéken is szedtek. 1138: „homines, qui debent per annum dare XX^{vi} Martures, . . .” (MNy. 1936. 203. l.); 1265: „super facto *marturinarum* et *asperiolinarum* recurretur ad privilegium populorum de Turuch” (Száz. 1909. 879. l.). Az erdélyi adat vadászokra vonatkozik, viszont a lipitói és túróci népek nyestbőradója mezőgazdasági termékek mellett fizetett szokásos adónem.

¹⁹¹ *Dragomir*: *Vlahii din Serbia*. Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj. 285–91. l.; *Al. Doboși*: *L'impôt roumain de la quinquagesima*. Revue de Transylvanie. Cluj. 1936; *Lukinich—Gáldi—Fekete Nagy—Makkai*: *Documenta historiam Valachorum illustrantia*. Bpest, 1941. 610. l.; *Makkai*: *Erdély népei a középkorban*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943. Magyarok és románok. 357. kk. l.

országa (Bakrī: 's.k.l bolgárok; Gardizī: 's.k.l-ek) között fekszik.¹⁹² Világosabban megmondva, hogyan kell értelmezni azt, hogy a IX. század végén a magyarok részben az 's.k.l-ek és a besenyők között laktak, mikor tudjuk, hogy a magyarok a dél-orosz sztyeppen laktak, a besenyők tőlük keletre s így a 's.k.l-ek lakterülete a magyarok keleti törzseitől nyugatabbra van. Gardizī némi változtatással a volgai bolgárok és az 's.k.l-ek között jelöli meg a magyarok lakóhelyét.

A kutatók többsége arra gondolt, hogy e helymeghatározás nem is a magyarokra, hanem a baskirföldi magyarokra vonatkozhat. Czeglédy azonban szövegösszefüggés alapján kimutatta, hogy ez „egy magyar területre inkább vonatkozatható, mint két különálló országra”.¹⁹³ Vegyük ehhez hozzá, hogy az Ibn Rusta által használt kifejezés: „a magyarok határai közül az első” annak a természetes határleíró szemléletnek a visszatükröződése, amely a latin határleírások „Prima meta incipit...” kezdő szavaiban is tükröződik.

Ha feltesszük, hogy a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott székelyek az 's.k.l bolgárok közül váltak ki, mindez egyszerűvé és érthetővé válik. A magyarok, legalább is részben, a székelyek és a besenyők között laktak. A csatlakozott székelyek földje tehát a magyaroktól északnyugatra lehetett, valahol Kiev irányában.

Azon nem csodálkozhatunk, hogy a székelyeket külön népnek tekintik, hiszen az Admonti Évkönyvek a 881. évnél is azt írják, hogy első csata a magyarokkal (cum Ungaris) volt, második a kabarokkal (cum Cowaris), mintha két össze nem tartozó népről lenne szó.¹⁹⁴

Az a feltevés, hogy a Kiev vonalában, az erdős sztyeppen elhelyezhető 's.k.l-bolgárok a kazár-kabarokkal, ill. egy részükkel azonosak, összhangban áll a honfoglalás rekonstruálható menetével és a régészeti tényekkel egyaránt — mint erre alább visszatérek.

Összefoglalva a fent elmondottakat, az a körülmény, hogy Magyarországon a volgai bolgár törzsek töredékei megtalálhatók, hogy a *székely* népnév levezethető az eszkil bolgár törzs nevéből, hogy a székelyek adózása egyezik az eszkil bolgárok adózásával, végül hogy Etelközben északnyugaton eszkil bolgárok laknak a magyar törzsek mellett, arra mutat, hogy a székelyek eredetét egy csatlakozott eszkil—bolgár törzsben keressük.¹⁹⁵

*

¹⁹² A szövegeket l. MHK. 167. l. és Czeglédy: MNy. 1945. 36. l.

¹⁹³ Száz. 1943. 298. l.

¹⁹⁴ Abban, hogy egy török nép vagy törzs kettészakadt, semmi különöset nem láthatunk. Az elszakadt néprész, a töredék neve a törökben többször *-dur* ~ *-dür* képzővel bővül (Györfly: Antiquitas Hungarica. II. 1948. 174—75. l.). Így pl. az *onogur* bolgároknek a Duna mellé költözött része és a Kaukázusban maradt töredéke *onogundur* nevet kapott (uo. II. 189. l., vö. még *Németh*: HonfMKial. 58—59. l.; *Zeki Validi*: KCsA. III. 47. l.; Czeglédy: MNy. 1945. 43. kk. l.); a *kuman* (kun) nép Magyarországra költözött része *kumandur* nevet kapott; ez a név él pl. a *komondor* kutya nevében, melynek neve régen „kunok ebe” volt. Egy a mongolok közül kivált és török környezetbe került néprész *mongoldur* nevet kapott (*Németh*: i. h.; *Rásonyi Nagy és Pais*: MNy. 1931. 316. l.; *Pais*: Györfly Istvánnak. MNy. 1934. 126. kk. l. és Györfly: i. h.). Hogy egy török **esküldür* népnév lehet-e kapcsolatban normann *Hogskuldr* személynévi adatokkal (*Thomsen*: Samlede afhandling. Kobenhavn—Kristiania. 1919. [röviden: SamlAfh.] I. 392. l.) az további megvizsgálást igényel.

¹⁹⁵ A székely kérdéssel kapcsolatban felmerül az Attila hagyomány lehetőségének kérdése. Krónikáink c. tanulmányomban (126—46. l.) rámutattam arra, hogy az Árpádok Attila hagyománya másodlagos, s a magyar hun-hagyomány eredetisége nem bizonyít-

A székely eredetkérdés kapcsán beszélnem kell a székely társadalom szerkezetéről is, melynek vizsgálata alapján korábban azon a véleményen voltam, hogy a székelység megszervezett nép volt.¹⁹⁶

A középkori forrásokban többször feltűnik a székelyek három neme. 1339-ben, 1344-ben s a XV. században több ízben a székelyek ispánja mint *comes trium generum Siculorum* jelenik meg.¹⁹⁷ 1350-ben pedig az aranyosi három nembeli székelyekről olvasunk: *universos syculos trium generum de iuxta Aranyos*,¹⁹⁸ s ugyancsak három aranyosi székely jelenik meg *in persona trium generum siculorum* 1355-ben.¹⁹⁹ E kifejezést a kutatók egy része a székelyek eredetibb három nemzettségére vonatkoztatta.²⁰⁰

Ez azonban nem állhat meg, mert a „három nem” érvényes az egész székelységre, de a székelyek egy kis csoportjára, az aranyosi székelyekre is.

A három nem mibenlétét ismertető legkorábbi források világosan kimondják, hogy e három *genus* a székelyek három társadalmi rétege.²⁰¹ Már korábban rámutattam, hogy a „három nem” kifejezés ebben az értelemben már 1236 körül feltűnik Sopron megyei szabadokra vonatkozóan: „... testes . . . de tribus hominum generibus scilicet de seruiantibus regis et de iobagionibus castri et de aliis hominibus qui sunt genere liberi.”²⁰²

A székely társadalmi szervezetet először egy XVI. századeleji kódexbe másolt szövegrész ismerteti:

„A székelyeket három nembelinek (*trium generum*) mondják: a tehetősebbek (potiores) vagy primorok, a primipilusok köznyelven lófőnek vagy főlőnek nevezettek (vulgo Loffew et Fewlo appellati), a közösségbe tartozók, egyszerűek és másoknak alávetettek (qui nomine Communitatis tenentur, simplices scilicet, et subditi aliorum).

A székelyek ezen három neme egyetemlegesen birtokolja az öröklött javakat, úgy mint igazi nemesek; de sem az említett primorok vagy tehetősebbek, sem a primipilusok nem uralkodnak a közösségen, csak öröklött tisztség útján, amely évenként száll rájuk az alább megnevezett 6 nem szerint, mely-

ható. A székely Attila hagyomány is magyarázható abból a körülményből, hogy a krónikás felfogás szerint a székelyeket itt találták a magyarok. Ha azonban helytáll az a feltevés, hogy az 1063-ban említett Attila kardja kapcsolatba hozható a dukátus kardjával, amely a segédnépek feletti uralmat jelképezte, felmerül annak a lehetősége, hogy a segédnépek körében élt Attila hagyomány. A VIII. századi dunai bolgár fejedelmi lajstromban a bolgár uralkodóház Avitochol fia Imiktől (Attila fia Ernak-tól) származtatta magát. A dunai bolgárok Attila nevét az *Avitochol* 'Jáfet fia' névvel helyettesítették, amely név Abu-'l Gāzī szerint a török nép őséneke, Türknek másik neve volt (*Mikkola*: JSFOu. XXX/33. 8., 23. l.). Ha a dunai bolgároknál élt Imik-hagyomány, ez feltehető az eszköz bolgárokról is. Még nagyobb a valószínűsége annak, hogy a Magyarországra költözött alánok (oszlárok, varsányok) körében élt Attila emléke, mert ezek ténylegesen beletartoztak a hun birodalomba.

¹⁹⁶ Erdély és népei. 55. l.; vö. *Mályusz*: Száz. 1939. 291. kk. 1.; Melich Eml. 254. kk. 1.

¹⁹⁷ Székely Okl. I. 48., 51., 102. l. és *Kállay Ferenc*: Historiái értekezés a' nemes székely nemzet eredetéről. Nagyenyed, 1829. 99–100. l.

¹⁹⁸ *Barabás*: Székely Okl. 20. l.

¹⁹⁹ Anjouk. Okm. VI. 346. l.

²⁰⁰ Így pl. *Szádeczky*: i. m. 52–53. l.; *Bónis György*: Magyar jog – székely jog 37. l.

²⁰¹ Ezt már megállapította *Connert* is: A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-i átalakulásig. Kolozsvár, 1901. 70. l.; A székelyek alkotmányának története. Székelyudvarhely, 1907. 98. l.

²⁰² Dl. 1027. Hibás kiadása *Fejér* III/2. 97. és VII/5. 228. l. Dátumára l. *Kardcsonyi*: Hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek 92. l.; Parasztság tört. 14. sz. 116. l.

nek 24 ága van. Ezek : *Adoryan, Megyes, Jenew, Halom, Zabram, Ewrlecz* nem (genus), amely nemek mindegyikéhez négy ág tartozik az alábbi rendben :

Adoryan nemben	Megyes nemben	Jenyew nemben	Halom nemben	Zabran nemben	Ewrlewez nemben
Waczmanaga	Megyesaga	Balasyaga	Halomdaga	Gyewrewaga	Eczkenaga
Thelegdaga	Kyrthaaga	Wyaga	Naznanaga	Wyaga	Seprewdaga
Wayaaga	Dudaraga	Zomorowaga	Petheraga	.....	Zowathaga
Posonaga	Gyarywsaga	Borozloaga	Gyewrghaga	.....	.....

A mondott székely három nem (*dicti trium generum Siculi*) hét saját székében lakik : Az első szék neve *Maroszek*, a második *Chykzek*, a harmadik *Sepsysek*, a negyedik *Kyosdyzek*, az ötödik *Orbayzek*, a hatodik *Aranyoszek*. A hetedik és utolsó, az ország főszéke *Wdwarhelzek*, ahol a felebbezett ügyeket tárgyalják és innen az ispán (*comes*) elé viszik.”²⁰³

A székelyek három nemét a három renddel azonosítja egy Verancsics érsek, történetíró (1504—1573) iratai között talált „*De Siculis Transsylvaniae*” c. jelentés : *Gentes illius regionis in tres ordines . . . divisae sunt. In summum, mediocre et infimum genus dividuntur.*²⁰⁴

A székelyek három nemének hasonló értelmet tulajdonít azon 1569 és 1571 között kelt perirat, amely ismerteti a „*consuetudo et obseruatio trium generum Sicularum*”-ot, megjegyvezvén, hogy „*ez az három nem az zekel-sségben, tudnij illik feo ember, Lo few, Keosseg*”.²⁰⁵

Világos, hogy a három *genus* alatt ugyanúgy három *genust*, társadalmi réteget kell értenünk, mint az 1236 körül kelt oklevélben.

Már most mi volt a székely 6 nem és 24 ág társadalmi funkciója?²⁰⁶

Nézzük meg, hogy mit tartalmaznak a legkorábbi nemeket említő oklevelek és az ágakat ismertető lajstromok.

1427-ben Zsigmond király a Kézdi szék főembereihez (*universis Senioribus Sicularum nostrorum ad Sedem Kizd vocatam pertinentibus*) parancslevelet küld abban a tárgyban, hogy Torjavására város összes népei, vendégei és egész közössége panaszolta (*querela . . . vniuersorum populorum et hospitum tociusque communitatis*), hogy a főemberek a várost az ő öt nemzetségük illetőleg nemük között felosztották (*ad quinque genealogias seu generationes vestras inter vos dividendo*).²⁰⁷ Az oklevél világosan kimondja, hogy a senioroknak (*senior* István király törvényeiben a *comes*-ek rétege) 5 nemzetségük, ill. nemük volt, mely szembenállt a székely komunitással.

Egy XV. századi datálatlan káptalani feljegyzés egy aranyosszéki határper kapcsán ismerteti az aranyosi székelyek meglepedését, s ennek kapcsán

²⁰³ Székely Okl. II. 80—1. 1.

²⁰⁴ Verancsics Antal . . . összes munkái. Mon.Hung.Hist. II. oszt. Írók. III/2. 286. 1.

²⁰⁵ Székely Okl. II. 283. 1.

²⁰⁶ Bodor György id. tanulmánya tett figyelmessé arra, hogy a „hat nem a három nemzetség tisztségviselő része”. Ő a jelenségeket történetileg másként magyarázza, mint én, de munkájának anyaggyűjtése és némely megállapítása, melyre alább hivatkozom, nagy segítséget jelentett abban, hogy a székely társadalom vizsgálatában közelebb jussak a megoldáshoz.

²⁰⁷ Székely Okl. I. 122—23. 1.

úgy rekonstruálja a fejlődést, hogy az aranyosi székelyek elfoglalván a tordai várirtokot, hat kapitányt, azaz hat nemet (*sex Capitaneos videlicet Hath Nem*) választottak.²⁰⁸ Ebből számunkra a XV. századra nézve az a tanulság, hogy a hat kapitány fogalma azonos a hat nemmel.

1427-ben a székelyek ispánja Sepszi szék minden seniorának meghallgatása után úgy dönt, hogy a Gidófalviak abból a székely nemes genusból, rétegből származnak, melyet ágszáznak neveznek (de vero et certo *genere nobilium Siculorum ulgo Agzaz nominato*).²⁰⁹ Midőn ezt az oklevelet 1508-ban átírják, megmondják, hogy a nevezett család a székely nemesek ágszáznak mondott genusból tartozik a Koromza ágból (in vero *genere Nobilium Siculorum et per consequens in arbore Coromza Agzaz dicta*), s e jögon birtokol Gidófalván.²¹⁰ 1509-ben még világosabban ismétlik meg, hogy a család az ágszáznak nevezett székely nemes genusból ered, mégpedig a Koromza ágból (de prenarrato vero *genere Siculorum Nobilium Agzaz nominato, consequenterque linea seu arbore Koromza*).²¹¹ Bodor György a fenti adatokat összevetette a Verancsics-féle jelentéssel, mely világosan kimondja, hogy "a középső genust lófőnek és ágszáznak neveztek" (*Genus mediocre quod lofew et agzaz . . . appellati sunt*)²¹² s megállapította, hogy a lófő réteg régi neve *ágszáz* volt.²¹³

Ez pedig magyarul azt jelenti, hogy a lófők teszik ki az ágakból kiállított századot.

Baranya megye nyugati részén terült el a vátyi székely várispánság.²¹⁴ A vátyi székelyek szervezete eredetileg hasonló lehetett egy-egy erdélyi székely területi csoport, később szék szervezetéhez; IV. Béla idejéig ezek is 100 fegyverest tartoztak kiállítani, de utóbb a király úgy rendelkezett, hogy fejenként, mint királyi szerviensek (nemesek) vonuljanak hadba.²¹⁵ Ezzel szemben a bihari Székelyszáz centurionátus társadalmilag nem az ágszáznak felelt meg, hanem a váradi regestrum szavaiból kivehetően a várnépek egy századának,²¹⁶ mely társadalmilag már nem tartozott a szabadok közé, de nevéből következtethetően etnikailag székely volt.

A három székely genus közül a középső, az ágszáz-réteg az ágak népéből állt. Hogy mi volt az ágak népének társadalmi helyzete és a közszékely faluhoz való viszonya, azt pontosan meghatározza az 1569—1571-i perirat: „... az Aag Népe ... oztot ... tiztet, eztendeijg való hanag'ssaagot, ees eztendeijg való Birossaagot, (azaz) egh feo hannagiot, maast egh feo Birot emeltek keozteok. Ez keet ember mellett lo feiek voltak kikel itiltenek. Ez hannag'ssaag es Birossaag Series zerint Jaart minden Zekeken . . .

Ezek az falwkat elrendeltek, ki melj falunak legien praefectussa, azokban a falwokban a meliek melik lofeonek Jutot, maas lefeo ott birssagot semit nem

²⁰⁸ Uo. II. 296. l.

²⁰⁹ Hibás kiadása uo. III. 44. l. Az 1509-i átirat fényképe Bodor Györgynél. Az oklevél hitelességéhez, mint fentebb említettem, kétség nem férhet.

²¹⁰ Uo. 171—2. l.

²¹¹ Uo. 175. l.

²¹² I. h. 287. l.

²¹³ A székelyek a középkorban c. idézett kéziratosa munka.

²¹⁴ Részletesen tárgyalom az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza kéziratomban „Baranya megye” fejezetében.

²¹⁵ Székely Okl. I. 15. l.

²¹⁶ Ed. Karácsonyi—Borovszky 213. l.

vehetet, mint egegh Ispan oliatanok voltak. Ezek mondtak Aag Nepenek a kjk az il zerbe Jaro tiztben egh tarssassagban voltanak.”²¹⁷

Az ágak tehát a tisztségviselők ágai voltak, az ág népe pedig tisztségviselők „tarssassag”-a.

Így érthető meg, hogy a székely ágaknak a Székelyföld területi beosztásához semmi köze nincs.²¹⁸

Így érthető meg, hogy 1497-ben egy székely nemes a Halom-nem Péter ágában bírt egész lófőiségét (*totale Officium suum primipulatus in wlgari lofewseg appellatum In genere halom in linea pether . . .*) minden tartozékával együtt eladta egy nem székely országos nemesnek, Apafi Lénártnak.²¹⁹

Így érthető meg idegen nemesek befogadása a székelyek közé. 1270—72-ben V. István király megparancsolta a székelyeknek, hogy univerzitásukba fogadjanak be egy országos nemest, akinek birtoka a Székelyföld határán volt.²²⁰ Hogy az ilyen befogadás hogy történt s milyen szerepe volt ebben a közsékely „föld népe”-nek, azt megvilágítja egy XVI. századi emlékirat Kászonszék különválásáról: „A föld népe igen örüli, és fel fogadják [befogadják Lázár Bálintot] mind fejenként, és Lázár Bálinthoz teljes bizalommal bocsájtják, hogy készek fejek felü venni, és a tisztebe is bé fogadniok, úgy hogy az hat Nemben mindenikben el bírja egyszer az tisztet és mikor az el telik, álljon az Halom nembe, és mikor az Halom nemnek el jó tisztü, akkor az Halom nembeliekkel együtt bírjon tisztet, csak hogy oltalmazza őket minden hatalmastól.”²²¹

Az ágak tehát tisztü nemzetségek, de ahhoz, hogy valaki egy fegyverforgató nép tisztü lehessen, szükséges a fegyverforgatók közösségének hozzájárulása is.

A reánk maradt 24 ág lajstromai, mint ezt a lajstromok feljegyzői világosan meg is mondják, azt a sorrendet tüntetik fel, ahogy a lófő (ágszáz) genus ágai részesedtek a hadnagyságból és bíróságból.²²²

Ha most ebből a szempontból vizsgáljuk meg a székely nemek és ágak neveit, azonnal világosság derül a nemek és ágak eredetére. A székely nem- és ágnevek között a következő törzsneveket találjuk: *Jenő, Kürt, Koromea, Besenyő*.²²³ Világos, hogy itt ugyanazzal a jobbágy- (miles-) réteggel állunk szemben, amely a X. században a különböző törzsekből verődött össze, amely törzsi helyneveink névadója és amely a *Kürt, Kér* és *Magyar* várjobbágy-nemzetségek nevében tűnik fel.

²¹⁷ Székely Okl. II. 282. l. Vö. *Connert*: A székelyek intézményei 9—10. l. és *Bodor* i. m.

²¹⁸ *Connert*: A székelyek intézményei 5. kk. l. és *Bodor György*: i. m., ki feltérképezte az ismert ágak, lófőségek birtokait.

²¹⁹ Székely Okl. III. 129. l., hasonló eset a XV. században 1498: Uo. I. 288. l. 1499: Uo. 291. l.

²²⁰ Uo. III. 3. l.

²²¹ Uo. I. 298. l.

²²² Uo. II. 78—79., 80—81., 139—43. V. 66—68. l.

²²³ Az egyik székely nem neve: *Zabran* ~ *Zabrag* (~ *Abran* ~ *Abram*) (alakjait l. *Németh*: Száz. 1935. 151. l.), egyezik a Gömör megyei *Zabrag* ~ *Zagrab* várjobbágy-nemzetség nevével (*Karácsonyi*, MNemz. III. 189. l. és *Ila Bálint*: Turul. 1940. 26. kk. l.); ugyanitt találunk egy székelynek mondott nemzetséget is (uo. 65. l.). A *Halom* név is tekinthető ország-, ill. népnévnek, ez volt a magyar neve annak az országnak, mely Boszniától délre feküdt. (Vö. Konstantinos ed. *Moravcsik* 160: *Ζαχλοῦμοι, Χλοῦμοι*; 1198: *Andreas Dei gracia Dalmacie, Croacie, Hulmeque Dux. Wenzel* XI. 63. l.).

A székelység a három genus-ban nemzedékről nemzedékre őrizte azt a társadalmi rétegződést, amelyet István király törvényei és a Sopron megyei szabadok három rétege tükröz :

I. István törvényei	de tribus hominum generibus (Comitatus Supruniensis) 1236.	Siculi trium generum ²²⁴
comes, senior, dominus, valens	servientes regis	senior, potior
miles	iobagio castri, (de genere Kurth, Queer)	agzaz, lofew (linea Kywrth, ramus Bessenijew)
pauper aut vulgaris	alii homines, qui sunt genere liberi	communitas, keosseg, falw.

A székelység *genus*-nak (nemnek, ágnek) tehát ugyanaz a társadalmi funkciója volt, mint a magyar nemesi, jobbágyi és udvarnoki *genus*-oknak ; egy anyagi előnyököt jelentő réteghez való tartozás nemzedékről nemzedékre való számontartása.

De nem különbözött a székelység közigazgatási szervezete sem lényegesen a megyék (eredetileg nemzetségek) István király alatt kialakult szervezetétől.²²⁵ A székelység ispán vezetése alatt állottak, mint a megyék ; *hadnagy* vezette a katonáskodóra kötelezetteket csatába, mint a vár jobbágyságát (1237 : *Hodnogio* 'maior exercitus'),²²⁶ *biró* ítélkezett a nép felett, mint a vármegyében (Kálmán törvénye I. 12), sőt Komárom megyében 1218-ban a *primipilus* névvel is találkozunk.²²⁷

A különbség abban állott, hogy nem egy falutelepülésben lakó magyar nemzetség, hanem egy félnomád törzs jobbágyi függésbe állításáról volt szó. Nem a kisajátított nemzetségi birtokra ültek rá a kürt, jenő stb. nembeli jobbágyok, hanem egy katonáskodó török segédnépre, ami csak úgy volt lehetséges, ha az uralkodó által odaállított tisztek bírták a székelység fegyverforgatók bizalmát.²²⁸

Más kérdés, hogy a 6 nemre és 24 ágra való tagolás, amely türk (oguz) minta szerinti szervezésre mutat, eredetileg az egész székelység szervezete volt-e.

E vonatkozásban felmerül a nem és az ág egymáshoz való viszonya is. Fentebb láttuk, hogy a 6 kapitányt a 6 nemmel azonos értelműnek tekintik, a 24 lófő-nemzetség viszont a 24 ággal azonos. Az ismertetett nem- és ágajstromban (mely Maros-székre s a vele egyeredetű telegdi székelységekre vonatkozik) két helyen azt találjuk, hogy a nem neve egyezik az egyik ág nevével : *Megyés nemben Megyésaga, Halom nemben Halomdaga*. Korábban arra gon-

²²⁴ A *Siculi trium generum* alakra I. *Connert* : A székelység intézményei 70. l.; *Bodor* : i. m. A társadalmi rétegek neveire I. *Connert* : uo. 72–74. l.; *Szádeczky* : i. m. 40. l. téves évszámokkal, 54. kk. l.; *Györffy*, *Paraszttság tört.* 14. sz. 1953. 116. l. — ekkor még nem láttam világosan a kérdésben, s magam is, mint elődeim, valami idillikus fejlődésképet vázoltam fel.

²²⁵ A székelység közigazgatás és magyar megyék hasonlóságát hangsúlyozza *Szádeczky* : i. m. 32. l.

²²⁶ *Oklsz.* ; *Karácsonyi – Borovszky* : i. m. Index 338. l.

²²⁷ *Wenzel* VI. 396. l.

²²⁸ Ebből viszont az következik, hogy a középkorban a Székelység földön a jobbágyi alávetésnek olyan formái, mint az ország többi részén, nem jöhettek létre.

doltam, hogy ez eredetileg általános lehetett, de a sok új ágnev (pl. *Wyaga* 'új ág') elmosta e rendszert.²²⁹

Az ág és nem viszonyának eldöntése nehéz, mert a székely nemekre és ágakra nézve korai adatokkal nem rendelkezünk. A XIII—XIV. században mindenesetre feltűnnek olyan székely családok, amelyeknek tagjai *comes* címet is viselnek, birtokolnak székely jogon a közösség földjéből, de emellett magánbirtokuk is van, melyhez a székely közösségnek nincs joga.²³⁰ Kézenfekvő a feltevés, hogy ezeket a nemek, ill. kapitányok főtiszti rétegével azonosítsuk, biztosat azonban korai adatok híján nem mondhatunk.

A főtiszti „nem” ezek szerint nem úgy keletkezhetett, hogy a négy ág maga közül választott egy nemet, hanem úgy, hogy az uralkodó már a szervezet kialakításakor kijelölt főtiszteket, akiknek családjában ez a tisztség örökletessé, *genus-szá* vált. Ismerve azt a katonai szervezettséget, amit a 6 nem—24 ág beosztás tükröz és tudva azt, hogy katonai segédnépről van szó, ezen nem csodálkozhatunk. Más volt a helyzet, amikor egy nem kihalt. Volt, ahol nem töltötték be a helyét, mint pl. Kézdi-székben, ahol öt nemmel találkozzunk, volt ahol befogadtak a nembe egy máshonnan jött főnemest, mint pl. Kászon-székben, de ebbe már a közösségnek is beleszólása volt.

A 6 nem 24 ágra való beosztás már szabályosságánál fogva sem lehet organikus fejlődés eredménye. Az oguzoknál pedig e szerint tagolták az egész népet.²³¹ Ez az analógia arra mutat, hogy a székelyek eredeti lakterületén ez lehetett e katonai segédnép beosztása. A többszöri átköltözés után azonban csak a tiszti nemzetségek őrizték az ági beosztást, akiknek ehhez egzisztenciális érdekük fűződött.

Ha van jogunk ennek a beosztásnak a területiális alapjait keresni, első-sorban Bihar megye jöhet számításba, ahol a legtöbb székely lakosságra utaló nyom van, amely maga több esperességre van beosztva, s ahol több nemzetség is tűnik fel.²³²

Mutatkoznak székely nyomok más vármegyékben is, főként a határvár-ispánságok területén.²³³ Hogy ezek közül melyeket lehet székely etnikum által

²²⁹ Erdély és népei. 50. l. A Székelyföld megszállásának és a területi szervezetek kialakulásának egész történetét vázolni nem e tanulmány feladata.

²³⁰ Székely Okl. I. 9., 33., 37. l.; *Györffy*: Parasztság tört. 14. sz. 112. l.

²³¹ *Németh*: Száz. 1935. 146. l.; *Györffy*: Parasztság tört. 14. sz. 107. l.

²³² A későbbi Bihar megye területén a bihari, köleséri, homorogi és kalotai esperesség; a váradi püspökséghez tartozott még a szeghalmi és békési esperesség. Békés megye önálló vármegyét alkotott, viszont Zarándot 1200 körül Biharhoz számították (*Ortway*: Magyarország egyházi földleírása. Bpest, 1891. II. 517. kk. l.; SRH. I. 211. l. Itt találjuk a Barsa nemzetséget (*Karácsonyi*: MNemz. I. 210. l.); ide esnek az Ákos-nem négy szétszakadt ágának birtokai (uo. 109. l.); az itt honos kisebb nemzetségek mellett (Told, Turul és valószínűleg a Gyovad) több olyan nagyobb nemzetség birtokol itt, amelyeknek más vármegyéhez való kapcsolása vitatható (Sártványvecse—Zovárd, Becsegergely—Dorozsma itt és Zarándban; hagyományban és nevekben mindkettő Lél emléket őrizte). Az országosan elterjedt madártotem helyett itt vízi állatok tűnnek fel: a Borsa-címerben egy hal, az Ákos címerben két hal a Becsegergely—Dorozsmában egy kígyó, mint a baskiroknál. Az Ákos- és Becsegergely-nemben divatos az *Erne* név (*Karácsonyi*: I. 96., 214—5. l. vö. *Jakó*: Bihar megye 404. l.), mely az *Irnik* névből származik (*Németh*: HonfMKial. 97., 135. l.; EtSz.: *Erney* címszó). Ernye falunév a Székelyföldön is ismeretes. Ezek lehetnek véletlen egyezések is, de az a lehetőség sem zárható ki, hogy a székelyeknél volt *Irnik*-hagyomány.

²³³ *Jakab Elek*: Székely telepek Magyarországon, Száz. 1896. 581—606.; 693—704. l. Vö. még *Györffy*: Erdély és népei 42—44., 84. l., s itt irodalom.

megszállott megyéknek tekinteni, s melyek későbbi telepítés eredményei, azt a további kutatás világíthatja meg.

Az említett vátyi székely ispánság mellett figyelmet érdemel még a Nyitra és Pozsony nyugati határszélén feltűnő sasvári székely ispánság. Ez az Árpád-korban a Morva-folyó és a Kiskárpátok közötti területet foglalta el; területén létesült a sasvári esperesség.²³⁴ Etnikai szempontból figyelemre méltó, hogy a területén épült Detrekővárat a csehek és szlovákok *Plavecký-Zámek*-nek mondják, s azon négy községet, melyet magyarul *Detrekő*-előnévvel különböztetnek meg, ők *Plavecký*-jelzővel neveznek.²³⁵ Minthogy a *plavecký* szó jelentése 'kun', s e területen kunokról nem tudunk, arra kell gondolnunk, hogy az ittlakó székelyeket nevezte el a szláv lakosság analógiás alapon *plavec*-nek.²³⁶ Az elnevezők olyan területről jöhettek, ahol a hasonló megjelenésű nomád kunokat *plavec* néven ismerték.

A *palóc* népnév a szláv *plavec*-ből származtatható.²³⁷ A sasvári példa megvilágítja, hogy milyen módon jöhetett létre a palóc elnevezés valamilyen kunhoz hasonló etnikumú népség jelölésére. A mai palócság²³⁸ eredetét tekintve kapcsolatba hozható a dukátus területén lakott népelemekkel,²³⁹ a kérdés végleges eldöntése azonban még beható településtörténeti vizsgálatot kíván.

A palóc kérdéshez még egy párhuzamot hozhatok fel. Az orosz évkönyvek hibásan a 898. évnél elmondják, hogy „vonultak a magyarok Kie mellett a hegyen, melyet ma ugornak neveznek. Megérkezvén a Dnëprhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint im' a *polovcik*.”²⁴⁰ Ezután leírja az ország elfoglalását. A Kie mellett vívó út a Vereckei-hágóhoz vezet, amelyen a krónikák elemzése alapján tett feltevésem szerint a kabarok jöttek be.²⁴¹ Az évkönyvek még egy helyen, más eseményekkel összekavarva említik az ugorok elvonulását Kie alatt, de itt azt mondják, hogy „majd a *fekete ugorok* mentek Kie mellett . . . Oleg idejében . . .”²⁴² Oleg 879—912, a magyar

²³⁴ Uo., *Jakubovich*: MNy. 1931. 205—11. l.; *Tagányi*, Történeti Szemle. 1916. 311—12. l.; ezekre vonatkozik a bolerázi határjárás 1258-i adata (*Fejér*: VI/1. 159. l.); az esperesség kiterjedését l. *Bucko V.*: Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Bratislava, 1939. 195—200. l.

²³⁵ *Lipszky*: Repertorium.

²³⁶ E népnévre l. *Antiquitas Hungarica* II. 1948. 161. kk. l.

²³⁷ *Melich*: MNy. 1910. 20. l.; NyK. XXXIII. 47. l.; vö. *Knieszsa*: Szláv jöv. I/1. 378—79. l. A palóc nevet újképletű gúnynévnek tartja *Györfly István*: Magyar nép — magyar föld. Bpest, 1942. 239. l.

²³⁸ *Viski*: Etnikai csoportok, vidékek (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 8. 1938.) elég summás áttekintést ad. Bővebb irodalom található a Révai Lexikonban Palócok címszó alatt. L. még az Ethnographia és Néprajzi Értesítő tárgymutatóját.

²³⁹ Makkai Nógrád megye történetének megírása kapcsán a Záh nemzetség szállásterületén kereste a palócság eredeti lakterületét, mint ezt velem annakidején szóban közölte. A Záh-nem birtokai összeesnek a honfoglaló magyarnak tartott régészeti leletek területével. (Vö. Nógrád megye műemlékei. Bpest, 1954. 36. l.). A *Zaah* ~ *Zah* nemzetség-név (*Karácsonyi*: MNemz. III. 141. l.), mely *Száh*-nak ejtendő, az iráni *Sah* méltóságnév alán-osztét alakjából vezethető le.

²⁴⁰ *Hodinka*: i. m. 41. l.

²⁴¹ Krónikáink 96. l.

²⁴² *Hodinka*: i. m. 35. l. Az orosz évkönyvek a dunai bolgárok leköltözésének említése után a következőket mondják: „Majd a fehér ugorok előjöttek [придоша] és ők következtek a slovének földjén [miután elűzték a volochokat, akik a slovének földjét elfoglalták]. Ezek az ugorok pedig Iraklij császár idejében jelentek meg . . . Ebben az időben voltak az oborok is, akik Iraklij császár ellen hadakoztak . . . Ezek után előjöttek [придоша] a pečenegek, ismét [пакы] a fekete ugorok mentek [идоша] Kie

honfoglalás idején uralkodott. Felmerül hát a kérdés, hogy vajon nem a fekete magyarok utódai tették azt a benyomást, hogy olyanok, mint a „polovcik”?

Querfurti Brunó († 1009) még Géza idejében sikertelenül térített Magyarországon a fekete magyarok között (*nigris Ungris*), de utólagos értesülése szerint ezek már keresztények lettek.²⁴³ Ademarus Cabbianensis († 1035) Brunó térítésének ismertetése kapcsán elmondja, hogy Magyarország két részből áll, Fehér-Magyarországból és Fekete-Magyarországból, amelyet azért neveznek így, mert lakói fekete színűek, mint az etiópok (*provinciam Ungriam, que dicitur Alba Ungria ad differentiam alteri Ungrie Nigre, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes*). Majd hozzát teszi, hogy István király haddal menve Fekete-Magyarországra, erővel és szeretettel megtérítette az egész földet (*Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit*).²⁴⁴

Tudva azt, hogy Magyarország a honfoglalástól kezdve 1115-ig két különálló részből állt, mely a nemzetségek megbontásáig, az államalapításig etnikailag is különbözött, nem lehet vitás, hogy Fehér-Magyarország a hét magyar törzs Magyarországa volt, a szerezsen lakosságú Fekete-Magyarország pedig csatlakozott kabar törzsek, a szaracén kálizok és varsányok, a székeleyek stb. országa. Ezek vonultak el a besenyők megérkezésekor Kiev alól, mint fekete magyarok, ezek utódaira mondhatták, hogy olyanok, mint a palócok.

Összefoglalva a csatlakozott kabarokról mondottakat, megállapítható, hogy ezek etnikailag többféle elemből tevődtek össze, melyek között valószínűsíthető a türök kazár, az iráni káliz (koromza), az alán oszlár (varsány), a bolgár szuvar, bercel és székeley jelenléte. Összefoglaló nevük korábbi politikai hovatartozásuk után kazár, török nevük nyomán kovár (kovarc), nomád megjelenésüket tekintve palóc (kun), magyarokhoz való viszonyuk szerint fekete magyar. Lakhelyük több dukátusi vármegyében biztosan megállapítható. Nemekre és ágakra tagolt katonai szervezetben éltek, melynek nyoma az áttelepített székeleyeknél maradt meg; a dukátusi vármegyékben ezek emléke elmosódott.

mellett, később Oleg idejében.” (Hodinka nyomán 33–35., 1. a zárójeles részekhez 1. Летопись по Ипатскому списку 1871. 6. l.; Шахматовъ: Повесть временныхъ лѣтъ 1916. I. 11. l. és az 1950-i kiadás 14. l.; vö. Gyóni: Études slaves et roumaines II. 1949. 67. kk. l.). Hogy a fehér ugorok alatt a XI. században a magyarokat értették, azt mutatja a volochokra vonatkozó utalás, mely megismétlődik alább a magyar honfoglalás-elbeszélésében (l. Gyóni: uo. és alább). Ami a fekete ugorokat illeti, nem gondolom, hogy a krónika szavai úgy értelmezendők, hogy a besenyők után jöttek a fekete magyarok, hanem úgy, hogy előjöttek a besenyők, és elmentek a fekete magyarok. Mutatja ezt a придома és идоша szóhasználat különbsége. Tehát lényegében nem kronológiai egymásutánról van szó, hanem ok — okozati viszonyról. A besenyők megjelenése (889, l. Regino: *Gombos* 2039. l.) és a magyarok elvonulása (896) között még így is hét év telt el, tehát kronológiai-felfogva is megfelel a történelmi tényeknek. A fekete magyarok mellett említett „később Oleg idejében” kifejezés annak ellentétét akarja kifejezni, hogy a fehér magyarok felbukkanását „Iraklij császár idejében” határozta meg. Nem is használ ilyen kifejezést az őskronika a többi nomád nép megjelenéséről szólván. Az, hogy Herakleios császár idejében (610–641) a bolgárok levonulása után fehér ugorok, azaz magyarok jelentek meg a Dnyepertől keletre levő térségben, alig vitatható. A kronológiai zavar ott van, hogy a fehér magyarok honfoglalását el is meséli s csak ez után kezd az avarokról beszélni.

²⁴³ *Gombos*: i. m. 430. l.

²⁴⁴ Uo 16. l.

A trónörökös országlása a türköktől a magyarokig

A dukátus és a segédnépek áttekintése után nézzük meg, hogy hogyan fejlődött a trónöröklés a kezdetektől fogva és milyen kapcsolatban volt a trónörökös a segédnépekkel.

Ez az intézmény a magyar fejedelemséggel együtt a türk államszervezetben gyökerezik s így a fejtegetést itt kell kezdenünk.

A türk nomádállam feje a kagán volt. A kagán már az orchoni feliratokban mint szakrális uralkodó jelenik meg. Óseikről így beszélnek: „Midón a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közé teremtettek az ember fiai. Az ember fiai fölé helyezettek őseim Bumīn kagán és Ištemi kagán.” Szüleikről ezt mondják: „A türkök istene fenn az égben és a türkök szent föld- és vízszellemei így cselekedtek: hogy a türk nép ne menjen tönkre, hanem ismét egy nép legyen, felemelték atyámat Elteriš kagánt és anyámat Elbilgä katunt az ég csúcsán [vagy csúcsáról] tartva őket.” Magáról így beszél a kagán: „En az istenhez hasonló égben [vagy istentől] született türk Bilgä (bölc) kagán.”¹ A szakrális királyölés gyökereit is megtaláljuk a türköknél. Kínai forrás szerint a keleti türk kagánt felavatásakor a főemberek lóra ültették és selyemsinórral fojtogatták, miközben megkérdezték, hogy hány évig tud uralkodni. A fuldokló uralkodó hangjaiból alattvalói megítélték uralkodása idejének tartamát.² A kazároknál a mondott idő leteltével az uralkodót megölték.³

De megjelenik már az orchoni feliratokban a kagán mellett a ténylegesen intézkedő főparancsnok is. A kagán és öccse mellett külön emlékoszlopot állítottak a böles Tonjukuknak. Tonjukuk Kínában nevelkedett, akkor, amikor a türkök kínai fennhatóság alá kerültek. Midón az ismét önállóan szervezkedő türkök 700 emberre nőttek, maguk fölé vették a šad-ot [herceget], aki maga mellé vette Tonjukukot mondván: „En Elteriš [birodalomgyesít]ő kagán leszek, ha mellettem áll a böles Tonjukuk bojla baya tarkan.”⁴ Ettől kezdve Tonjukuk a legfőbb méltóság a kagán mellett, rá bízta a kagán a seregvezetést, ő az esze a birodalomnak. Amikor külföldiek beszélnek a türkökről, ezt mondják: „... kagánja hős, tanácsadója pedig bölc. Amíg ez a két ember él...”⁵

Úgy vélem, hogy ebben a türk kettős királyság intézményének kezdeteit láthatjuk.⁶

A kagánt türk szokás szerint legidősebb öccse vagy férfitrokonja követte a trónon. A trónörökös az uralkodói tapasztalatok elnyerése céljából megkapta egy leigázott vagy hódolt nép feletti uralmat.

A birodalomalapító Bumīn kagán a Turkesztán területén lakó népeket öccsével, Ištemivel együtt hódította meg. A leigázott népeket a kagán öccsére bízta baγatur jabγu címmel.⁷ Ištemi a gazdag népeket és városokat magában,

¹ Vö. *Thomsen*: *Inscriptions de l'Orkhon* 97, 100—1, 114. l.; ZDMG. 1924. 144—45; 146, 140. l.; *Малов*: i. m. 36, 37, 33. l.

² *Julien*: *Journal Asiatique* VI. s. III. 332. l.

³ MHK. 237; *Zeki Validi*: i. m. 268. l.

⁴ ZDMG. 1924. 162—63, 126. l.; *Малов*: i. m. 61, 65. l.

⁵ Uo. és kk. l.

⁶ E tekintetben korábbi véleményemet (Bud. Rég. XVI. 15) módosítom.

⁷ Részletesen l. uo. 13. kk. l.

foglaló birodalomrésről nem tért vissza a Góbi-sivatagba, hanem új dinasztiát alapított. Ezek lettek a nyugati türk birodalom kagánjai. A nyugati türk kagán a leigázott és önként hódoló népekre szintén fiait ültette. Így pl. 630-ban a meghódított Észak-Afganisztán területén T'ong dzsebu kagán legidősebb fia, Tardu šad uralkodott.⁸

A türkök már 576 előtt meghódították a Kaukázustól északra lakó népeket, 576-ban pedig a krími Bosporos várost. Ekkor ez a vidék Silzabulos kagán fia *Τούρξαδος* (*Türk šad*) uralma alatt állt. 626/28-ban e területen a nyugati türk kagán öccse uralkodott,⁹ aki, feltehetően 630-ban, amikor a türk birodalom átmenetileg felbomlott, önállósította magát és alapítója lett a kazár birodalomnak. Fiát, a šat-ot 628-ban az elfoglalt Tifliszben hagyta csapatokkal.¹⁰

Midőn a IX—X. században megismerjük a kazár intézményeket, itt is kettős királysággal találkozunk. A kazár főkirály a nyugati türkök istenhez hasonló, égben [istentől] született (tängritäg tängridä) kagánősenek, *Ištemi*-nek leszármazotta. A X. századra már maga a kagán is istenné vált. A kormányzat teljesen az alkirály (*ilüg büg, πέρχ, abšad*, arabul *malik* 'király')¹¹ kezében van, míg a kagán palotájába bezárkózva tehetetlen bábként él. Az uralmat kezében tartó alkirály csak meztláb járulhat elébe s fáklyagyújtással üdvözli. Ha a kagán kilovagol, ezt csak az egész sereg kíséretével teszi, közönséges halandók azonban nem nézhetnek rá, a földre borulva imádják, amíg elhalad.¹² Istakhrī és Ibn Haukāl szerint a kagánt úgy avatják fel, hogy selyemzsinórral fojtogatják s mikor már a fulladáshoz közel van, megkérdik tőle, hogy hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja az évet. Ha e határidőn belül hal meg, nem bántják, ha ezt túléli, megölik.¹³

A magyarok a türk kazár birodalomba tartoztak legalább 200 évig.¹⁴

A saragurok, urogok és onogurok 463 körül vonultak le a Maeotis vidékére.¹⁵ 569-ben a Volgától nyugatra lakó ugur nép már a türköknek hódolt. 576-ban a nyugati türk kagán közli a bizánci követekkel, hogy az ellenálló alánok és onogurok is uralma alá vannak hajtva.¹⁶ Az onogurok alávetése átmeneti volt. A VII. század elején az onogurok Kovrat vezetése alatt függetlenítik magukat az „avarok” uralma alól. Ez a rövid életű onogur birodalom kazár támadásra 642 táján széthullott.¹⁷ A magyarok, ha részesei voltak az onogur birodalomnak, a VII. század első felében (626/28—642 között) jutottak kazár függőségbe.¹⁸

⁸ *Chavannes*: Documents 196, 264. l.

⁹ Exc. de leg. ed. *de Boor*. 203—8. l.; *Moravcsik*: Byz Turc. II. 276. l.; *Chavannes*: i. m. 240, 252—53. l.; *Czeplédy*, MNy. 1953. 319—32. l.

¹⁰ *Chavannes*: i. m. 254—55. l.; *Czeplédy*: MNy. 1953. 320. l.

¹¹ Vö. *Németh*: HonfMKial. 212—13. l.; *Zeki Validi* 256—59. l.; *Minorsky*: Hudūd al-'Ālam 451. l.; az *ilüg büg* méltóságnévre l. fentebb 25. l.

¹² Ibn Faqlān ed. *Validi* 99, 101. l.

¹³ MHK. 237. l.; vö. *Validi* 268. l.

¹⁴ *Moravcsik*: MNy. 1930. 107. l.

¹⁵ Exc. de leg. 586. l.; *Moravcsik*, MNy. 1930. 5—11. l.; *Németh*: HonfMKial. 98. kk. l.

¹⁶ Exc. de leg. 453, 206. l.; *Moravcsik*, MNy. 1930. 12, 14. l.

¹⁷ *Moravcsik* uo. 92. l.

¹⁸ A magyaroknak az onogur birodalomba való tartozását valószínűsíti az a körülmény, hogy a magyarok nyugati neve az *onogur* népnévből vezethető le. Ez a névazonosság jelenthet etnikai azonosságot, birodalomba tartozást, de jelentheti azt is, hogy a magyarok az onogurok helyére költöztek. E kérdés részletes taglalása túllépné

A kazároktól való függetlenedés a 830-as években következik be. Ennek jele, hogy a kazár kagán és bég kérésére Theophilos bizánci császár (829—842) a Don partján felépíttette a kazároknak Sarkel várát.¹⁹ A Don képezte a határt a magyarok és a kazárok között.²⁰ Ibn Rusta elmondja, hogy a kazárok valaha sáncokkal vették körül magukat a magyarok és más népek támadásai ellen, ami e várépítéssel hozható kapcsolatba.²¹ A magyarok függetlenedésének a jele a három kazár törzs, a kabarok lázadása és a magyarokhoz való csatlakozása is. Ez azonban később is történhetett, esetleg 860 után.

A magyar fejedelemség a IX. században türk-kazár típusú kettős királyság. Ibn Rusta és Gardizī közléséből kiderül, hogy „nagyobbik királyuk” címe *k.nda* (kende), de az uralom a *dž.la* (gyula) kezében van a háború dolgában, védelemben s egyéb ügyekben.²² Abból, hogy a honfoglalás előtt bizánci forrásokban két magyar fejedelem, *Κουσαίνης* és *Ἀρπαδής* szerepel²³ és Anonymus szerint az egyik honfoglaló vezér, *Kurzan* apja *Cundu* 'kende' volt, az egyéb adatokkal való összevetés alapján megállapítható, hogy a kündü vagy kende méltósága Kurszán nemzetségéhez, a gyula méltósága pedig Árpád nemzetségéhez kapcsolható.²⁴

A kündü ~ kende méltóságnév Kazár eredetű. A X. században *k.nd.r* (o: kündü) *χῆλᾶν* címet viselt Kazárországban a harmadik méltóság.²⁵ Mármost a türköknél az volt szokásban, hogy a kagán valamely hódolt nép élére öccsét, a trónörököszt állította. Amikor a trónörökös önállósította magát, új birodalom jött létre; így született a türk birodalomból a nyugati türk birodalom; a trónörökös önállósulása révén vált ki a nyugati türk birodalomból Kazárország. Felmerül a kérdés, hogy nem ilyen körülmények között önállósult-e a kazár uralom alól a magyarság.^{25a}

Ez azt jelentené, hogy a kündü nemzetsége a türk Ištemitől származik. Mi támogatja ezt a feltevést?

tanulmányunk kereteit, csak annyit jegyzek meg, hogy a magyaroknak a fehér ugrokkal (Угри Бѣли), ill. a hét törzs Magyarországnak *Alba Ungariával* való azonosítása felveti annak a lehetőségét is, hogy a magyarokat a Priskos által említett népvándorlás során leköltözött *Σαράγουροι*-al, ill. Zacharias rhetor *Sarurgur* népevel (*Moravcsik* i. h. 6, 11. l.) azonosítsuk, mely népnév 'fehér ogur' jelentéssel bír (*Németh*: HonfMKial. 106. l.). Zacharias rhetor VI. századi adata után többé nem említik őket, viszont az orosz őskronika szerint a fehér ugrok Herakleios idejében (610—641) nyomulnak elő a bolgárokat követve. Ebben az esetben az onogur-bolgárok elűzésében részük lehetett s a türk függés esetleg 569-ig vezethető vissza.

¹⁹ Konstantinos Porphyrogenetos. Ed. *Moravcsik* 183—85. l.

²⁰ *Minorsky*: *Hudūd al-'Ālam* 322. l.; *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī* on China, the Turks and India. London. 1942. [röviden: *Marvazī*] 35. l.; *Ī. Özeğlĕdy*: MNy. 1945. 42. l.

²¹ *Marquart*: *Streifzüge* 28. l.

²² MHK. 167. l.

²³ *Moravcsik*: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok. IV. 1957. 287. l.

²⁴ *Bud. Rég.* XVI. 166. kk. l.

²⁵ *Németh*: HonfMKial. 295—96. l.; Ibn Faḍlān ed. *Validi* 99, 260. l.

^{25a} A magyar-türk viszonyról *Németh Gyula* (i. m. 202. l.) a következőket írja: „... a [magyar] nép valószínűleg — a türk hódítás korában feltétlenül — türk vezetés alatt állott. A meghódított népeket a török kagánok családtagjaik közt osztják szét s ezekkel természetesen nagyobb számú kíséret és katonaság is megy a meghódított néphez.”

1. *Isten* szavunk — mint erre már korábban is utaltam²⁶ — jelentését. és hangalakját tekintve *Ištemi* nevéből vezethető le. A feliratokban *Is(š)t(ä)mi* $q(a)γ(a)n$)ϣN IϣHII áll.²⁷ Theophylaktos Simokattes *Στεμβισχάγαν* alakban jegyezte fel nevét.²⁸ A feliratban és a bizánci forrásban közölt alak alapján olvashatunk *Istemi* (Isztemi) és *Ištemi* (Istemi) alakot egyaránt, a kínai forrásban közölt *Še-tie-mi* alak azonban az utóbbi mellett szól.²⁹ Az *Ištemi* névnek a magyar *isten* szó szabályos fejleménye. A magyar *-m > -n* fejlődésre ld. pl. *Ábrahám > Ábrán, Ádám > Ádán*, de ennek megfelelő *m ~ n* váltokozás honfoglaláselőtti török jövevényszavainkban is mutatkozik.³⁰ A szóvégi *-i*, mint tővégi magánhangzó, a magyarban a XII. században szabályosan eltűnt. Jelentéstani magyarázat a fent elmondottak után alig szükséges. A türk kagán már életében istenhez hasonlónak, égben (istentől) születettnek címezte magát; őse az égben lakó istenné vált.^{30a}

2. Miután Kurszán 904-ben meghalt, Kurszán várát Óbudán Árpád vette birtokba, aminek biztos jele, hogy Árpádot ennek közelében temették el, a nemzetség kisajátított területén Árpád fiainak és unokáinak szállásai (*Üllő, Tas, Taksony*) tűnnek fel, a régi központot pedig törzsnévi helynevek körítik. Árpádkori okleveleinkben a kende jobbágyait, népét köröskörül a gyepükön leljük fel *Kend ~ Kendi* helynevekben és a *kékkend* (1216 : *populus Keyckend*; 1231/1397 : *Keykquend*) népnévben.³¹ A *kékkend* (< *kök-kündü) ugyanaz a képzés, mint a *kök-türk*. Az orchoni feliratokban Kül tegin és Bilgä kagan őseikről, mint *kök-türk* uralkodókról beszélnek. Thomsen megállapította, hogy itt a *kök* szó, amely a törökben 'ég' jelentéssel is bír, azt jelenti, hogy „égi” türk.³² A „*kékkend*” tehát azt jelenti, hogy a *kékkendek* ura, a *kend* „égi” származású volt.

3. A szakrális király — uralkodó vezér kettőssége legjobban akkor érthető meg, ha feltesszük, hogy a kende dinasztíája az isteni, égi türk dinasztíából származik. Ezt alátámasztja a dunai bolgár dinasztíával való összevetés. A dunai bolgár kánok, mint láttuk, Attila fiától, Irniktől származtatták magukat. Omurtag kán felirataiban az olvasható, hogy a kán, amint a földön hal meg, a földön is született.³³ A tirnovói feliratokban ezt mondja : „... csináltam ezt a feliratot : az ember, ha derékul él is, meghal s más születik és hogy

²⁶ Bud. Rég. XVI. 32.1. A szónak kielégítő magyarázata nincs l. *Bárzsi*: SzófSz.

²⁷ Малов: i. m. 21. l.

²⁸ Moravcsik: ByzTurc. II. 246. l.

²⁹ Mindkét alakot lehetségesnek tartja Thomsen: MSFOu. XXXVII. 17—18. l. = Saml. Afh. III. 105. l.; ZDMG. 1924. 171. l.; *I(c)štemi* alakot olvas Németh: HonfMKial. 168. l.

³⁰ Gombocz: BTLw. 184. l.

^{30a} Az a jelenség, hogy a királyost istennek fogják fel, megtalálható például az északi germán hitvilágban, ahol *Odin* (germán *Wotan*) mindkét szerepben jelenik meg (Edda dalok, Yngliga Saga, Heimskringla; vö. még *Thurnwald*: i. m. IV. 100., 183—84. l.) Az altáji török mitológiában a főistennek, *Ülgen*-nek egyik fia, *Püwa-kän* (*Harva*: i. m. 156. l.) nevében ráismerünk *Bughrä khän*-ra, a legendás híru karachanida uralkodóra, aki a X. században felvette az iszlámot (Enz. Isl. I. 803. l.).

³¹ Bud. Rég. XVI. 17. kk. l.

³² Inscriptions de l'Orkhon 138. l.

³³ *Fehér Géza*: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Bpest. 1940. 72. l.

a később született ezt [a feliratot] látva emlékezzék meg arról, aki azt csinálta”.³⁴ Malamir feliratában csak az európai uralkodó „Dei gratia rex” címzésének megfelelő *ἐκ θεοῦ ἄρχων* kifejezés olvasható.³⁵ Bármily hatalmas volt is a bolgár kánok dinasztíája, nem fejlődött ki a szakrális uralkodó istenségének eszméje. Nem valószínű tehát, hogy egy, a magyarokra helyezett kazár fő-tisztviselő a 830-as években bekövetkezett önállósulás után néhány évtized alatt szakrális, égi uralkodóvá vált volna.

Ha a kende dinasztíája a türk Ištemi nemzetségéből származott, honnan eredt Árpád nemzetsége?

Midőn Árpád unokája, Tormás 950 körül Bizáncban járt és a császárt megtévesztő módon tájékoztatta Árpád megválasztásáról — elhallgatva azt, hogy a magyaroknál kettős királyság volt és nem beszélve arról, hogy Árpád hogyan lett egyeduralkodó —, annyit megemlített, hogy Levédi (a régi kündü) „nemes származású”, viszont Álmos szerinte is csak egy „másik vajda”, fia, Árpád pedig „bölcs, megfontolt, vitéz”.³⁶

Ezekkel a nem megvetendő emberi tulajdonságokkal jellemzik az orchoni feliratok a Kínában nevelkedett bölcs Tonjukukot, a birodalom esztét, a kagán támaszát, hadi sikereinek zálogát.

Régebben, elterjedt felfogást követve arra gondoltam, hogy a *gyula* méltóságnév csak bolgár török lehet, az *Álmos* név pedig a volgai bolgár uralkodó címe: *Almīs*, tehát Árpád nemzetsége az onogur kor vezető nemzetsége volt.³⁷ Ami azonban a *jula* méltóságot illeti, megvolt a besenyőknél is³⁸ s egy *jula* > *džula* > *gyula* fejlődés megmagyarázható a türk *jabyu* > *dževyü* > *gyeü* > *gyó* analógiája alapján.³⁹ Az *Álmos* személynév sem perdöntő, mert a személynévek műveltségi és nyelvi hatások eredményei, s az Árpádok nevei között van magyar (*Árpád*), van türk ill. bolgár (*Béla* < *bejla* < *bojla*)⁴⁰ és van magyar képzővel ellátott türk (*Gyeü-csa* 'Géza').

A kérdés megoldására az Álmos-monda vezet rá. Az Árpádok totemállata a *tyurul* (< *toyrul*); a monda szerint Emesét álmában *tyurul* termékenyítette meg, Emese apja pedig *Eunedubelianus* volt. Korábban észrevettem, hogy e név a krónikai eredetmonda *Ene — Dula — Belar* anyai őseivel etimologikus összefüggésben van s úgy magyaráztam, hogy Anonymus e nevekből egyesítette az *Eunedubelianus* nevet a latin *-ianus* patronim képzővel.⁴¹ Horváth János hívta fel a figyelmet, hogy itt nem névösszevonással, hanem a középkorban divatos etimologizálásnak azon válfajával állhatunk szemben, amikor adott nevet elemeire bontanak, magyaráznak s ez által jöhetett létre egy átetimologizált név.⁴² Lehetett tehát egy név,

³⁴ *Fehér Géza*: A bolgár-török műveltség emlékei. Arch. Hung. VII. 1931. 144. l.

³⁵ Uo. 145. l. A madarai feliratok olvasatai bizonytalanok.

³⁶ Bud. Rég. XVI. 28–29. l.

³⁷ Uo. 16. l.; vö. *Németh Gyula*: HonfMKial. 282–83, 295. l.

³⁸ Konstantinos ed. *Moravcsik* 167–71. l.; vö. ByzTurc. II. 279. l.

³⁹ *Czeglédy*: MNy. 1956. 325. kk. l.

⁴⁰ Ezt a korábban *Nagy Géza* (Arch. Ért. U. F. XXVIII. 135. l.) által képviselt magyarázatot, melyet *Bárczi* komolyan számba veendőnek tart (A tihanyi apátság alapítólevele, Bpest, 1955. 64. l.), a *bojla* méltóságnév, idézett helynévi *Vejla* ~ *Vojla* változata valószínűsíti. Kézai szerint a hét hun vezér közül az első neve *Wela* volt (SRH. I. 147. l.).

⁴¹ SRH. I. 38. l.; Krónikáink 11–47. l.

⁴² Vö. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 16. l. és a Nyelvtudományi Társaságban 1955. szept. 20-án tartott előadás: „Emese álma és a csodaszarvas mondája”.

amit Anonymus a fenti nevek ismeretében magyarázott, alakított *Eunedubelianus*-szá.⁴³

Azt hiszem, hogy ezt a nevet sikerült megtalálni. Az oguz török (végső fokon nyugati türk) eredetű Oszmán dinasztia a *toyrul* nemzetségből származott. Ősapja: *Er-toyrul* 'hím turul'; a monda szerint *Er-toyrul* fia Oszmán *Edebal* házában álmat lát, mely a dinasztia születését jelképezi s *Edebal* leányát veszi feleségül.⁴⁴ E két nemzetségben a *turul* ősapja — *Eunedubelianus* após, ill. *Er-toyrul* ősapja — *Edebal* após aligha véletlen, különösen, ha meggondoljuk, hogy az *Eun* látszólag megfelel az ó-török *üwin*, *iwin* 'gyümölcs, mag, magzat' szónak.⁴⁵ Mindkét nemzetség egyazon türk (oguz) *toyrul* nemzetségből származhatott. A nemzetség ősanja a monda szerint *Edebal* magzatja: *Äwin-Edebalinîñ* lehetett s Anonymus ezt őrizte meg, ill. ezt etimologizálta át a magyar monda neveinek ismeretében *Eunedubelianus*-szá.⁴⁶

Ha pedig ez a származásmonda a türk időkbe nyúlik vissza, akkor itt kell keresnünk Álmos apja, *Ügek* nevének eredetét is.⁴⁷ *Ügä* régi török méltóságnév: ujur *il ügäsi* 'Ruhm des Reichs, Minister',⁴⁸ szaka *üha*, *üga* (olv. ügä) 'a title',⁴⁹ Kutadyu Bilik *ögä* 'die Ehre'; Käsary *ögä* 'klug; älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin'; Ibn Mühenna *öge* 'akil (értelem)'.⁵⁰ Az *üge* méltóságnév a magyar -k képzővel bővült, mint pl. a *Vajk* (< *Bajk < török *baj* 'gazdag' + -k) és *Ürk* (< *Irk* < török *ir* 'férfi' + -k) nevekben.^{50a} Az *üge* méltóságnév jelentései: 'a birodalom dicsősége, miniszter; ész; okos, tapasztalt ember a népből, a tegin „herceg” utáni méltóság' elárulja, hogy az Árpádok ősei a türk államszervezetben milyen szerepet töltöttek be. Ez volt Tonjukuk, ez volt Álmos fia Árpád, a gyula.

Még világosabbá teszi ezt három felirat, ahol az *üge* a kán mellett mint kormányzó szerepel. Az egyik jenyiszeji türk rovásírásos sírkövön ez áll: „... tiszteltem kánomat, birodalmamat; tiszteltem böles ögemet (*bilgä ögäm*); tiszteltem barátomat...”.⁵¹ A másik sírkő egy ügä bujrukjának a síremléke. A kormányzó: *Kutluy Baya Tarqan Ügä*⁵² azt a *Baya Tarqan* címet viseli, mint Tonjukuk a nagy feliratban: *Tonjuquq Bujla Baya Tarqan*.

⁴³ Ezt a nevet rövidítette a XIII. századi krónikáiról *Eunodibiliává* (SRH. I. 284. l.). Vö. Krónikáink 43. l.

⁴⁴ *Hammer*: Histoire de l'empire Ottoman. Paris. 1835. I. 63–67. l.; *Röheim*: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Ethn. 1917. 79. l.; Enz. Isl. II. 31. l. *Czeplédy* (MNY. 1959. 519) nézetemmel szemben felhossa, hogy *Er-toyrul* és *Edebal* történeti személy volt. *Er-toyrul* és *Edebal* történeti létét azonban semmilyen egykorú hiteles kútfő nem igazolja, s minthogy nevük a török hagyomány révén került be a késői forrásokba, mondai alakoknak is tekinthetjük őket. Az Oszmán genesis legendaszerű vonásait hangsúlyozza *Kramers* (Enz. Isl. III. 1085; Acta Orientalia VI. 1928. 243–254).

⁴⁵ *Gabain*: Alttürk. Gramm. 300 s l. fentebb 26. l.

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy a feltett *Äwin Edebalinîñ* kifejezés jelentése t. k. 'a magzat Edebalé' s ez nem törökös személynévképzés.

⁴⁷ Krónikáink 40–41. l.

⁴⁸ *F. W. K. Müller*: Uigurica II. 93. l.; Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden 16, 34, 43. l.; *Le Coq*: Türkische Manichaika aus Cotscho III. 34, 43. l.

⁴⁹ *Bailey*: Turks in Khotanese Texts. JRAS. 1939. 87, 91. l.

⁵⁰ *Radloff*: Wb., *Brockelmann* és *Battal*.

^{50a} *Gombocz*: MNY. 1926. 8–10. l.; *Németh*: HonfMKial. 293–94. l. Az *üge* Magyarországon helynévben is feltűnik: 1324: *Ige* (Zichy Okm. I. 266. l.).

⁵¹ *Малов*: Енисейская письменность Тюрков. Ак. Наук СССР. 1952. 35. l.

⁵² *Ramstädt*: JSFOu. XXX/3. 5. l.; vö. *Малов*: i. m. 84–85. l.

A bujruk felirata megemlékezik a kánról is: *qanqa tap!* 'dicsőség a kánnak!'. Itt nem *qayan*-ról van szó, hanem *qan*-ról, ami a kagánnál alacsonyabb méltóság, a részbirodalmak uralkodójának címe volt.⁵³

Ugyanerre mutat az a turfáni újgur facölöpfelirat, mely egy láma-kolostor alapítását foglalja írásba az alábbi bevezető szavakkal: „A szerencsét-hozó tűz évkör kos évében, a második hónapban, az új hold harmadik napján, mikor királyunk: Kün ai tängridä qut bulmîš, uluy qut ornanmîš, alpîn ärdämin it tutmîš alp arslan kül bilgä tängrî çan (Nap hold istentől áldást talált, nagy szerencsétől megszállott, a birodalmat bátorsággal és érdemmel fenntartó hős oroszlán boldogságos böles isten kán) uralkodott és keleten Saëiu-tól egészen Nuë Barsçan-ig nyugaton terjedt hatalma, midőn *II ügäsi Alp tutuy ügä* (Birodalom ügéje hős kormányzó üge) a fenséges khocsoi birodalom élén állt...”⁵⁴

A *qan* mellett volt tehát az *ügä*, a kormányzó. Erre a tisztségre nem a származás, hanem az *ügä*, az ész, az értelem tette őt alkalmassá.

Az *ügek* név tehát az *ügä* méltóságnévből származik, amely a türk hierarchiában a gyulának felel meg.

S ezzel elérkeztünk a dukátus kérdéséhez.

A hódolt népek ura rendszerint a trónörökös herceg lett. Hogy a kabarok feletti uralom a kündü fiát illette, vagy katonai segédnépről lévén szó, a gyulát, akinek Ibn Rusta szerint feladatai közé tartozott a seregvezetés és a védelem, arra válaszoljanak a források. 895-ben a Bulgáriában harcoló seregrész parancsnoka Árpád fia Levente (*Λιούβριττα*) volt.⁵⁵ Árpádról XIII. századi krónikánk a régi Gesta nyomán a következőket jegyezte fel: „Árpád vezér Szkítiában azt a speciális tisztséget viselte és nemzetsége azon jogos és bevált szkítiai szokást gyakorolta, hogy a hadbavonulók *előtt* kellett mennie, visszatérés alkalmával pedig utoljára visszavonulnia; így ő a Pannoniába költöző vezéreket állítólag megelőzte.”⁵⁶ Tekintettel arra, hogy Konstantinos világosan kimondja, hogy a kabarok szerepe a hadban való előljárás volt, a három kabar törzs vezetését Árpádhoz, a hadsereg és a védelem parancsnokához kell kapcsolnunk.⁵⁷

Mi a magyarázata annak, hogy nem a kündü trónörököse volt ura a katonai segédnépeknek, mint ez a fentiekből látszólag következnek?

A türk történetből felhozott példák arra mutatnak, hogy a trónörökös birodalomrészeket, hódolt népeket kapott meg, nem pedig határvédő törzs feletti parancsnokságot. A hódolt nép jövedelmi forrás volt, mely egy hercegségnek anyagi alapot teremtett, míg a katonai segédnép adózása nem volt számottevő. A határvidéken körben letelepített kabar nemzetségek feletti parancsnokság tehát inkább a katonai főparancsnok, a gyula hatáskörébe sorolható, semmint a szakrális uralkodó örököse uralma alá. A katonai segédnépek vezetésében részeltette a gyula fiait, mint pl. Árpád Leventét.

⁵³ Thomsen: ZDMG. 1924. 129. 1.; később a kettő között a különbség elmosódott 1. László Ferenc: KCsA. III. 1—9. 1.

⁵⁴ F. W. K. Müller: Zwei Pfahlinschriften 22, 26.

⁵⁵ Konstantinos Pophyrogennetos ed. Moravcsik 176. 1.

⁵⁶ SRH. I. 290. 1.: „... capitaneus iste Arpad uteretur speciali quadam dignitate in Scythia, et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem Scythica legitima et probata, ut unus in expeditione gradientibus debeat antea, in redeundo vero retrocedere, ipse pro eo alios capitaneos in Pannoniam adeuntes fertur precessisse.” Vö. uo. 165. 1.

⁵⁷ Bud. Rég. XVI. 19. 1.

A magyar forrásnak igaza lehet abban is, hogy Árpád nyomult be először Pannóniába. Konstantinos és Mas'ūdī szavaiból kiderül, hogy a magyarok egy része a 896-i bolgár-besenyő támadáskor külföldön tartózkodott. A kabar hagyományokat őrző Anonymus szerint Árpád a vereckei hágón vezette be a magyarokat ill. a „kunokat” és ezek zöme az ország északkeleti részét is telepedett le. Ugyanakkor a tisztán magyar hagyományokat őrző ősgesta szerint a menekülő hét magyar törzs Erdélybe nyomult be s itt ölték meg Árpád apját, Álmost.⁵⁸ E kétféle sors lehet az oka, hogy amíg a hét magyar törzs szervezete a bolgár-besenyő csapás után megbomlott, addig a kabar törzsek, elkerülve a csapást, 950-ben is szilárdan egy fő alatt állottak, megőrizték törzsszervezetüket. S ez biztosított erőt Árpádnak az egyeduralom megszerzésére.

Midőn Kurszán 904-ben meghalt, Árpád egyeduralkodó nagy fejedelem (*μέγας ἄρχων*) lett.⁵⁹ A méltóságok hatáskörében olyan újítást vezetett be, amellyel családjának biztosította az egyeduralmat. A gyula címet — hatalom nélkül — átengedte egy Erdélyben megtelepedett törzsfőnek, míg a kabarok feletti uralmat fiára bízta. Anonymus írja, hogy Árpád fia, Zolta lett a bihari herceg (*dux*), akinek földjén kazárok (*gentes, qui dicuntur Cozar*) laktak s a vidéken találkoznak össze a honfoglalók a „székelyekkel”, akik csatlakozva hozzájuk, a magyar sereg előcsapataként vonultak hadba. Ha a székelyek a kabarok közé tartoztak, a hét magyar törzs a beköltözéskor valóban itt kellett találja a korábban beköltözött székelyeket.

Mint láttuk, a hódolt népek feletti uralom ősi jogon a trónörökös hercegséget illette; a katonai segédnépek, a legütőképesebb haderő dux-a pedig a honfoglalástól kezdve az Árpádház trónörököse volt. Mutatja ezt az is, hogy a trónörökös résztvett kalandozó hadjáratban.

Árpád legidősebb fia Tarhos volt (*Ταρχατζούς*, 1200 körül helynévben *Torhus*),⁶⁰ krónikáink szerint az uralomban mégis legifjabbik fia, *Zolta* (*Ζαλτάς*), a bihari dux követte.⁶¹

924-ben *Salardus* vezetett hadjáratot Itáliába.⁶² *Szalárd* nevét egy falunév tartotta fenn Biharban, a dukátus területén.⁶³

Konstantinos kortársa, Fajsz (*Φαλίτζι, Φαλῆς*) fejedelem idejében, 947-ben Taksony vezetett hadat Itáliába, ami arra mutat, hogy ő volt a trónörökös, az ütőképes kabar hadsereg ura s ő is követte Fajszt a trónon.

A seniorátusi trónöröklés rendjét Géza törte meg először. Géza fiát, Vajkot jelölte utódnak.⁶⁴ A jogos utód, Koppány, kénytelen volt megelégedni

⁵⁸ Györffy: Krónikáink 96. l.

⁵⁹ Konstantinos ed. *Moravcsik* 178—79. l.; vö. Bud. Rég. XVI. 17. l.

⁶⁰ Konstantinos ed. *Moravcsik*, 179. l.; SRH. I. 92. l.

⁶¹ Konstantinos ed. *Moravcsik* 179. l.; SRH. I. 101, 105—7. l. Nevét nem *Solt* hanem *Zolta* helynevünk tartotta fenn Bács megyében (*Csánki* II. 168. l.).

Konstantinos és krónikáink elbeszélése kronológiai ellentmondást rejt magában. Ha Árpád 907-ben halt meg, mint Anonymus állítja, akkor még minden bizonnyal éltek idősebb fiai, *Tarhos*, *Üllő* és *Jutas*, akiknek emléket helynevek is fenntartották s akkor nem követhette Árpádot a trónon legifjabb fia, Zolta. Itt két megoldási lehetőség kínálkozik: 1. Árpád nem 907-ben halt meg, hanem hosszabb ideig uralkodott. 2. Árpád 907-ben halt meg, de közte és Zolta között más fejedelem is volt. Magam az előbbi megoldás felé hajlok, mert Anonymus évszámait egytől-egyig hibásak.

⁶² *Gombos* 25, 170, 217, 351, 522, 581, 826, 1036, 1128, 1473, 2126. l.

⁶³ *Csánki* I. 599. l.; *Jakó*: Bihar megye 345. l.

⁶⁴ Érdekes, hogy Nyitra megye déli részén, a dukátusban egy *Vajk* falut találunk. A dukátusi megyékben több esetben felleljük fejedelemkori trónörökösök, hercegek

a somogyi dukátussal (Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha duce . . . *ducatum tenebat*. . . fuerat *dux Symigiensis*),⁶⁵ melynek határai át-nyúltak a Dráván túl, a nyesttel adózó területre.⁶⁶ Midőn azonban Géza meghalt, Koppány Géza feleségét, Saroltot követelte magának feleségül és uralomra tört. Követelése a levirátus és seniorátus jogszkása alapján jogos volt, az uralmat azonban már Vajk, másnéven István tartotta kezében, aki ütőképes seregével, melynek parancsnokai ekkor már külföldi, főleg német lovagok voltak, leverte Koppányt. És itt fel kell figyelniünk krónikáink egy megtévesztő beállítására. A magyar fejedelmek felsorolásában Fajszt kihagyták. Abból a körülményből, hogy Koppány területén, Somogyban két Fajszt helynevet találunk, ezzel szemben egyetlen más Árpád-házi név sincs, arra következtethetünk, hogy Koppány Fajszt örököse, leszármazottja volt. A krónikáirók nyilván azért törölték Fajszt emléket az uralkodók névsorából, mert ez Koppány trónigényének a primogenitura alapján is jogos látszatot adott.

Kikből áll Vajk serege?

A krónikák elmondják, hogy a testőrség élére két parancsnokot állított, Hontot és Pázmányt, az egész sereg vezérévé pedig a német Vencelinust tette meg (*ad custodiam corporalis salutis sue duos principes Hunt et Paznan constituit. Totius autem exercitus sui principem et ductorem Vencelinum hospitem Alamanum genere profecit*).⁶⁸ Kétféle sereg volt tehát, testőrség és országos sereg. Az országos sereg, élén Vencelinnel, nyilván a király jobbjóságát foglalta magában.

Hont és Pázmány testőrsége idegen segédsapatokból állott. Kézai egy archaikus jellegű részben elmondja, hogy a Hont és Pázmány testvérpár, lovagok, Svéviából erednek; katonáikkal Magyarországon át vonultak s a tengeren túlra igyekeztek jutni. Ezeket Géza vezér tartotta vissza (. . . *Hunt*

---

nevét, pl. Nyitraiban *Tormos, Elő* (1156: *Jeleu* [Száz. 1939. 175. 1.] < *Ἰελεχ*), Hontban Békésben és Krassóban *Devicse, Dęcse*, Szabolcsban *Tas* és *Üllő* stb. Ez azonban óvatosságot kíván, mert ilyen nevek később is keletkezettek.

⁶⁵ SRH. I. 313. I. Vö. uo. 172, 189, 296, 297, 312—14. I.

⁶⁶ István király a pannonhalmi apátságának adta Koppány dukátusának, Somogy megyének a dézsmáját és egyházi fennhatóságát (PRT. I. 589. kk.1.; SRH. I. 314.1.); ezért nem szerepel a veszprémi alapítólevélben a püspökség alá tartozó megyék között Somogy. Ezen a jogon bírta az apátság Somogy megye drávántúli részének dézsmáját (1221: *decimas . . . partis comitatus Simigiensis, que est ultra fluvium Dravam* PRT. I. 648—49. kk.1.). Midőn I. László a zágrábi püspökséget 1090-ben megalapította, Somogy és Zala ispánságából rendelt alá szolgáltatókat (*officinarios de Semigiensi et Zalensi comitatu ordinavit. Thakčić: Mon. Ep. Zagr. I. 1, vö. Tagányi: Tört. Szle. 1916. 567. 1.*), majd nekik adta Dombró népeit. 1150 körül Dombrót a somogyi várjobbágyok foglalták el (*Thakčić uo. 2. 1.*). A későbbi Körös megye területén számos somogyi várbirtok volt a XIII. században is (*Pesty: A magyarországi várispánságok története. 411. kk.1.*).

A pannonhalmi apátság dézsmajogát a XIII. század kezdetén támadták meg a különböző érdekelt egyházak (1210-től PRT. I. 616. kk.1.). Ekkor indult meg a per a zágrábi püspök és pannonhalmi apát között is. 1221-ben III. Honorius azt írja, hogy *olim* indult meg a per (uo. 648. 1.), s 1232-ben IX. Gergely bullája szerint azzal nyert befejezést, hogy az apátság lemondott a drávántúli Somogy dézsmájáról (uo. 712. 1.); a Dráva volt ugyanis a határa a zágrábi püspökségnek. Ezt tudva rögtön megértjük, hogy miért állítottatott ki a zágrábi püspökség 1217-ben a Zágrábba érkező királlyal egy olyan oklevelet, mely a zágrábi egyház dézsmajogát is megerősíti és a püspökség alapításának körülményeit olyan módon adja elő (*Thakčić: I. 45. 1.*), hogy az fegyverül felhasználható volt a pannonhalmi apátság ingadozó jogai ellen. Ezt a történeti felfogást tükrözik az 1217 után hamisított oklevelek (pl. Koller I. 164.1.) és Spalatói Tamás (*Gombos* III. 2224. kk.1.).

⁶⁸ SRH. I. 313. I.

et Pazman, duo fratres carnales, milites coridati orti de Svevia . . . passagium per Hungariam cum suis militibus facientes ultra mare ire intendebant. Qui detendi per ducem Geycham . . .).⁶⁹ A pannonhalmi apátság interpolált alapítólevele is említi a király környezetében Hont, Pázmány és Orci vezéreket (*ducibus . . . Poznano, Cuntio, Orzio*).⁷⁰

A jövevény nemzetségek névsora ezek mellett még több Géza és István idejében bejött német lovagot említ (Kézai: *comes Tiboldus de Fanberg; Wolfer cum Hedrico fratre suo . . . de Vildonia cum XL militibus phaleratis; Pot de Lebyn*).⁷¹

István király szintén saját fiát, Imre herceget jelölte *dux*-nak. Az egykorú Hildesheimi évkönyvek szerint Imre halálakor, 1031-ben a *dux Ruizorum* címet viselte.⁷² Hogy ez a rejtélyes cím mit jelent, megmagyarázza a soron következő trónörökös címe. Imre halála után István király, most már az egész dinasztiaát mellőzve, nővére fiát, a velencei Orseolo Pétert jelölte utódnak, akit a XI. századi Szent István-legenda szerint serege vezérévé tett (*exercitui suo prefecerat ducem*)⁷³. Ezen a királyi testőrsereget szokás érteni.⁷⁴ A *dux Ruizorum* 'oroszok vezére'⁷⁵ mindenesetre azonos a *dux exercitus regis*-szel, a királyi sereg, a testőrség vezérével.

A megoldást a régi magyar *orosz* szó nyújtja, melyet Páriz-Pápai szótára 1767-ben még a következő jelentéssel jegyzett fel: „*oros*: Janitor, Sattelles; ein Thorhüter, Portner, Trabant”. A szó ilyenféle jelentése az *orosz* népnév mai jelentése mellett az egész középkoron át kimutatható. Mint láttuk, már Anonymus említést tesz Álmos vezérhez csatlakozott oroszokról (*multi de Ruthenis Almo duci adherentes*) s említi az Álmos vezérrel bejött oroszok által épített nyugati határvárat, Oroszvárt (*Ruthenis, qui cum Almo duce avo suo in Pannoniam venerant*).⁷⁶ Anonymus önmagában nem elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy itt a vezér katonai kíséretéről van szó. 1326-ban Nagy- és Kisoroszi lakói azt tartották magukról, hogy ők Kálmán király ajtónállói voltak. Ennek az oklevélnek ma már csak irodalmi említését ismerjük,⁷⁷ viszont ránk maradt az a szöveg, mely szerint Károly, Lajos és Zsigmond oklevelei alapján Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos meghatározván a két falu adómentességét, kiköti, hogy Nagy- és Kisoroszfalva lakói Nógrád megyéből két ajtónállót vagy kamarást tartoznak a királyi udvar számára állítani (*videm Rutheni nostri . . . duos janitores seu cubicularios in aula regia propriis sumptibus*

⁶⁹ Uo. I. 188. l. Hont és Pázmány históriája már a XI. századi Gestában benn volt. Vö. Horváth János: Stílusprobl. 290—91. l.

⁷⁰ PRT. I. 589. l. Orzi nevét tarthatta fenn a somogyi Orci falunév (Csánki II. 633. l.) és a dunántúli Harc nemzetség: 1310: Paulo filio Paznan, de genere Horch (Zichy Okmt. I. 127. l.; Karácsonyi: M. Nemz. II. 144. l.).

⁷¹ SRH. I. 188—89. vö. bővebb krónikák uo. 295—98. l.

⁷² Gombos 141. l.

⁷³ SRH. II. 392. l.

⁷⁴ Vö. pl. Wertner: Az Árpádok családi története 81. l. A királyi sereg nyilván nem azonos István király egész hadseregével, amelynek élén korábban Vencelin állt, kiről azt mondják, hogy „*totius autem exercitus sui*” vezetője volt. A testőrség után említett hadsereg „*totius*” jelzője Vencelin esetében éppen arra utal, hogy nem csupán a királyi seregről, a testőrségről van szó.

⁷⁵ A *Ruiz* alak a középfelnémet *Riuze* 'orosz' (Thomsen: Saml. Afh. I. 350. l.) alaknak felel meg; felvethető, hogy a *Ruiz*- nem *Riuz*-ból romlott-e; a kódexírásban a kettő alig különböztethető meg.

⁷⁶ SRH. I. 47, 113. l.

⁷⁷ Magyar Akadémiai Ért. 1857. 597. l. Az oklevél szövegét nem közli.

intertenuisse dignoscuntur).⁷⁸ Szerepelnek oroszok az udvari népek között pl. 1519: *orozonibus, cocis*; 1526: *aprodianis et ruthenis Regie Maiestatis... ad unam septimanam dedi*; 1530: *dedi orozonibus*.⁷⁹ Az orosz szó itt ugyanolyan jelentésváltozáson ment át, mint a magyar *hajdú*, vagy a német *Schweitzer* szó: 'szabad katonáskodó népelem' > 'zsoldos segédcapat' > 'testőr' > 'ajtónálló'.⁸⁰

Hogy megértsük e népelem szerepét Magyarországon, vessünk egy pillantást a bizánci testőrségre.

Bizáncban még a római birodalom idejéből fennmaradt gyakorlat volt a barbár népek letelepítése a birodalom védelmére. E katonai segédnépekből rekrutálódtak az uralkodó testőrsége. A IV. század végétől a VII. századig főleg a letelepített gótok töltötték be ezt a szerepet.⁸¹ Bölcs Leó idejében kazár testőrököt találunk.⁸² Konstantinos Porphyrogenetos alatt kazárok, pharganok, rúszok (Ῥῶς) és türkök [magyarok] mellett besenyő tolmácsok (Τουλάτζιοι, Ταλατζιοι) jelennek meg a testőrségben.⁸³ II. Basileios korától hosszú ideig az oroszoké, ill. a varégoké a vezető szerep. 988-ban 6000 főnyi orosz druzsina érkezett Bizáncba és megmentette Basileios uralmát Bardas Phokasszal szemben.⁸⁴ Ettől kezdve többször szerepelnek a császár hadjárataiban. Egy II. Basileios korára tehető hadseregszervezeti könyv szerint az oroszok a császárt kísérik a csatában, általában gyalog szolgálnak.⁸⁵ A varég (Βάραγγοι) név Skylitzes 1057-ben írt művében tűnik fel Thrákiában állomásozó varégokkal kapcsolatban az 1034 évre vonatkozóan.⁸⁶ A XI. századi segédnépek összetételét a császári chrysobullákból ismerjük meg. Nagyon tanulságos a különböző nevek feltünése, ezért ezt Dölger összeállítása alapján közlöm. 1049: csak Ῥῶς; 1060: Βάραγγοι, Ῥῶς, Σαρακηνοί, Φράγγοι; 1073: Ῥωσσοβάραγγοι, Κούλπιγγοι, Φράγγοι, Σαρακηνοί; 1074: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλπιγγοι, Φράγγοι, Βούλγαροι, Σαρακηνοί; 1075: Ῥῶς, Βαράγγοι, Κούλπιγγοι, Φράγγοι, Βούλγαροι, Σαρακηνοί; 1079 ápr. és 1079 jul.: ugyanúgy; 1081: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλπιγγοι, Ἰγγλιμοι, Νεμίτζιοι; 1086: ezek mellett Βούλγαροι, Σαρακηνοί, Ἀλάνοι; 1088: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλπιγγοι, Ἰγγλιμοι, Φράγγοι,

⁷⁸ Ulászló 1491-i megerősítését átírják 1610-ben és 1631-ben. Liber Regius XIX. 396—402. l. Vö. Csánki I. 14, 93. l.

⁷⁹ OklSz.; Barta: Gloss.

⁸⁰ Vö. Melich: Néhány magyar népnévről. Orosz: MNy. 1909. 337—42. l.

⁸¹ Bréhier, Louis: Le monde Byzantin. II. Les institutions de l'empire Byzantin. Paris. 1949. 341. kk.l.; Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München. 1952. 43, 45, 124, 264. l.

⁸² MHK. 106. l.

⁸³ De cerimoniis. CB. 579, 661, 664, 667—68. l.; Moravesik: A magyar történet bizánci forrásai. Bpest, 1934. 149. l.; Neumann: Zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee. Byzantinische Zschr. III. 1894. 374—85. l.; Györffy: Besenyők és magyarok. KCsA. I. Kieg. 442—43. l.; Moravesik: ByzTurc. 267. l.

⁸⁴ Az orosz évkönyvek már a 980. évnél említik, hogy Voldimert a kifizetetlen zsoldjuk miatt elégedetlen varjákok elhagyták és Görögországba indultak Carigradba (Повесть 1950. 56. l.). Az örmény Asoyik írja le, hogy a bizánci császár seregében 6000, lándzsával és pajzsral felszerelt gyalogos orosz harcolt, akiket II. Basileios kért az orosz királytól, amikor leányát hozzáadta s megkeresztelkedett (Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte. Leipzig. 1907. Teubner. 211. l.; vö. Труды В. Т. Васильевскаго. Ак. Наукъ. I. 1908. Варяго-Русская и Варяго-Английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ. 177. kk. A forráshelyek kikeresését Schütz Ödönnek köszönhetem.)

⁸⁵ Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. liber de re militari. Rec. R. Vári. Lipsiae 1901. Teubner. 21, 31, 44. l.; korára l. Kulakovskij, Byz.Zschr. XI. 1902. 555—56. l.

⁸⁶ Kedrenos, CB. 508. kk.l.

*Νεμίτζοι, Βούλγαροι, Σαρακηνοί, Ἀλάοι, Ἀβάσγοι, Αθάνατοι*⁸⁷. Az 1049-ben csak magában álló orosz megjelölés mellett tehát 1060-tól *varang*, szerezsen és frank, 1073-ban *oroszarang, kölpeny*, szerezsen, 1074: *orosz, varang, kölpeny*, frank, bolgár, szerezsen; 1075, 1079: *orosz, varang*, frank, bolgár, szerezsen, 1081: *orosz, varang, kölpeny, angol, német*; 1086: ezek mellett bolgár, szerezsen, alán; 1088: *rosz, varang, kölpeny, angol, frank, német*, bolgár, szerezsen, alán, abház és a „halhatatlanok” csapata szerepel.

E különböző elemek közül a következők sorolhatók az orosz csoportba. 1073-ban oroszarang összeírva szerepel s azontúl is mindig egymás mellett említik őket. 1081-ben tűnik fel az angol elem, melynek létszámát Alexios Komnenos császár (1081—1118) közvetlenül Angliából növelte, úgy hogy hosszú ideig ez lett a bizánci testőrség legjelentősebb etnikuma.⁸⁸ Angolok azonban már korábban is szerepelnek. A mantzikerti csatában (1071) az örmény Edesszai Máté szerint a segédnépek között „távoli szigetek lakói” is szerepeltek.⁸⁹ Anna Komnene 1148-ban befejezett művében említi a Thule szigetéről való varangokat, barbárokat (II. 9, 11), akik csatabárdot hordanak és jobb vállukon kardot. E varangok vezetőit *nampiti*-nek (*Ναμπίτης*) mondják (III. 9, IV. 5—6),⁹⁰ mely azonos lehet a felsorolásokban szereplő *Νεμίτζοι* ’német’ elemmel.⁹¹ Gaufredus Malaterra 1099-ig írt krónikájában világosan megírja, hogy a normannok ellen 1081-ben Durazzónál harcoló bizánci seregben „varangnak nevezett angolok” (*Angli vero, quos Waringos appellant*) harcoltak.⁹² Az oroszok ill. varangok közé kell sorolnunk a kölpenyeket (*Κούπινγοι*) is, mert minden esetben a varangok mellett ill. a varangok és angolok között sorolják fel őket.⁹³

A bizánci testőrségről szólván nem hagyhatjuk említés nélkül a vardarióta türköket sem, akikben a X. században a Vardar vidékére költözött magyarok leszármazottait láthatjuk. Ezek Alexios Komnenos alatt még igazi harcosok, de II. Theodor idején már csak a császári ceremóniák mellékalakjai.⁹⁴

Ha most megvizsgáljuk a magyar segédnépek és a királyi sereg összetételét, nagyon hasonló képet nyerünk.⁹⁵ Hogy a Bizáncban említett besenyő *talmács* elem nálunk is megvolt, bizonyítják a *Talmács* ~ *Tolmács* helynevek többnyire várak mellett (Bars, Nógrád, Bács), két helyen gyeprüvidéken

⁸⁷ Byz. Zschr. XXXVIII. 1938. 235—36. 1.

⁸⁸ *Βασιλευσκιού*: i. m. 355. kk. 1.; *Thomsen*: Saml. Afh. I. 362. 1.; *Vasiliev*: The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. Sem. Kond. IX 1937. 39—70. 1.; vö. *Dölger*: Byz. Zschr. 1938. 235—36. 1.; *R. M. Drawkins*: The Later History of the Varanguian Gard. Journal of Roman Studies. 1947. 39—46. 1.; *Gyóni*: A „harcos szentek” bizánci legendatípusának változatai az óizlandi irodalomban. Antik Tanulm. II. 156. 1.; franciául: Acta Antiqua. IV. 1956. 304. kk. 1.

⁸⁹ *Chronique de Matthieu d'Édesse*. Ed. *Dulaurier*. Paris. 1858. 166. 1.

⁹⁰ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 367. 1.; *Vasiliev*: i. m. 55—57. 1.

⁹¹ *Vasiliev* tanulmányában olvasom (i. h. 57. l.), hogy a kettőt azonosítja és a *Niemeetz*, *Nemety* ’German’ népvét látja benne *Charles Oman*: A History of the Art of War in the Middle Age. I. Boston—New-York. 1924. 167. 1.; foglalkozik e névvel *L. Blöndal*: Nabites the Varangians. Classica et Mediaevalia, Revue danoise II. 1939. 145. 1.; e két munkához nem jutottam hozzá.

⁹² *Muratori*: Rerum Ital. Scriptores V. 584. 1.

⁹³ *Vasmer*: Zeitschrift für Slavische Philologie 1931. 121. kk. 1.; *Moravcsik*: ByzTurc. II. 148. 1.

⁹⁴ *Bréhier*: i. m. 395. 1.

⁹⁵ Erre általában I. *Schünemann*: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. UJb. IV. 1924. 99—115. 1.

(Zala, Szeben).⁹⁶ Imre korában oroszokról tudunk; Péter szatellitái főleg németek és olaszok voltak.⁹⁷ II. István kunnak nevezett besenyőkkel vette magát körül,⁹⁸ de 1127-ben a bulgáriai hadjáratban 700 francia (*Francus*) harcos kísérte.⁹⁹ II. Géza seregében besenyők, mohamedán kálizok és alánok voltak; 1156-i seregében egy bizánci író szerint bábeli soknyelvűség uralkodott,¹⁰⁰ II. Endrét a kereszteshadjáratra 1217-ben magyarok mellett székelyek kísérték.¹⁰¹ V. István, de főleg Kun László kun nyögérekkel vette magát körül.¹⁰² Kunok voltak az uralomra segítői Róbert Károlynak, kunok is kísérték Nagy Lajost a nápolyi hadjáratban.¹⁰³ E tarka összetételű testőrség képét látjuk a Képes Krónika címlapján; Nagy Lajos mellett jobbra páncélos lovagok, balra különböző viseletű etnikumok; hegyes sapkájú kun s mellette talán kúpos sisakú orosz és jász.¹⁰⁴

Mi lehetett már most az etnikai összetétele Imre herceg oroszainak, István király testőri seregének?

Hogy az alapelem az orosz (rúsz) volt, azt maga a foglalkozásnévvé vált népnév is elárulja.

Megtaláljuk emellett a bizánci oroszokkal kapcsolatban említett népneveket is Magyarországon. A *Βαγγυοι*-nak megfelelő *varang* népnév helynévben tűnik fel az Árpádok nemzetségi szállásterületén, Tolnában s a szomszédos Somogyban (1138/1329: *Warang*, ma *Várong* falu Dombóvártól északnyugatra; 1193: *Warung*~*Warang* elpusztult falu Csepely közelében).¹⁰⁵

A *Κοιλπιγγοι*-nak megfelelő *kölpény* népnév személynévben és helynevekben tűnik fel. Anonymus szerint a kalandozó Botond vezér apja *Culpun* volt.¹⁰⁶ Ez a körülmény nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy népnévről van szó, mert Anonymus szerint Ménmarót apja *Morout* 'morva' volt; a szavárdokat a *Zuard* személynévben személyesíti meg s az eredethagyományokban általánosan ismert jelenség, hogy az ős, az először történeti alak nevét népnévből perszonifikálták.¹⁰⁷ Más kérdés, hogy Botond származtatása valószínűtlen; a Kölpény fia Botonddal együtt szereplő Tas fia Lél vezér származtatása ugyanis ellentmond a X. századi forrásoknak, s a krónikák Botond-mondájában Kölpényről nincs szó.¹⁰⁸

Helynevekben felbukkan 1193: *Culpen* a régi Tolna várral átellenben;¹⁰⁹ ilyen nevű helység van a Székelyföldön (1332–37: *Kulpen*, *Kewlpen* ma

⁹⁶ Györffy, KCsA. I. kieg. 443. l.

⁹⁷ SRH. I. 323. l.

⁹⁸ Uo. 444–45. l.; Györffy: *Antiquitas Hung.* II. 1948. 171. l.

⁹⁹ Uo. 440. l.; *Pauler*: *Árpádh. Kir.* II.² 234. kk. l.

¹⁰⁰ *Kinnamos*, CB. 107. 247. l.; *Michael rhetor*, *Fontes rerum Byzantinarum*. ed. *W. Regel*. I. 1. Petropoli 1892. 158–59. l.; idézi *Gyóni*: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Bpest. 1938. 40, 66. l.; *Herbek*, *Acta Orient.* 1955. 208. l. és l. fentebb. Ezek közül kerülhetett ki az az 500 szaracén, akit II. Géza átengedett I. Frigyesnek Milánó ostromára. MGH. SS. XVII. 1158. l.

¹⁰¹ SRH. I. 184. l.

¹⁰² *Németh Gyula*, MNy. 1953. 304–18. l.

¹⁰³ *Györffy*, *Paraszttság tört.* 14. sz. 362–63. l.

¹⁰⁴ *Toldy-Szabó*: *Marci Chronica*. Pestini. 1867. 10. l. után.

¹⁰⁵ MNy. 1936. 134. l.; *ÓMOLv.* 54, 58. l. vö. *Csánki* III. 456, II. 654. l.

¹⁰⁶ SRH. I. 85–86, 107, 112. l.

¹⁰⁷ Krónikáink 97. kk. l. Már a biblia genezisében találkozunk ezzel a jelenséggel.

Gomer pl. a kimmeri nép, *Ašknz* (∅: *Ašküz*) a szkíták neve.

¹⁰⁸ Uo. 112, 120. l.

¹⁰⁹ *ÓMOLv.* 59. l.

Mezőkölpény) és a szerémségi határon a Száva partján (1388 : castrum regale *Kulpen*, ma *Kupinovo*).¹¹⁰

Mind a *Várong*, mind a *Kölpény* helynév X. századi törzsnévtípusú helyneveink közé sorolható. A XI. századtól már *Várongi* alakot várnánk. Ha pedig ez így van, akkor e két népnév eredetét alig kereshetjük a görögben, hanem inkább ott, ahonnan orosz szavunk is származik, ti. honfoglaláselőtti török jövevényszavaink között. A *várong* < *varang* név forrása végső fokon a skandináv *væring*, melyből az orosz Варягь (ó-orosz *varëgu) név is származik.¹¹¹ A *væring*-et vehették át a honfoglaláselőtti magyarság török elemei *varin alakban. A török -i- ~ -u- váltakozást,¹¹² vagy a török -i- ~ magyar -u- megfelelést¹¹³ tükrözi az 1193-i *Varung* alakváltozat. Feltehető tehát, hogy a magyar nyelvben alakult ki a *varang* alak, bár megjegyzendő, hogy -i- ~ -a- váltakozás a törökben is kimutatható.¹¹⁴ Bírūni *Warank* alakja¹¹⁵ mindenestre nem származhat magyar forrásból.

A *kölpény* < *külpin* (vö *Kupinovo*) név végső fokon arra a népnévre vezethető vissza, amely a skandináv sagákban többes *kylfingar* alakban tűnik fel s melyet legutóbb Vasmer azonosított az orosz forrásban feltűnő Колбяги (ó-orosz *kölbëg) népnévvel és a bizánci Κούβιγγοι-al.¹¹⁶ A magyar *külpin* alak a törökből magyarázható meg. A régi török nyelv az *f* hangot nem ismerte és *p*-vel helyettesítette.¹¹⁷ A skandináv alaknak a törökben *külpin, ill. a régi csuvasban kimutatható -η ~ -n váltakozás esetén *külpin felel meg.¹¹⁸

De megtaláljuk a bizánci segédcapatok közt szereplő angol és német elemet is Magyarországon.

„Vasbordájú” Edmund angolszász király 1016-ban bekövetkezett halála után két fiát, Edmundot és Edwardot Kanut dán király Svédországba küldte féltestvéréhez Olafhoz, kik innen, talán Olaf halála (1018) után Oroszországba kerültek s feltehetően Kievből Magyarországra. Itt élték le életük nagy részét. Edmund itt halt meg, Edward itt nősült s csak 1057-ben tért vissza Angliába.¹¹⁹

A két herceg bizonyára kísérettel jött Magyarországra s más száműzöttek is csatlakozhattak hozzájuk. Geoffrey Gaimar ófrancia nyelven írt krónikája (1140 körül) elmondja, hogy Hitvalló Edward normandiai száműzetése idején (1042 előtt) Magyarországra jött, hogy unokaöccseinek segít-

¹¹⁰ Mon. Vat. I/1. 96, 131. l.; *Csánki* II. 232, 248. l. E névtől elválasztandók a középkori *Kulpi* helynevek, melyek besenyő törzsnévből erednek. Vö. *Tagányi*: Föld és Ember II. 231. l.; *Győrffy*: KCSA. I. kieg. 441. l.; *Szabó Dénes*, Melich Eml. 373—79. l.; MNy. 1945. 91. l.

¹¹¹ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 363—65. l.

¹¹² *Gabain*: Alttürk. Gramm. 49. l.

¹¹³ *Gombocz*: BTLw. 151. l.

¹¹⁴ *Gabain*: i. m. 49. l.

¹¹⁵ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 365—66. l.; Hudūd al-'Ālam 181, 433. l.

¹¹⁶ *Vasmer*, Zschr. f. Slav. Phil. VIII. 1931. 121. kk. l. Irodalmát l. *Moravcsik*: ByzTurc. II. 148. l. Vö. még *Thomsen*: Saml. Afh. I. 386. l.

¹¹⁷ *Radloff*: Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig 1882. [röviden: Phonetik] 170—75. l.

¹¹⁸ *Gombocz*: BTLw. 188. l.; *Németh*: NyK. XLIII. 475. l.; HonfMKial. 146—47. l.; *Győrffy*: Krónikáink 65—66. l. A török -η ~ -n váltakozásra l. még. *Radloff*: Phonetik 190. l.

¹¹⁹ *Fest Sándor*: Eadmund Ironside angol-szász király fiai. SzIEml. II. 527—51. l.

ségére legyen a Velecase népe elleni háborúban.¹²⁰ A Salamon 1057-i koronázása alkalmával használt Egbert-ordo is Magyarországon tartózkodó angolok hatására vezethető vissza.¹²¹ Egy XIII. századi határjárásban Mecsek-nádasd mint britek földje: *terra Britanorum* szerepel.¹²² Ezt többen kapcsolatba hozták Edmuddal és Edwarddal.¹²³ Ha nem szövegromlással állunk szemben, — o: *terra Rutenorum?* — csak arról lehet szó, hogy a kíséret egy részét ide, Tolnába telepítették, ahol egyébként a varang és kölpény elem is feltűnik. Helynévben biztos nyomukra nem akadunk.

Biztosra vehetjük, hogy Edmund és Edward angoljai az „oroszok” között, a királyi testőrségben foglaltak helyet. Brémai Adám egyébként úgy tudta, hogy Edmund és Edward *in Russia* töltötte idejét,¹²⁴ ami szószerint véve, csak oroszországi tartózkodást jelöl, de tudva azt, hogy Oroszországból eljőve idejük nagyrészét Magyarországon „oroszok” között töltötték, átvitt értelemben is felfogható.

A királyi sereg vezére ugyan a trónörökös volt, de a sereg vezető alakjai Hont és Pázmány mellett németek voltak. Kiderül ez krónikáinknak a Géza, István és Péter idejében beköltözött német lovagokat tárgyaló felsorolásaiából.¹²⁵

Ezeket tudva, aligha lehet véletlennek tartani, hogy a XI. század közepétől a bizánci testőrség etnikai összetétele hirtelen olyan változást mutat, hogy a korábbi orosz elem mellett varang, kölpény, angol és német etnikum jelenik meg.

A görög *Βαρῆγγοι* és *Κούλπιγγοι* látszólag a magyar *varang* és *külpin* ill. török *varan és *külpin alakhoz áll legközelebb; bár ezeknek a neveknek átvétele a görögbe már korábban is megtörténhetett.¹²⁶ A bizánci angol és német etnikum megjelenése is többféleképpen magyarázható. A varang, kölpény, angol és német segédnépek együttes feltűnése Bizáncban a XI. század második felében azonban méltán felveti a gondolatot, hogy ezek eredetét a XI. századeleji magyarországi oroszágban, testőrségben keressük, ahol ezek az elemek képviselve voltak.

Ez a feltevés történetileg is alátámasztható.

A királyi testőrség már István király halála után etnikailag változott, amit bizonyítanak a krónikaíró panaszos szavai Péter király (1038—41, 1044—46) német és olasz szatellitáiról.¹²⁷ Péter idejében a német lovagok között a Gut és Keled testvérpárnak (Kézai: *Kelad et Gut*) volt vezető szerepe.¹²⁸

¹²⁰ Uo. 545. l.

¹²¹ A krónika közli az énekelt imából az *Esto dominus fratrum tuorum* részt, amely az *Omnipotens det tibi Deus de rore coeli* ima része, ez pedig a X. századi angolszász koronázási ordóból való. *Tóth Zoltán*: Attila's Schwert 131. kk. l.; *P. E. Schramm*: Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen. Zeitschr. für Rechtsgesch. 54, Kanon. Abt. 23. 1934. 217. l.; u. ő: MGH. Schriften XIII/3. 744. l.

¹²² Az 1404-i átirat eredetijében: „... cum terris Britanorum de Nadasth ... juxta terras memoratorum Britanorum ...” áll (Pécsi püspöki lt.). Hibás kiadása: *Fejér III/2*. 438. l.; *Osánki* önkényesen *terra bissonorum*-ra javította (III. 410. l.)

¹²³ Vö. *Fest* i. h. 550. l.

¹²⁴ MGH. SS. VI. 342. l.

¹²⁵ SRH. I. 188—89, 295—98. l.

¹²⁶ *Thomsen* (Saml. Afh. I. 358. kk. l.) szerint a varangok nevét az 1034-i adat előtt is ismerhették.

¹²⁷ SRH. I. 323. l.: „... munitiones, presidia et castella Teutonicis et Latinis custodienda tradebat ... nullusque eo tempore tutus esse poterat de pudicitia uxoris sue vel filie seu sororis virginitate propter insultus satellitum regis, qui eas impune violabant.”

¹²⁸ SRH. I. 189, 298. l.

A X. század közepe táján több alkalom volt arra, hogy Magyarországról katonai segédnépek, testőrök átmenjenek Bizáncba.

Moravcsik Gyula mutatta ki, hogy Imre herceg felesége bizánci hercegnő volt.¹²⁹ Hogy Imre halála (1031) után az özvegy meddig maradt itt, nem tudjuk; az azonban valószínű, hogy az 1041-el kezdődő véres trónharcokat nem élte itt végig, mint ahogy a felfordult országból István király özvegye, Gizella is visszatért Németországba.¹³⁰ Feltehető tehát, hogy Imre herceg „oroszi” Imre özvegyének kíséretében vonultak át Bizáncba.¹³¹

De szoros volt a kapcsolat a segédnépek ura, a dux és Bizánc között későbbi évtizedekben is, amit a korona küldése és Géza házassága is bizonyít.

Van példánk arra is, hogy másfajta katonai segédnépeket Bizáncból Magyarországra vagy Magyarországból Bizáncba telepítettek át. A szerénsségi kálizokat Komnenos Mánuel vitte át Bizáncba.¹³² Még 1365-ben is előfordul, hogy Kont Miklós a Vidinben lakó jászokat áttelepítette Magyarországra.¹³³ Azt pedig tudjuk, hogy a testőrség tulajdonképpen a katonai segédnépek elitje.

E kérdést a következőkben összegezném.

Feltehető honfoglaláselőtti előzmények után Géza és István testőrsége ugyanolyan varég-orosz druzsina volt, mint Kievből és Bizáncban. Ez a testőrség az egyik udvarból ment a másikba. Minthogy a délorosz síkságra benyomult besenyők veszélyeztették a Dnyeper víziútját¹³⁴ s 974-ben Géza megkezdte Magyarország keresztény hitre térítését, Géza és István idején a legbiztonságosabb út Kievből Bizánc között Magyarországon vezetett át. Ha pl. a 980-ban Kievből eljött varjágok ezt az utat választották, hogy a tengeren túlra menjenek, Géza felfogadhatta őket szolgálatába. S amikor a viszonyok kedvezőtlené váltak Magyarországon, hazamehettek, vagy átvonulhattak Bizáncba.¹³⁵

Ez a testőrsereg volt a király jobbágysága mellett a legütőképesebb haderő abban az időben, amikor a jórészt mohamedán segédnépek nemzetsegeinek megbontására került sor.

*

Hogyan és mikor következett be a segédnépek nemzetségi-területi szervezetének megbontása?

¹²⁹ SzIEml. I. 412. kk. I.

¹³⁰ *Döry*: Szent István családi története. Uo. II. 582. I.

¹³¹ *Oroszi* helyneveink már Oroszországból történt XI—XII. századi betelepítésre mutatnak. Ezek között van *Orosz* is (Pilis és Bihar) s egy, amely hol *Orosz*, hol *Oroszi* néven fordul elő (Bodrog és Fejér határán). Vö. *Mályusz*, Száz. 1939. 281—82. I. Mindenestre érdekes, hogy az egyik székely főnemesnek szabad kondíciójú oroszai (*Ruteni*) vannak, akiket a Bálványos vár alatti Szárazpatak faluban telepít le (*Barabás*: Székely Oklevéltár. Bpest. 1934. 7—9. I.). *Orosz*-összetételű helynevek Székelyföldön szép számmal fordulnak elő.

¹³² Kinnamos CB 247.

¹³³ *Gyárfás*: i. m. III. 500—2. I.

¹³⁴ Konstantinos ed. *Moravcsik*. 61. I.

¹³⁵ A magyarországi varangokkal hozható kapcsolatba a XI. század első felében vert magyar pénzek elterjedése északon (*Huszár Lajos*: Szent István pénzei. SzIEml. II. 360—61. I.) s normann kardok, lándzsa és egyéb régészeti leletek felbukkanása Magyarországon (*Paulsen Péter*: Magyarországi viking leletek. Bpest. 1933. Arch. Hung. XII.; *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművészete. Bpest. 1937. 52, 110—11. I.).

A katonai segédnépek feladata békében határvédelem volt. A Kazár birodalomban határőrökről Mas'ūdī tesz említést.¹³⁶ Az etelközi hazában a segédnépek lakhelyét a határvidéken kereshetjük.¹³⁷ Magyarországon az első foglalónak tekinthető katonai segédnépek már nemcsak határvármegyékben laktak. Bihar és Szabolcs megye nem tekinthető határvármegyének s nem is volt az Árpád-korban olyan őrszervezete, mint pl. Szatmár és Borsova megyének. Határvédelemre azonban már a X. században is szükség volt, s hogy ilyenről már a honfoglalás utáni évtizedekben gondoskodás történt, bizonyítja a kend népének kitelepítése a gypűkre. A segédnépeknek Árpád, majd trónörökös utódai voltak az urai, s ha ezeket már a X. század folyamán felhasználták ellenséges törzsfők és nemzetségfők leverésére és területük megszállására, bizonyára sokat áttelepítettek közülük az ország más területére. Súlyos lehetett az etnikumok vesztesége az augsburgi vereség alkalmával is, ami azt eredményezhette, hogy szállásterületük részben elnéptelenedett. Valószínű, hogy az üresen maradt területeknek magyar népelemekkel való betelepítése már a X. században megindult, amit a dukátus területén feltűnő számos törzsnévi helynév bizonyít.

Szállásterületük teljes megbontását Géza és István korára kell tennünk. Ennek kapcsán három problémát kell megneznünk: 1. Milyen elbánásban részesültek a különféle kabar etnikumok; 2. milyen birtokosok jelennek meg a dukátusi vármegyékben; 3. milyen új határvédelem váltja fel az etnikai határvédelmet.

A kabar etnikumok vizsgálata kapcsán arra az eredményre jutottunk, hogy ezek között helyet foglaltak a mohamedán kálizok, a mohamedán alánok (varsányok, oszlárok) és a székelyek.

Géza 973-ban küldte el követeit Quedlinburgba, ami a kereszténység felvételének első lépése volt.¹³⁸ Ademarus Cabbaniensis szerint szent Bruno keresztelte meg Géza „királyt” István névre és fia is István nevet kapott a keresztségben. István király haddal támadva a fekete magyarokra, erővel és szeretettel megtérítette őket.¹³⁹ A megtérítés már 1006-ban befejeződött.¹⁴⁰

Magyarországon a mohamedánok térítésének előfeltétele a széttelepítés volt. László törvénykönyve (I. 9) elrendeli, hogy azok az izmaeliták, akik megtérésük után is régi szertartásaik szerint élnek, más falukba telepítendők.¹⁴¹ Kálmán törvénye (I. 47) elrendeli, hogy minden izmaelita falu építsen templomot, a falu fele pedig költözzék máshová.¹⁴² Jāqūt 1220-ban magyarországi mohamedánok előadása alapján közli, hogy e mohamedánok Magyarország szélén mintegy harminc helységben laktak, melyek mindegyike nagyságra nézve egy kis városhoz hasonló.¹⁴³

A kabarok két mohamedán etnikumát, a kálizokat és alánokat megtérítésük érdekében telepítették szét az ország minden részére; a kálizokat főként a határvidékre.

¹³⁶ MHK. 265. l.

¹³⁷ L. alább 123. l.

¹³⁸ MGH. SS. III. 753. l.; vö. *Csóka Lajos*: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIEml. I. 275. l.

¹³⁹ MGH. SS. IV. 130–31. l.; *Gombos* 16. l.

¹⁴⁰ *Gombos* 430. l.

¹⁴¹ Corpus Juris 52. l.

¹⁴² Uo. 110. l.

¹⁴³ *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája 335. l.; Goldzieher javításaival adja a fordítást.

Ezzel szemben a székelységgel nem úgy jártak el, mint a mohamedánokkal. Együtt maradtak továbbra is katonai szervezetben, csak a nemzetségi kötelékeket bontották meg. A nemzetségfők helyét tisztí, jobbágyi réteg foglalta el, ami elősegítette a már 950-ben is kétnyelvűnek mondott etnikum nyelvi elmagyarosodását.

István király korára tehető a dukátusi birtokszervezet kialakulása is. Felmerülhet a kérdés, hogy a királyi területen levő hercegi és hercegi területen levő királyi népek nem kölcsönös áttelepítés eredményei-e. A dömösi apátság által kapott hercegi népek 1138-i névszerinti felsorolásában a szolganevek többnyire magyarok, ami egy ilyen feltevést nem támogat.

Ha a dukátusi megyék birtokviszonyait vesszük vizsgálat alá, első pillanatra két tény ötlük szemünkbe.

E megyékben sokkal kevésbé tapasztaljuk azt a szabályosságot, ami a királyi vármegyékben a megye, a nemzetségi birtok és a törzsnévi helynevek között fennáll. A nagy ősfoglaló nemzetségek helyén több kisebb nemzetség tűnik fel. Ugyanakkor itt terülnek el a testőrség parancsnokainak birtokai.

Mint láttuk, a X. század végén Hont és Pázmány volt a testőrség parancsnoka; Péter idején a Gut és Keled testvérpáré volt a vezető szerep.

A Hont-Pázmány nemzetségben Karácsonyi az alábbi három ágat különbözteti meg: Hont megyei, Nyitra megyei és Bihar-szabolcsi ág. Itt terültek el a nemzetség István-kori hatalmas birtoktömbjei.¹⁴⁴ A Gut-Keled nemzetség minden ága együttesen és külön-külön Szabolcs megye területén birtokolt, de már a XI. században bírta a szerémségi Buziás vidékét.¹⁴⁵ Ezek a dukátus azon megyéi, ahol az áttelepített segédnépek laktak.

Mit ír a krónika Hont és Pázmány magyarországi szerepéről? „Géza vezér és Szent István király, e két ispánra támaszkodva Isten segítségével némely rebelleket a fegyver félelmével, másokat jószántukból megtérített (*quosdam rebelles armorum terroribus, nonnullos voluntarie converterunt ad baptismum*), akiket Géza és István szolgálataikért nagy kiterjedésű birtokokkal jutalmazott.”¹⁴⁶ Mintha Ademarús Cabbaniensis szavait hallanánk a fekete magyarok megtérítéséről.

A fentiekben láttuk, hogy a testőrség parancsnokai közvetlen főnökük, a dux megyéiben, a dukátusban kaptak birtokot a széttelapított mohamedánok és az áthelyezett székelyek szállásterületein.

István király az etnikai határvédelmet territoriális alapra helyezte, amennyiben az összes határvármegyékbe különféle segédnépeket telepített, s e megyéknek sajátos szervezetet biztosított. Nem lehet üres formáság, a nyugati oklevelek szolgálai másolása, hogy István király okleveleiben a *comes*

¹⁴⁴ MNemz. II. 185. kk.1.

¹⁴⁵ Uo. 19. kk. 1.; vö. Györffy: II. Oszt. Közl. II. 1952. 339. l. Megjegyzem, hogy az 1326-i birtokmegerősítő oklevél azon kitétele, hogy a nemzetség birtokait István király adta ősöknek, Vencelinnek (*a venerandae memoriae S. Stephano anteatorum Vencelino concessas [Fejér VIII/5. 160. l.]*) az 1326-i oklevél eredetijében hiányzik (M. Tud. Akadémia levéltára 78. sz.), így ez késői interpoláció révén juthatott Fejér szövegébe. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a nemzetség itteni birtokai a XI. század első felére vezethetők vissza. A zalai és soproni részeken csak egy-egy ág birtokolt, így ez nem ősi szerzemény, viszont a magányos Gút falut Székesfehérvár közelében ősi jószágnak tartották.

¹⁴⁶ SRH. I. 297. l.; a szövegrész régiségére l. Horváth János i. h.

mellett *marchio* 'határispán' szerepel.¹⁴⁷ Bizonyítja ezt, hogy az *Annales Altahenses maiores* 1039-ben *Schebis marchio Ungarie* haláláról tesz említést,¹⁴⁸ hogy Szent László törvénykönyve (II. 16, 17) megőrizte a *comites confiniorum* 'határispán' nevét.¹⁴⁹ Kálmán törvénykönyve (I. 36. 2. §) intézkedik a *marchia*-ra érkezett hírek esetén a *comes* kötelességéről,¹⁵⁰ az egyházközigazgatási beosztás pedig latin néven megőrizte a szerémségi *Marchia* nevét.¹⁵¹ Még 1263-ban is felmerül — amikor pedig a *marchio* és *comes* közötti különbség már régóta megszűnt — a „de Nitria, de Posenio, de Musun et de Suprunio castra regni Ungarie in confinia eius sita” kifejezés.¹⁵²

E megyékben a határispánok alá tartoztak az örök (László II. 17. 1. §: *custodes . . . confiniorum, qui vulgo ewri vocantur*),¹⁵³ újabb latin nevükön *speculator*-ok és az oklevelekben *sagittarius*-nak nevezett lövők vagy lövérek. Az örök és lövők, valamint a melléjük sorolt határvédő besenyők nem egy képzeletbeli védővonal mentén voltak letelepítve, hanem minden határvármegye területén mélységben tagolva.

A határvédelmi építményeket, a gyepűket vagy torlaszokat és az ezeken való átjárást biztosító kapukat a lakott és a lakatlan, vagy gyéren lakott terület határán helyezték el, olyan helyeken, ahol könnyű bejárás nyílt az ország belső területére. Nem összefüggő vonalat alkottak a gyepűk, hanem az exponált pontok össze nem függő sorozatát. A gyepűkön, ill. kapukon kívül eső lakatlan vagy gyéren lakott terület volt a gyepűelve.¹⁵⁴ Amikor e lakatlan erdős területek a XII. század közepétől kezdve fokozatosan betelepültek, a gyepűket és kapukat kijebb-kijebb helyezték a betelepült és betelepítetlen terület határának bizonyos pontjain. Így szorult össze a gyepűelve mind kisebb és kisebb területre, míg végül a XIV. században a gyepű és kapu elérte a természeti viszonyok szerint kialakított országhatárt s ezzel a gyepűelve megszűnt.

Ez a folyamat a határvármegyék területén játszódott le; a gyepűk és kapuk áthelyezése ugyanúgy a határvárispán gondja volt, mint az örök és lövők megfelelő pontokra való elhelyezése.

Ebben a határvármegyei szervezetben élt tovább, mint *speculator* és *sagittarius*, a dukátus harcos népelemeinek azon része, melyet szétstórtak a határok védelmére, s ezek közé sorolták a másféle eredetű segédnépeket is.

Amidőn I. Endre saját elhatározása és az országnagyok tanácsa alapján átengedte a dukátusi vármegyéket Béla hercegnek, egy lényegében elavult, etnikai bázisát elvesztett intézmény felélesztéséről volt szó. Ahol etnikai alapja volt a hercegségnek, a drávántúli Szlavóniában (régii magyar nevén

¹⁴⁷ PRT. I. 590. l.; *Koller*: i. m. I. 65. l.; *Szentpétery*: SzIAlaplev. 61. l.

¹⁴⁸ MGH. SS. XX. 793. l.; *Gombos* 93. l.

¹⁴⁹ *Corpus Juris* 72—73. l.

¹⁵⁰ Uo. 106—7. l.

¹⁵¹ *Győrffy*: II. Oszt. Közl. II. 1952. 338—40. l.

¹⁵² *Theiner*: Vet. Mon. Hung. I. 255. l.

¹⁵³ *Corpus Juris* 74—75. l.; vö. *Erdélyi*, *Tört. Szle.* 1914. 532. kk. l., hol azonban az örök és inek rétegét összekeveri. Vö.: *Váczy*, *Száz.* 1927—28. 356. kk. l.

¹⁵⁴ *Tagányi*: A gyepű és gyepűelve. MŰy. IX. 1913. 97, 145, 201, 254. kk. l. Tagányi lényegében tisztázta a kérdést, de a határvédelem vármegyei szervezetét Erdélyivel szemben nem fogadta el (*Tört. Szle.* 1916. 409. kk. l.), aminek oka részben Erdélyi téves felfogása volt a határvédő népelemek társadalmi helyzetéről és a megyék kialakulásáról.

Tótországban), ez az intézmény az Árpád-kor végéig feltűnik a *dux* vagy *ducissa Sclavoniae* címében és ezek uralma alatt.¹⁵⁵

A dukátus és a *dux Sclavoniae* európai analógiái közül, mint legismertebb, a walesi hercegség intézménye (1283 után) hozható fel például.

Úr és ország

A dukátus intézményének elemzése után vizsgáljuk meg a *dux* és a dukátus magyar nevét.

Köztudomású, hogy az Árpádokon elején a trónörökös herceg magyar címe *úr* volt.¹ Így pl. I. László idejében Dávid herceg (*dux*) a tihanyi apátság-nak adta *Vrcuta* nevű birtokát, melyet a hamis 1092-i oklevél *villa in Puteo Ducis* néven említ.² Az 1350-i *Belaurnepe* helynév³ is mutatja, hogy Béla herceget, aki a dukátust bírta, *úr*-nak címezték. Már most mi volt a dukátus feje, a *dux* eredetileg? Nem más, mint a három kabar törzs közös *ἄρχων*-ja, aki mellett a törzsszövetség fennállása idején még hét *ἄρχων*, törzsfő volt. Ebből viszont következik, hogy a többi *ἄρχων*, törzsfő is *úr* címet viselt.

Mi bizonyítja ezt?

A krónikák megőrizték hét honfoglaló vezér nevét. Az egyik közöttük Őrs (*Vrs*). Anonymus ennek nevét Őrsúr (*Vrsuur ~ Vrsuuru*) alakban tartotta fenn s a tőle leszármazó nemzetség is Őrsúr vagy Őrsúr nevet viselt (pl. 1292 : de genere *Vrsur*; 1300 : de genere *Vrsur*).⁴ A hagyomány tehát egy másik törzsfő neve mellett is megőrizte az *úr* címet. Ezek szerint a kabar törzsek felett volt egy *úr* és a magyar törzsek felett hét *úr*. Küküllő megyében egy falu nevében fennmaradt a *Hétúr* név (1301 : *Hethur*). Lehetetlen, hogy ez hét árpádházi hercegre vonatkoznék ; ez csak a hét vezér reminiszcenciája lehet.⁵ S hogy ez így van, bizonyítja a krónika szóhasználata. A régi elveszett *Gesta* abban az időben készült, amikor a *dux* még 'úr' jelentésben élt a magyar nyelvben. Az erre hivatkozó Ricardus-féle jelentés ezt írja : „Inventum fuit in Gestis Ungarorum . . . quod esset alia Hungaria Maior, de qua *septem duces* cum populis suis egressi fuerant.” A *septem duces* a *hét úr* név fordítása! Anonymus 1200 körül már *VII. principales persone qui Hetumoger vocantur*-t ír, míg az 1270 körüli hun-magyar krónika *septem capitanei*-ről beszél.⁶

Ahogy a magyarországi szlávok a magyarul *bő*-nek nevezett nemzetségfőt *zsupan*-nak mondták, úgy volt szláv neve a magyar *úr* 'törzsfő'-nek is. Szerencsére ezt reánk hagyományozta Konstantinos *βοέβοδος* 'vajda' alakban.⁷

¹⁵⁵ Elavult, de adatait tekintve felhasználható : *Pesty* : Az eltűnt régi vármegyék II. 145—224. l.

¹ Irodalmát l. *Bárczi* : SzófSz.; *Gyóni* : Szórványeml. 103—5. l.

² PRT. X. 426—29, 499, 501. l.

³ *Jakubovich*, MNy. X. 38. l.

⁴ SRH. I. 166, 292 ; uo. 43, 46, 72—73. l.; *Wenzel* X. 92, XII. 664. l.

⁵ *Csánki* V. 880. l. Erre Abt hívta fel figyelmemet, aki id. helyen a következőket írja : „ . . . die sieben Stämme . . . ; aus derselben Volkstradition stammt der Name eines deutschen Dorfes in Siebenbürgen, Marienburg (nordwestlich von Schäßburg) ung. *Hétúr*, rum. *Hetura*, das heißt 'die sieben Fürsten' genannt.” Harmatta Jánostól értesültem, hogy az *úr* szóról készülő tanulmányában szintén az eredetibb 'törzsfő' jelentés mellett foglal állást.

⁶ SRH. II. 535 ; I. 39, 287, 292—93. l. Vö. *Krónikáink* 97—99. l.

⁷ Ed. *Moravcsik* 171—73. l.; *Gyóni* : i. m. 33. l.; *ByzTurc*. II. 91. l.

A 950 körül Bizáncban járt követség tolmácsa a nyilván Bizáncban sem ismeretlen szláv néven tolmácsolta e szót a császárnak honfoglalás előtti eseményekről szólván.

Magyarországon a régi törzsszervezet megbomlott; Erdélyben azonban egy évszázadon át törzsfői hatalommal uralkodott a gyula Fehérváron, akit Erdély szláv lakói *vojevoda*-nak neveztek. Elmozdítása után István király nagybátyját helyezte oda, Erdőelvi Zoltánt;⁸ 1111-ben *Mercurius princeps Ultrasilvanus* a vajda úr,⁹ 1201-ben jelenik meg a vajda cím magában: *Jula Voywoda*.¹⁰ Erdélyben tehát az *úr* méltóságnévet ugyanúgy felváltotta a szláv eredetű *vajda* szó, mint Magyarországon a *bő*-t az *ispán*. Az erdélyi *úr* > *vajda* néveserének azonban más oka volt, mint a *bő* > *ispán* néveserének. Az *úr* szó a XII. századtól kezdve devalválódott és 'dominus' értelmet nyert, míg a szláv 'vojavoda' megtartotta a régi értékét. Ezért honosodott meg a *vajda* a magyar nyelvben.

Mi volt a neve a törzsnek?

Ha a törzsfő neve *úr* volt, az alá tartozó társadalmi alakulat neve *úrság* kellett legyen, ugyanolyan képzésmóddal, mint *királyság*, *ispánság*, *grófság* stb. Az *úrság* szó alakváltozata ma is él nyelvünkben az *ország* (Halotti Beszéd: *uruzag*) szóban.¹¹ Vö. a *jó* szóból képzett *jószág* szót.¹²

Az *úr* szó latin *dux* elnevezésének megfelelően az *ország* szóra használt latin kifejezés krónikáink keletkezése idején *ducatu*s volt. Kétségtől kiderül ez abból, hogy ma az ország szót az országon belüli területre olyan helyen használják, ahol valaha dukátust említenek. *Somogyország* Koppány dukátusa, *Biharország* pedig Zolta dukátusa volt. Ezekben a helyeken a XI. század óta semmilyen önálló ország nem alakult, melyről ez az elnevezés származhatott volna.

Van azonban egy forrás, amely több hajdani országgal is megismertet Magyarországon: Anonymus *Gesta Hungarorum*.

Anonymus regényes Gestája szerint a honfoglaló magyarok különböző dukátusokat találtak itt s ezeknek *dux*-ait a vezérek és vitézeik hősiességükben legyőzték. Anonymus aprólékos csataleírásai, melyek mind egy bizonyos irodalmi típusra vezethetők vissza,¹³ már magukban is elárulják, hogy itt nem a szemtanú tájékozottságával, hanem a költő fantáziájával állunk szemben.

Forráskritikailag azonban az is kielemezhető, hogy a szűk történeti magból hogy lesz fokozatosan regény.

Midőn Anonymus honfoglalástörténetét írni kezdi, a 9. fejezetben még csak annyit ír Pannónia földjéről, hogy (1) szlávok, bolgárok, (2) vlákok és (3) rómaiak pásztorai lakták. (4) Attila halála után rómaiak legelője lett.¹⁴

⁸ SRH. I. 315—16. l.

⁹ *Fejérpataky*: Kálmán király oklevelei. 43. l.

¹⁰ *Tkalčič*: Mon. Hist. Ep. Zagrab. I. 16. l.

¹¹ SzófSz. 225. l.; MNy. 1934. 110., 1940. 321., 1941. 286., 1950. 98—100., 1953. 47., 296. l.

¹² Uo. és SzófSz. 143. l.

¹³ *Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Száz. 1945—46. 21—48. l.

¹⁴ SRH. I. 45—46. l.; Krónikáink 22—23. l.

Ez a leírás nem hagyományon alapul, mert ahol valóban szájhagyományról van szó, így a morvák esetében, a mondaalakító képzelet a népet megszemélyesítette: a marót népből Marót vezér lett. A fenti felsorolás irodalmi kapcsolatai biztosan megállapíthatók.

1. A szlávok és bolgárok neve bennfoglaltatott az Anonymus által forgatott régi Gestában: „*Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum*”.¹⁵

2. A vlách (*Blachii*) népnév hasonló szerepben az orosz évkönyvekben szerepel: „Voločok törtek rá a dunai slovénekre és közéjük telepedtek és erőszakoskodtak rajtok...” „Vonultak a magyarok... átvergődve a nagy hegyeken, melyek magyar hegyeknek neveztetnek, hadakozni kezdtek az ott élő volochokkal és slovénekkel”.¹⁶ Legutóbb Gyóni fejtette ki részletesen, hogy a *vlach*, *vloch* népnév a különböző szláv nyelvekben 'francia, olasz, román' jelentéssel bír; erre vezethető vissza igen korai *olasz* szavunk is. A szepességi *Olaszi* szlovák neve pl. *Vlachy*, német neve *Vallendorf*, latin neve *villa Latina*; a szerémségi *Mandjelo* középkori magyar neve *Nagyolaszi*; latin neve a XI. század végén *villa Francorum advenarum*, a XII. századtól *Frankavilla*; környéke Niketas Choniates szerint *Φραγγοχώριον*. Az orosz évkönyvek adata történetileg és nyelvészetileg Nagy Károly frankjainak felel meg.¹⁷ Gyóni hívta fel figyelmemet, hogy Anonymus és az orosz évkönyvek adata összetartozik.

3. A Pannónia, mint rómaiak legelője (*pascua Romanorum*) adat irodalmi hátterét nyugati források mellett Konstantinosnak a dalmáciai rómaiak pannóniai tartózkodásáról s az ott talált nyájokról szóló híradásában találjuk meg.¹⁸

4. Attila Pannóniában való uralkodása a kor tudományosságában, a latin és bizánci görög irodalomban egyaránt elterjedt nézet.¹⁹

A 9. fejezetben tehát Anonymus irodalmi reminiscenciák alapján sorolja fel Pannónia hajdani lakóit s amit leír, annak történeti magva megállapítható.

A 11. fejezetben újból elsorolja Pannonia régi lakóit,²⁰ s ekkor virágoztatja ki a fenti szűkszavú adatokat azzal az irodalmi szabadsággal, amelyet a regényes Gesta műfaja megenged neki. Szükség van ellenséges vezérekre, akiket a honfoglaló törzsfők és vitézek hősiességében csatában legyőznek. Az említett népeknek tehát vezéretet konstruál és területet ad nekik.

Elmondja, hogy Pannónia kezdetben Attila földje volt s tőle rómaiak foglalták el.

A *pascua Romanorum* alapján római pásztorokról beszél; uraik római hercegek (*Romani principes*) lesznek; lakterületükül a Dunántúlt jelöli ki.

A szlávok és bolgárok urává a régi Gesta alapján a nagy Keánt, a bolgárok és szlávok vezérét teszi meg. A régi Gestában szerepelt *Kean dux Bulgarorum et Sclavorum*, aki ellen István király hadat vezet.²¹ Ugyanott

¹⁵ SRH. I. 315. l.; vö. Krónikáink 23. l.; II. Oszt. Közl. II. 1952. 336. l.

¹⁶ *Hodinka*: i. m. 33, 41. l.; *Повесть* 1950. I. 11, 21. l.

¹⁷ *Gyóni*: *Les Volochs des Annales primitives de Kiev. Études Slaves et Roumaines.* II. 1949. 56–92. l. Vö. *Kniezsa*: *Szláv jöv.* I/1. 359–60. l. Frankavillára vö. *Györffy*: II. Oszt. Közl. II. 1952. 328. l.; ezekhez ld. még 1192/1374/1425: *Frankavilla* (Erdődy vépi lt. 79. 4290.).

¹⁸ Ed. *Moravcsik*, 123, 141. l.

¹⁹ Krónikáink 126–37, 150. l.

²⁰ SRH. I. 48–50. l.

²¹ Uo. 315. l.

szerepel egy magyarországi *Kean*, akinek rokona *Kulan*. Anonymus szerint *Kean* rokona *Salan* vezér, kinek uralmi területét a Duna és Tisza között jelöli ki, fel egészen Lengyel- és Oroszországig.²²

Ezekon kívül olyan *dux*-ok is jelennek meg, amelyeknek forrása már a 9. fejezetben nem lelhető fel.

A Vidinből jött *Glad* vezér, akitől a magyar Ajtony vezért származtatja, kunok segítségével (*adiutorio Cumanorum*) foglalta el azt az országot, amely a Maros és Orsova között fekszik.

A kazár nemzetségek (*gentes, qui dicuntur Cozar*) felett uralkodó Ménmarót vezér — Bihar vár ura — egy tiszántúli ország felett uralkodik.

Mikor a 11. fejezetet írja, még csupán ennyi vezérről tud. Csak a későbbi fejezetekben, meseszöveg közben tűnnek fel újabb-újabb regényes alakok.

A 13. fejezetben jelenik meg a *Salan* uralma alá tartozó ungi vidéken egy *Laborenak* (*Loborcy*) nevezett ungvári ispán.²³ A 24. fejezetben tűnik fel Erdély ura: *Gyalu*, a vláchok *dux*-a (*Gelou dux Blacorum*).²⁴ Végül a 35. fejezetben lép elénk *Zobor*, a nyitrai vezér (*dux Nitriensis . . . Zubur*), aki a cseh herceg jóvoltából a Morva, Vág, Duna és Garam közti területet egy dukátusba foglalta össze (*in unum ducatum fecerat*).²⁵

Az itt felsorolt vezérek egytől-egyig Anonymus etimológiáinak szülöttei. Amikor Anonymus helynévből konstruál egy történeti alakot, akkor általában ott halatja meg, ahol a helynév található s azt mondja, hogy azóta hívják úgy azt a bizonyos helyet.²⁶

13. „Hungvárnak *Labore* nevű ispánja . . . futóra fogta a dolgot . . . A vezér katonái úzóbe véve őt egy folyó mellett elfogták és mindjárt ott azon a helyen felakasztották. Attól a naptól kezdve ezt a folyót az ő nevével *Laborenak* hívták.”

27. „Mikor vezérük *Gyalu* . . . hogy életét megmentse . . . a Szamos folyó mellett fekvő vára felé sietve menekült, Tétény vitézei merészen futtatva nyomába szegődtek és a *Kapus* patak mellett megölték.” A Szamos és *Kapus* összefolyásánál, ahol megölték, feküdt *Gyalu* vára.

²² Uo. 291.1. *Salan*-ról Anonymus azt mondja, hogy *Keán* leszármazottja ill. rokona (*avus* SRH. I. 48; *preavus* I. 51; *consanguineus* I. 86; *dux Bulgariae . . . Salani duci avunculi sui* I. 86.); azt állítja, hogy titeli vezér (*Tytulensis dux* I. 59.), ki *Alpár* várában lakik (*in castro Opar iuxta Thysiam*) s *Alpár* homokjának (*sabalorum Olpar*) fűvéből küld *Árpád* vezérnek egy nyalábra valót. Anonymus helyesírása szerint a *Salan* név nem olvasható *Zalán*-nak, ahogy *Vörösmarty* olvasta, hanem vagy *Salán*-nak, vagy *Csalán*-nak (*Pais*: SRH. I. 48.). Érdekes, hogy a titeli káptalan egyik földje 1234-ben *Salan* határában fekszik (*Wenzel* VI. 547–48. 1.); e falu neve 1299-ben *Arky-Chalan*. (Uo. X. 332.1.) Ennek a névnek talán szerepe volt *Salan* névnek kialakításában; a történeti alak kialakításához azonban más motívumok szolgáltak alapul. A krónika a régi *Gesta* alapján említést tesz egy láthatólag magyarországi *Kean*-ról, kinek testvére *Kulan* volt. Anonymus *Salan*-ja, akinek *Kean* a rokona, szövegegyezés alapján erre vezethető vissza (*Krónikáink* 23. 1.). Egy *Kalán* helynév 1387-ben *Chalantheluch* ~ *Kalanteluk* alakban merül fel (*Osánki* V. 98–99.). *Alpár* vidéke azon *Kalán*é volt, akitől a *Kalán*-, másnéven *Bor*-nem származik (*genus Kalan* SRH. I. 41.1.). A X. század végén a *Csongrád* megyében és *Alpáron* birtokos és a nemzetségnek nevet adó *Kalán* (*Chalan*) szolgált alapot Anonymusnak arra, hogy egy *Alpáron* székelő *Salan* nevű honfoglaláselőtti vezért konstruáljon.

²³ Uo. 51. 1.

²⁴ Uo. 65–67. 1.

²⁵ Uo. 77. 1.

²⁶ *Krónikáink* 21. kk. 1.

37. „Haragjukban a tartomány vezérét, Zobort, akit harmadnapja elfogtak, egy magas hegyre hurcolták s ott felakasztották. Ezért azt a magas hegyet attól a naptól kezdve Zobor hegyének hívják.”

Hozzáveendő ehhez, hogy *Glad* vezér seregét is ott verik tönkre, ahol Gilád (< *Glad*) falu található²⁷ s Ménmarót, a bihari dux a magyarok bejövele után „a második évben fiu nélkül meghal” s lakhelye, Bihar vár mellett ott találjuk Marótlakát.

Ilyenféle népetimológiára Anonymus már a Bibliában találhatott példát. Sámuel könyvében (II. 6. 7–8.) a következőket olvassuk: „...felgerjede az Úr haragja Uzza ellen és megöle ott őt... és meghala ott az Isten ládája mellett. És bosszankodik Dávid, hogy az Úr ilyen romlással rontotta meg Uzzát, és nevezé azt a helyet Péres Uzzának, mind e mai napig.”

Hogy Anonymus esetében helynevek segítségével kigondolt alakokról és sorsokról van szó, kétségtelenné teszi *Zobor* neve. Zobor-hegy már az államalapítás előtt remeték vagy szerzetesek gyülekezőhelye, konventje volt; innen ered a neve, a szláv *sbor*, *zbor* 'congregatio, conventus' szóból.²⁸ Gyalu neve türk eredetű személynévre vezethető vissza. A nagyobb orchoni feliratok a következő szavakkal végződnek: „Ezt a feliratot én írtam, Kül tigin bátyja *Jolij* tigin; husz napon át itt lévén, én *Jolij* tigin írtam erre a kőre ezt a sok jelet.”²⁹ A *jolij* névből a *dželij > magyar *gyelou* (1200 körül *Gelou*) > *Gyalu*³⁰ ugyanolyan szabályos fejlődés, mint a fentebb említett *jabyu* > *džebju* > *dževju* > magyar *Gyeü* > *Győ* név alakulása.

Ha mármost megnézzük, hogy milyen dukátusokat szerepeltet Anonymus, mindjárt világosság derül ezek eredetére.

Anonymus megismertet bennünket egy bihari, egy nyitrai, egy erdélyi és egy Maros–Alduna-vidéki dukátussal. A bihari és nyitrai dukátus a honfoglalástól 1115-ig fennálló hercegség két nagyobb tömbjének felel meg, az erdélyi dukátus — mint már Tóth Zoltán kimutatta — Gyula törzsfő országával azonos, Glad dukátusáról pedig maga Anonymus mondja meg, hogy ez Ajtony országa. Végül az Alpáron lakó *Salan*-nak a görög császártól függő országrésze az Alpár vidékén birtokos Ónd vezértől leszármazó *Kalán* uralmi területében nyeri magyarozatát. A X. században mind az öt dukátus egy-egy törzshez, illetve egy-egy törzsfő országának felel meg.

Anonymus idejében még élt az emléke annak, hogy Magyarország területén több *ország* is volt. Ő már nem tudta, hogy az *ország* eredetileg törzset jelentett, s XI–XII. századi értelmezéssel hercegségnek, dukátusnak fogja fel. Nem is követett el nagy botlást, amikor arra gondolt, hogy ezek a régi országok a honfoglalás előtt állottak fenn Pannónia földjén.

Népmeséink kezdő mondatában ma is él a *hetedhét országon túl* kifejezés,^{30a}

²⁷ *Pais*: Magyar Anonymus 40–41, 58, 68, 92, 115. l.; *Tóth Zoltán*: Száz. 1945–46. 82. l.

²⁸ *Kniezsa*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei 6. l.; történetileg tévesen, de teljes adatfelsorolással ld. *Melich*: HonfMg. 347–53. l. Vö. *Sörös*, PRT. XII/B. 401. kk. l.

²⁹ Vö. *Thomsen*: Incriptions de l'Orchon 120. l. és passim.

³⁰ Erre a lehetőségre Németh Gyula nyomán már *Melich* is gondolt (i. m. 300. l.), de inkább a magyar *gyalu* községből származtatta. Erre l. *Kniezsa*: Keletmagyarország helynevei 227. l.; Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten. Bpest. 1936. 142–43. l.; *I. Tóth Zoltán*, Száz. 1945–46. 83–84. l.

^{30a} *TájSz.* II. 851. l.: *Hol vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót ...; Mündögélnek együtt hárman hetedhét ország ellen; Nincsen olyan gyönyörűség hej! hetedhét országon s hasonló kifejezésekben is él.*

s a közbeszéd ma is fenntartotta a *hét országra szóló lakodalmat csaptak* mondást. A hetes szám az etnológia megállapítása szerint mágikus szám, s ennek megfelelően a hetes szám a legváltozatosabb összetételekben előfordul idegen népek hiedelmeiben és a nemzetközi népmesekincsben is. A „hét ország” motívum azonban a népköltészet nemzetközi motívumkincséből teljesen hiányzik,^{30b} s így az idézett szólásokat sajátosan magyar eredetűnek kell tekintenünk. Minden okunk megvan feltenni, hogy e nemzedékről nemzedékre öröklődő országosan elterjedt, értelmét vesztett formulák mélyen a múltban gyökereznek. Történeti múltja van ennek, mint az *ungon, berken túl* szólásnak, mely az Ung és Bereg megyén túl fekvő Gácsországot jelölte. Ha pedig a *hét ország, hetedhét ország* kifejezés visszanyúlik abba a korba, amikor még tudták, hogy mi az *úr* és mi az *uruszág* (ország), akkor ez nem jelenthet mást, mint a hét magyar törzset, s jelentésük; 'a hét törzsön túl', 'hét törzsre szóló lakodalmat csaptak'.

Ez a hét ország a *Hetumoger*, a hét magyar törzs, melyet Anonymus előtt még 'hét magyar ország'-nak nevezhettek, s az ország szó jelentésváltozásával a *Hetumoger* is értelmét veszítette.

Magyarország területén több ország 'törzs' történeti emlékét sikerült kimutatnunk. Felmerül a kérdés, hogy a honfoglalás után nem volt-e általános ez a berendezés és nem kell-e mégis 10 országgal számolnunk. Nézetem szerint az a körülmény, hogy Magyarország legjobban ismert nyugati részén csak egy országot ismerünk, Somogyországot, s az is egy hercegi dukátus egy nemzetségre kiterjedő területével azonos, arra mutat, hogy a bomlás valóban bekövetkezett, bár egyes törzsek nemzetségeinek együttes letelepedése feltehető.

A 10 ország 'törzs' egykori megléte azt a gondolatot is felvetheti, hogy az István király által alapított 10 püspökség nem a tíz törzs nyomán létesült-e. Egy ilyen feltevésnek ellene mond az a körülmény, hogy több püspökség határa a Duna vonalán halad és kettévágja a kétparti nemzetségek ill. vármegyék területét. A püspökségek központjai általában nem egyeznek a kútfőkben megadott törzsfői központokkal, ezzel szemben megfigyelhető, hogy a püspökségek a királyi család birtokainak központjaiban létesültek, olyan helyeken, ahol a család tagjainak lakóhelye kimutatható. Esztergom királyi székhely volt; Kalocsa azon a helyen fekszik, ahol Tolnával szemben az Árpádok eredeti nemzetségi szállásterületét és központját gyanítom. Közélemben Fajsz fejedelemnek és Bogyiszló (< *Bonuzlo*) hercegnek, Szár László fiának³¹ szálláshelye mutat folyamatos családi birtoklásra. Veszprém királynéi székhely, Jutas és Fajsz szálláshelye között; maga Veszprém (< *Besprim*) az első ispán, István király nővérének a fia volt.³² Csanád István király unokaöccsének, Csanádnak ispáni székhelye.³³ Gyulafehérvár István király nagybátyjának, Erdőelvi Zoltánnak a székhelye.³⁴ Eger István király nővérének férje, Aba Sámuel szállásterületén létesült. Pécs város határában Árpád helynév, melyet Kozár, Varsány, Megyer és Keszü törzsi helynév vett körül,

^{30b} *Smith Thompson*: Motiv-Index of Folk-Literature. VI. Copenhagen. 1958. 688—90. l.

³¹ SRH. I. 206. l.

³² *Gombos* III. 2203. l.

³³ SRH. I. 50. l.

³⁴ Uo. 315—16. l.

enged korai családi szálláshelyre következtetni. Győr közelében Fajsz és Csanád³⁵ mutat családi birtoklásra. Vác közelében csupán Csanád (ma Csomád) falu neve³⁶ hozható kapcsolatba családi birtoklással. A tizedik a trónörökös herceg székhelyén, Bihar várában létesült, hol a püspökség I. Endre idejében már fennállt.³⁷

Az a körülmény, hogy István király az új feudális állam támaszát jelentő egyházat a királyi család tagjainak árnyékában és oltalma alatt létesítette, összhangban van államszervezetének családi jellegével. Mint láttuk, a királyi sereg, a testőrség élén fia Imre, majd nővérének fia, Péter állt. Az első ismert *comes palatii* 'nádorispán' Aba Sámuel, nővérének férje.³⁸ Az első erdélyi *princeps* 'vajda' tiszteét a rokon Erdőelvi Zoltán tölti be. Ez a néhány adat is szemlélteti, hogy az új feudalizmus épületének a király alatt levő lépcsőfokán a királyi család tagjai foglalnak helyet; e kulcspozícióknak családi kézbe vételével biztosítja az egész épület stabilitását.

*

Az úr és ország kérdéscsoport befejezéséül vizsgáljuk meg, hogy honnan származik az *úr* szó.³⁹

Tudjuk, hogy az *úr* régi magyar nyelven 'törzsfő'-t jelentett. Levédiában a hét magyar törzs felett *hét úr* volt. Mármost Levédiával határos területen a bolgárok egyik törzsének, a szuvaroknak a főnöke 922-ben *w. yr. ğ* (*wujrĭy) címet viselt.⁴⁰

Már Zeki Validi felismerte, hogy az Ibn Faḍlān által megadott ویرغ (ویرغ) *w. yr. ğ* méltóságnév a türk *bujuruq* ~ *bujruq* bolgár alakja. Mint fentebb a szuvarokról szólván rámutattam, a szókezdő *v-* (*w-*) szabályos bolgár nyelvjárási hangjelenség, mely magyar és dunai bolgár nevekben is mutatkozik.

Mi fejlődött egy bolgár *wujrĭy* alakból a magyarban?

A szókezdő *vu-* (*wu-*) a török nyelvjárásokban *u*-val váltakozik, pl. kipesak-kun, oszmánli *wurmak* ~ *urmak*, oszmánli *wurgun* ~ *urgun*, *wuruš* ~ *uruš* stb.⁴¹ A szókezdő *b-* > *w-* (*β-*) > *u-* változást mutatja a dunai bolgár Оукиль és Оугаинъ név. Az *-uju-* > *-ū-* ill. *-uj-* > *-ū-* változás végbe-mehetett mind a magyarban, ahol pl. az *úszik* és *nyúz* szavak *-ú-* hangjának

³⁵ Csánki III. 546, 548. l. vö. Héderváry Okmt. I. 145—46, 210, 249. l.

³⁶ 1219/1550: villa *Sunad* (Vár. Reg. 222—23. l.).

³⁷ MGH. SS. XV. 2. 963. l.; *Gombos* 969. l.

³⁸ SRH. II. 500. l.; vö. *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. SzIEml. II. 49. kk. l.

³⁹ Úr szavunknak sok magyarázata van (l. *Bárczi*: SzófSz.). Legutóbb *K. Palló Margit* (A magyar *úr* szó eredete. MNy. 1956. 157—67. l.) a török *idug* 'szent' szóból származtatta. E magyarázatnak jelentéstani és hangtani nehézségei vannak (az őstörök *-d-* > csuvas *-r-* viszonylag kései fejlődés eredménye; régi török jövevényiszavaink nem ezt tükrözik, a *tor* idevonása kétes). Ezzel egyidőben jelent meg *Németh Gyula*: Nem török eredetű-e *úr* szavunk? (Pais-Eml. 1956. 358—64. l.) c. cikke, mely a régebbi etimológiák gyengéinek kimutatása után az *úr* szót a török *u-* 'képesnek lenni, tudni, bírni' ige származékaként felfogott orchoni *uj(a)r* ɔ: *ujur*, *ujgür* *ujur* 'hatalmas' jelentésű szóból, vagy ennek egy feltett *ur* változatából származtatja. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az *ujur* szó nem méltóságnév; előfordulása ritka. Ugyanakkor, a görög *Ὀϋροῦ* és az *Ursuuru* alak arra enged következtetni, hogy a szó végén *-u* hang volt. Vö. még 1158/XV: *Vrvhathara* Eszt. kápt. m. lt. 45. 7. 12.

⁴⁰ Ibn Faḍlān 75. l.

⁴¹ *Houtsma*: Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden. 1894. 102. l.; *Redhouse*: A Turkish and English Lexicon. Constantinople. 1921. 245, 247. l.

előzménye *-ui*,⁴² mind a törökben, ahol pl. a *bujruk* taranci megfelelője *būriq*, keleti török alakja *būruq*.⁴³ A szóvégi *-iy* ~ *-uy* megfelelője a magyarban *-ó*, *-ú*, vagy *-u* (pl. *kapu*, 1162: *copuu* < *kapiy, *tanu* < *tanuy* stb.),⁴⁴ de az ujjur *quduy*-nak *kút* szavunk felel meg.⁴⁵

A bolgár *wujriy* szóból tehát a magyarban szabályosan *Uruy* > *Úru* > *Űru* fejlődött. Hogyan viszonyul ehhez *úr* szavunk? Az *úr* szókezdő hosszú *ú*-ja csak az *uruzag* > *ország* összetételben rövidült meg, ugyanúgy, mint ahogy az *őr*, *öröl* (< török **awir-*) szó *ő*-je megrövidült az *örvény* szóban, vagy amint az *úszik* ige származékaiban (*uszony* stb.). Hogy ilyen rövidülés létrejöhett, bizonyítja az *or*, *orv* (< török *oyri) 'tolvaj' szó is.⁴⁶

A szó végén a XII. században szabályosan hosszú *-ú*-t váránk. Gyóni a bizánci *Ovgoóμ*-ot *urüm*-nak olvassa,⁴⁷ viszont rövid *-u*-ra, illetve sorvadó tővégi magánhangzóra mutat az anonymusi *Vrsuuru* ~ *Vrsuur*. A mai nyelvben a *kapu* és *tanu* példája nyomán *úru* lenne a szabályos alak (az *úr* alakot igazoló *kút* esete magában áll s ezért problematikus).

Mi a magyarázata az *úrú* > *úru* > *úr* rövidülésnek?

Általános nyelvi jelenség a gyakran használt címek anorganikus rövidülése. Amint a magyarban a *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *kee*, *tekintetes* > *téns* > *tés* alakok jöttek létre, ugyanúgy pl. a spanyolban a *dominus* szó hangsúlytalan helyzetben *don*-ná rövidült (pl. *dominus Carolus* > *don Carlos*) s a franciában a *mmsieur* első szótagját a már többnyire nem is ejtik.⁴⁸ Ez a jelenség magyarzza meg a személynév után hangsúlytalan helyzetben levő *úr* szó anorganikus rövidülését az *úru* < *úrú*-ból, illetve a vele azonos jelentésű bolgár *wujriy*-ból.

Ha pedig a magyar *úr* 'törzsfő' szó végső fokon a türk *bujruq*-ból származik, ennek nagyon fontos társadalomtörténeti jelentősége van. Nevezetesen az, hogy a türk-kazár államszervezetbe került magyar törzsek élére egy-egy *bujruk* került, a kagán, ill. a kündü katonai kíséretének egy-egy tagja.

A magyar jobbágyság kialakulása kapcsán említettem, hogy a türk *bujruk* társadalomtörténetileg a mongol *nökör*, kun *nyögér* 'kísérő katona', a nomád Gefolgschaft tagja fogalmának felel meg.

Azt, hogy mi volt a *bujruk* szerepe a türk társadalomban, már Barthold választa „Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften” c. tanulmányában, anélkül, hogy a *nökör*-ség intézményéről tudomása lett volna.⁴⁹

Kül tegin és Bilgä kagan felirataiból idézve láttuk, hogy a *bujruk* az uralkodó fő támaszai, parancsainak, katonai akcióinak végrehajtói, de a fő-

⁴² *Bárczi*: Magyar hangtörténet. Bpest. 1954. 62. 1.

⁴³ *Radloff*: Wb. IV. 1821; vö. *Phonetik* 103. §.

⁴⁴ *Gombocz*: BTLw. 90, 127, 172. 1.

⁴⁵ Uo. 107. 1., vö. *Gibain*: Alttürk. Gramm. 330. 1.

⁴⁶ *Gombocz*: BTLw. 109, 112. 1.

⁴⁷ Szórványeml. 104. 1.

⁴⁸ E két esetet számos példa közül ragadtam ki, melyekre Bárczi Géza és Eckhardt Sándor hívta fel a figyelmet a román nyelvek köréből.

⁴⁹ *W. Radloff*: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg. 1897. Anhang 6. „In den glücklichen Tagen der Vorzeit waren die Chane, wie die Helden Homers tapfer (im Felde) und klug (im Rat). Dieselben Eigenschaften werden ihren nächsten Gehülfen, den Buiruk, zugeschrieben. Dieser Umstand beweist, daß die Buiruk durchaus keine Civilbeamten waren, wie die früheren Uebersetzer . . . angenommen haben. Das Wort bezeichnet gewiß die nächsten Vollstrecker der Befehle des Herrschers, wie im Felde, so in Regierungsangelegenheiten. Der in den Inschriften vorkommende Ausdruck „die inneren Buiruk” zeigt, daß einige von diesen Würdenträgern unmittelbar die Person

méltóságok mellett is a kíséretet alkotják. Nem azonosak a bégekkel és a néppel, sőt ezekkel szembeállítva szerepelnek. A bujruk erényei, mint a kagáné, az okosság és a vitészség, ugyanakkor a bégeké és a népé a becsületesség, hűség.⁵⁰

Erre mutat a bujruk szó etimológiája is. A szó a török *bujur-* 'parancsolni' igéből származik, annak $-^{\circ}\gamma \sim -^{\circ}q$ képzős alakja. E képzővel az igei cselekvés eredményét képezik.⁵¹ Ennek megfelelően a *bujuruq* ~ *bujruq* szó minden török nyelvjárásban 'parancs' értelmet kapott.⁵² Emberre vonatkoztatva elsődlegesen nem a cselekvés okozója 'parancsoló', hanem a cselekvés eredménye, a parancsnak, ill. a parancsteljesítésnek megfelelő 'parancsteljesítő' értelemmel bír.

A bujruk társadalmi helyzetét megvilágítják a keleti türk birodalmat megdőntő s azok intézményeit átvevő ujugurok szövegei is.

A Jenyiszej forrásvidékén fennmaradt egy jövevény származású bujruk sírköve türk rovásírásos felirattal. Ezt vésték rá első személyben: „Ujgur földön jövevény vagyok én Jaglakar Kan Ata. Egy kirgiz fia vagyok én, Bujla Kutluy Tarqan [tisztség] vagyok; a Kutluy Baya Tarqan Üge [kormányzó] bujrukja vagyok. Hírem, nevem napkelettől napnyugatig ért. Gazdag voltam. Tíz aulom [állattartó szállásom] volt és megszámlálhatatlan barmom. Hét öcsém volt, három fiam és három leányom . . .”⁵³

Hogy a bujruk egy alávetett területi egység parancsnoka lehetett, mutatja azon ujugur facölöpfelirat, amely szerint Khoeso (Turfán) város parancsnoka egy bujruk volt.⁵⁴ E helyen még századok múlva is *Bujruq Beg*-ek uralkodásához számítják az időt kereskedelmi feljegyzésekben.⁵⁵

De bujrukok veszik körül az ujugur uralkodót is, amint ujugur buddhista szövegek tanúsítják. A Kalyānamkara és Pāpamkara hercegek históriájának ujugur variánsában az uralkodót az *inanč*-ok, bizalmas tanácsosok és a bujrukok figyelmeztetik a törvény fontosságára.⁵⁶ Egy facölöpfeliraton az *inanč tarqan* mellett említik a *buiruq ičräki*-t, a belső bujrukot,⁵⁷ ami az uralkodó közvetlen kíséretében levő bujrukot jelenti. A nagy majomról szóló tanító jellegű elbeszélésében a buddhista pap felvilágosítja az uralkodót (*ilīq bāg*) egy majom holtteste mellett arról, hogy az élet áldott lényege. a

des Herrschers umgeben, andere konnten in Namen des Chans kleinere Stämme beherrschen. . . . Die Buiruk werden nicht nur dem Volke, sondern auch dem Adel, den Begen gegenübergestellt, während die Buiruk, wie die Chane, tapfer und klug sein müssen, wird vom Adel und vom Volke nur Rechtschaffenheit (Treue) verlangt.” A „belső bujruk” a hivatkozott helyen *ič-bujruq* alakban található (*Thomsen: Inscriptions de l'Orkhon*. 131. l.).

⁵⁰ L. fentebb 29. l.

⁵¹ *Gabain*: Alttürk. Gramm. 70, 74. Pl. *tapıy* 'Verehrung' < *tap-* 'verehren'; *qapıy* 'das Zudeckende, die Tür (magyar *kapu*)' < *qap-* 'bedecken'; *anuq* 'Bereitschaft' < *anun-* 'sich bereit machen' stb.

⁵² Vö. oszm., kir. *bujuruq*, tar. *būriq*, keleti török *būruq* 'Befehl' (*Radloff*: i. h.); csag. *bujruy* 'Befehl, Erlaß, Diplom'; kun *bujuruq*, *bujruy* 'Befehl, Vorschrift, Gebot', 'preceptun' (*Grönbeck*); kipcak *bujuruk* 'Befehl' (*Houtsma*); *bujruq* 'parancs' (*Telegdi*, KCSA. I. kieg. 307. l.); kumük *bujruk*, *bujuruk* (*Németh*) stb. Ezzel szemben 'parancsoló' értelme van az oszmánliban a *bujuruču* 'der Befehlshaber, der Chef' szónak.

⁵³ *Ramstedt*: Zwei uigurische Runeninschriften. MSFOu. XXX/3. 5.; vö. *Манюс*; *Енисейская письменность Тюрков*. Ак. Наук СССР. 1952. 84. кк. l.

⁵⁴ *F. W. K. Müller*: Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. Preuß. Akad. Berlin. 1915. 23, 21. l.

⁵⁵ *Radloff*: Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad. 1928. 154. l.

⁵⁶ *Pelliot*, T'oung-Pao XV. 1914. 231. l.

⁵⁷ *F. W. K. Müller*: Zwei Pfahlinschriften 23, 23.

jöcselekedet, a *dharma* ujjászülethetik egy majomban is, mire az uralkodó előhívja bujrukjait és kiadja a parancsot, hogy többé ne menjenek majomvadászatra.⁵⁸

Egy másik elbeszélés szerint a khán és felesége a bánkódó Bodhisattva herceget látván, szigorú parancsot ad bujrukjainak, hogy utazzanak szerte minden országba és hozzanak el minden drágaságot.⁵⁹ Az udvartartások bujrukjai idővel udvari emberekké váltak; Kāsari a *byruq* szót már 'Oberhofmeister' jelentésben közli.⁶⁰

Ebből a néhány példából is kiviláglik a bujruk vazallus jellege. Kíséretet alkot az uralkodó és a főméltóságok körül, de kihelyezve, mint egy-egy hódolt néprész parancsnoka, maga is tekintélyes méltóság.

Az utóbbi szerepben jelenik meg a szuvar törzsben a *wujriy*, a magyar törzsek élén az *úr*.

Az a körülmény, hogy minden törzs élén egy türk *úr* van, megvilágítja, hogy itt türk szervezéssel állunk szemben.

Hogy az ilyen szervezés hogyan történt, arra fényt vet Tonjukuk felirata. Tonjukuk elmondja, hogy midőn ő seregével az ellenséges nyugati türk *on-oq* 'tíz nyil' nép seregét megverte, kagánjukat elfogták, jabyukukat és šad-jukat megölték és 50 embert ejtettek foglyul. A győzelem után követeket küldtek az *on-oq* néphez, mire a bégek és a nép összegyűlt és alávetette magát. A bégeket és a népet Tonjukuk összegyűjtven „elrendezte”, egy elszökött néprészt viszont üldözőbe vett és az afganisztáni Vaskapunál térített vissza.⁶¹ A behódoló bégek tehát itt megmaradtak nemzetségük élén, csak a régi főméltóságokat tették el láb alól. Van arra is példa, hogy a legyőzött nép bégjei is „meghaltak”;⁶² ez azonban csak annyit jelentett, hogy a nemzetségfő helyét a soron következő nemzetségtag foglalta el.

Kül tegin és Bilgä kagan felirata gyakran tesz említést arról, hogy a népet „elrendezték”.⁶³

A türk rendezési elv a hetes beosztás volt.⁶⁴

Midőn a kínai uralom alól függetlenedő keleti türkök szervezkedni kezdtek, a nagyobb feliratok szerint tizenhét, hetven, majd hétszáz, Tonjukuk felirata szerint hétszáz ember gyűlt össze.⁶⁵ A kínai források szerint a keleti türk Mo-ho (Baga) tarkan alá 20 főtiszt tartozott, mindegyik 7000 katona felett parancsnokolt.⁶⁶ 598-ban a nyugati türk kagán a bizánci császárhoz intézett levelét már a klasszikus geográfiai szemlélet befolyása alatt így címezte: „A rómaiak császáranak a kagán, a hét népfaj nagy uralkodója és a föld hét övezetének ura.”⁶⁷ A türk kazárok a X. században már csak

⁵⁸ *Gabain*: F. W. K. Müllers *Uigurica* IV. 28, 24.

⁵⁹ *Radloff*: *Uigurische Sprachdenkmäler*. 168. l.

⁶⁰ *Brockelmann*; vö. *Baily*: *Turks in Khotanese Texts*. JRAS. 1939. jan. 91: *birūki*. A szöveg szerint a bujruk kétszer az ügä-vel kapcsolatban fordul elő: *aügawä u birūkäm, uha:va u birūka*.

⁶¹ *Thomsen*, ZDMG. 1924. 168. l.; *Малов*: i. m. 63, 69. l.

⁶² *Thomsen*: MSFOu. V. 104. l.; ZDMG. 1924. 148. l.; *Малов*: i. m. 30. l.

⁶³ Uo. és kk. l.

⁶⁴ A hetes szám az altáji népek hitvilágában is szerepet játszik a hét rétegű ég, hét isten s hasonló fogalmakban (*Harva*: i. m. 49, 51–52, 55, 154, 156, 159, 161–62, 199. l.); vö. még *Thomsen*, ZDMG. 1924. 131. l. Másként *Röheim* i. m.

⁶⁵ *Thomsen*: MSFOu. V. 101. l.; ZDMG. 1924. 146–47, 162. l.; *Малов*: i. m. 29–30, 35, 61, 65. l.

⁶⁶ *Chavannes*: i. m. 79. l.

⁶⁷ Uo. 246. l. vö. arab forrásban is „maître de 7 climats” (uo. 249. l.).

zsoldos hadsereggel rendelkeztek; Istakhrī és Ibn Haukal szerint a kagánna 7000 khorezmi zsoldosa volt; a kazár fővárosban 7 bíró ítélkezett a különböző vallású etnikumok felett.⁶⁸

Nem lehet véletlen a magyarok hét törzsbe való „elrendezése” sem. Szervezésre mutat az a körülmény, hogy két törzset, a kürtöt és gyarmatot egyesítették; bizonyára azért is, mert két kisebb létszámú törzs volt. A gyarmat törzs egyik fele az őshazában maradhatott, hol utóbb baskir törzsnévként bukkan fel.⁶⁹

A magyarok a hetes beosztást Magyarországon is rendezési elvként alkalmazták. Midőn 1074-ben a mogyoródi csata előtt a hercegek felvonultak a király ellen, a vármegyei csapatokat és a cseh herceg segédcapatait így állították fel: középen három csapat, közbül Géza herceg a nyitraiakkal, balról László a bihariakkal, jobbról Ottó cseh herceg csapata; mindkét szárnyon háromszor három csapat négyes sorokban (*ex utraque parte ter tria agmina quaternatim connetendo*). Ez összesen 7 egység, minden egység három csapatból állt s úgy látszik minden egyes csapat négyes tagolásban állt fel. A 21 csapat harmadrészét a cseh herceg csapatai teheték ki.⁷⁰

Hét egységbe tagolták a magyarok a Magyarországon megtelepült kunokat, szászokat és a székelyeket is. E három etnikumnak a középkorban 7—7—7 széke volt.⁷¹ Ez az elrendezés hadászati; a parancsnok központi egysége mellett jobbról és balról a jobbszárny és balszárny három-három egysége.⁷²

A néphagyomány és krónikásaink e hetes beosztást visszavetítették az ősidőkbe. A hun—magyar krónika szerzője szerint a hunok hét vezért választottak; Anonymus szerint a hét magyar mellett hét kun vezér költözött Magyarországra,⁷³ sőt a Jāqūt-tal beszélő magyarországi mohamedánok is azt mondták, hogy hajdan hét mohamedán férfi jött Bolgárországból Magyarországra téríteni.⁷⁴

Mindezeket tudva megértjük, hogy miért nevezték a kitünően értesült bizánciak a magyarokat türköknek s Magyarországot *Τουρκία*-nak, a türkök országának; illetve miért mondták a kazárokat keleti türköknek és a magyarokat nyugati türköknek.⁷⁵

⁶⁸ MHK. 257. l.; vö. még Hudūd al-Ālam 162. l.

⁶⁹ *Németh*: HonfMKial. 249—55. l.

⁷⁰ SRH. I. 389. l. Így értelmézi *Szabó Károly* (*Marci Chronica*. 1867. Fordítás LXVI. l.). Pauler a három vezéri csapat mellett összesen *ter tria*, azaz kilenc csapatot vesz fel négyes sorokban (Árpádh. Kir. I² 402, 436. l.), de az *ex utraque parte ter tria* kifejezés mindkét oldalon kilencet jelent.

⁷¹ 1279: *septem generationes Comanorum* (*Gyárjás*: A jász-kunok tört. II. 439, 441. l.); hét székükre l. uo. III. 422—25. l.; 1366: *vicarius Saxonum septem sedium terrae nostrae Transilvaniae* (*Zimmermann—Werner—Müller*: *Urkundenbuch* II. 253. l.); 1379: *universis Saxonis septem sedium partis Transsilvaniae* (uo. 501. l.); 1444: *in septem Sedilibus Siculorum* (Székely Okl. I. 148. l.); 1519: *Iudicibus... Trium generum Septem Sedium Siculicalium* (uo. III. 205. l.).

⁷² A nomád jobboldalra és baloldalra való beosztás mellett mindig megtaláljuk a két oldalnak parancsoló fő központi egységét is. Vö. Bud. Rég. XVI. 14. l.

⁷³ Figyelemreméltó, hogy a hét hun vezér között Attilát szerepeltetik a negyedik, a középső helyen (SRH. I. 147. l.); a krónikák hét vezére között pedig *Ound* fia *Kusyd* áll a középső, negyedik helyen (uo. 291. l.). Ezen párhuzam alapján feltehető, hogy a hét törzs vezérésekor a tarján méltóságnevből származó Tarján volt a vezértörzs.

⁷⁴ Vö. *Krónikáink* 60, 97—98. l.

⁷⁵ A türk nevet a bizánciak a türkökre (VI—VII. sz.), a kazárookra (IX. sz.), a magyarokra (IX—XI. sz.), a [magyar] vardarióta türkökre (XI—XIV. sz.); majd a keleten feltűnő szeldzsukokra, rokonaikra (XI—XIII. sz.) és az oszmánokra (XIV—XVI. sz.) használták; a *Τουρκία* nevet pedig a türk birodalomra (VI. sz.), a kazár biroda-

A magyar nomádállam az orhoni türk államszervezet utolsó hajtása.

A türk Istentől származott a szakrális uralkodó. Vezére, a gyula, türk nemzetség fia. Vazallusai, a törzsek élén álló urak, türk bujukok. Ezekről függöttek a bő-nek nevezett nemzetségfők s a nép, az inség. A két uralkodó hatalmát idegen (káliz, orosz stb.) katonai kíséret biztosította; a törzsfőket a különböző törzsekből és népekből összeverődött jobbágyság. A vezértől függtek a kazároktól átpártolt káliz, alán és székely néprészek. Ezek adóztatták prémekkel az arab forrásokban *saqāliba*-nak nevezett törzseket, ami korszakunkban már nemcsak szlávot jelent, hanem az erdő és erdős sztyepp különböző etnikumú földművelő lakosságának összefoglaló neve; így jelent szláv mellett finnugor burdászt és török volgai bolgárt is.⁷⁶

896-ban az egyesült bolgár és besenyő támadás következtében a „hét ország” szervezete megbomlott, meglazult a függőség a nemzetségfők és a törzsfők között, Kurszán halálával pedig megszakadt a függőség a törzsfők és a kündü között, így egy elemeire bomlott társadalom jött létre, a kalandozások korának magyar társadalma. A felbomlott „országok” nemzetségein, egy országra, a dukátusra és az új jobbágyságra támaszkodva építették fel az Árpádok az új függőséget, amely István király jobbágyságával, a magyar állammal nyert betetőzést.

A nagyszentmiklósi kincs

Amit a fentiekben a társadalom szerkezetéről szóban ismertettem, azt képből és írásban szemlélteti a nagyszentmiklósi kincs, különösen pedig a 2. és 7. számú arany korszó képei.

A nagyszentmiklósi kincs eredetéről igen sok vélemény látott napvilágot. Legutóbb Fehér Géza és László Gyula foglalkozott vele. Fehér Géza „A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. I. A görögnyelvű feliratok megfejtése” c. cikkében korábbi véleményét megváltoztatva a kincset magyar eredetűnek tartotta. A 9. és 10. számú edény görög feliratának betűtípusát a IX. század vége és X. század közepe közé datálta, a görög felirat szövegét pedig így olvasta: *διὰ ὕδατος ἀνάπαισιν Ἀ(γ)ε Ἰ(η)σ(οῦ) Στ(έφα)νον* 'Víz által nyugosztald meg Szent Jézus Stefánt'. Ezt az Istvánt pedig azonosította az erdélyi Gyulával, aki 950 táján Bizáncban megkeresztelkedvén István nevet kapott.¹

Fehér Géza olvasata valószínűnek látszik; a személyszerinti azonosítás azonban nem tekinthető biztosnak. A X. században három magyar vezér megkereszteléskor kapott nevét ismerjük, Géza, Vajk és Gyula; mind a hármat Istvánra keresztelték. Ha pedig Magyarországon a X. században három Istvánt ismerünk, több is lehetett.

László Gyula a nagyszentmiklósi kincsben technikai és díszítési alapon megkülönböztet egy rovásírás nélküli csoportot, melynek stílusa alán-bizánci hatásra mutat, s így a Kaukázus térségéből eredeztethető s megkülönböztet egy rovásírásos csoportot, melynek betűit és keresztjeit István király és

10mra (IX. sz.), Magyarországra (X—XI. sz.); keleten a szeldzsukokra, mamelukokra (XI—XIV. sz.) és oszmánokra (XV—XVI. sz.), vö. *Moravcsik*: ByzTurc. II. 269—75. l. A keleti és nyugati türk névre l. *Moravcsik*, KCsA. I. 156—57. l.; *Németh*: HonfMKial. 201—2. l.; *Ozeglédy*, MNy. 1953. 323. l.

⁷⁶ *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 104—5, 295—331. l.

¹ Arch. Ért. 1950. 34—49. l.

I. Endre pénzain ismeri fel, s így keletkezését Magyarországra helyezi a XI. század elejére.² László Gyula észrevételei nagyon fontosak, e jelenségeket azonban történetileg más módon magyarázom.

A nagyszentmiklói kincs hovátartozását nézetem szerint az alábbi három jelenség határozza meg:

Előkerült egy türk rovásírásos kincs *Товрогъла*-ban, a „türkök országában”. A türk rovásírás egyedül a „türkök országában”, t. i. Magyarországon maradt fenn hosszú ideig, hol a Székelyföldön a XVI. századig használatban volt.³ Németh Gyula a nagyszentmiklói türk írás megfejtése során arra az eredményre jutott, hogy ennek betűi több egyezést mutatnak a magyarországi türk (székely) rovásírással, mint a belsőázsiai türk írással.⁴

Ez a három, egymással szorosan összefüggő jelenség önmagában elegendő útmutatással szolgál arra, hogy hol keressük a kincs eredetét.

Keressük az avaroknál, akik épen a türkök elől menekültek Pannóniába? Keressük az onogur bolgároknál, akik 576 táján rövid türk alávetés után avar uralom alá kerültek, a VII. század elején önállósultak, majd a türk támadás elől menekülve költöztek a Balkánra s a Maros vidékére csak átmenetileg, a IX. században terjesztették ki hatalmukat, amikor már nyelvük szláv volt s írásuk görög és szláv? Keressük más török népeknél?

A türk írás fennmaradásának társadalmi előfeltételei voltak. Csak egy olyan társadalomban képzelhető el hosszú ideig való fennmaradása, amelyben a türk intézmények, a felépítmény megszakítás nélkül élt tovább; ilyen pedig a belsőázsiai utódállamokat nem számítva kettő volt, Kazárország és Magyarország, a „türkök országa”.

Az emlék török nyelve a Magyarországon beszélt török nyelvjárásokban keresendő.

A rovásírásos feliratok tekintetében Németh Gyula magyarázatának eredményességét abban látom, hogy a szövegből kiindulva jutott olyan megoldásra, melynek eredményeképpen a rovásjelek egyezést mutattak fel a türk és székely rovásírás betűivel. Ugyanakkor minden betű megoldását nem tekinthetjük véglegesnek, mint ahogy a megfejtő sem tekintette annak.

A görög írásos török felirat *ΒΟΥΛΙΑ ΖΟΠΑΝ* (*Buila zoapan*) és *ΒΟΥΤΑΟΥΑ ΖΩΠΑΝ* (*Butaul zoapan*) szavaiban Thomsen és Mavrodinov szerint a személynév után a szláv *župan* méltoságnév van.⁵ Ha ez a felfogás helyes, akkor itt két magyarországi nemzetségnév neve maradt fenn, akit nálunk szláv névvel *zsupan*-nak, ispánnak neveztek: *Bojla* ispán és *Botaul* ispán.

Az emléket Ajtony szállásterületén rejtették el; Nagyszentmiklós éppen félúton fekszik Ajtony vára (Csanád) és Nagyósz között, hol Ajtony seregét tönkrevették.⁶ *Bojla* ispán és *Botaul* ispán kincse az Ajtony uralma alatt levő területről származhat, mely Csanád megyétől az Aldunáig terjedt.⁷ Ha ennek a területnek a helynévanyagát megnézzük, rá is bukkanunk a X. századi birtokos nevét őrző *Bojla* falura. A középkorban Krassó megyében, a mai

² *Folia Archaeologica*. 1957. 141—51. l.

³ *Németh Gyula*: Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. 63. l.

⁴ Uo. 34. l.

⁵ *Thomsen*: Saml. Afh. III. 340. kk.1.; *Mavrodinov*: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Arch. Hung. XXIX. 1943. 203—5. l. *Németh Gyula* a *zoapan* szót a besenyő *Čoban* törzsnévvel azonosítja (i. h. 11. l.).

⁶ SRH. II. 491. l.

⁷ Uo. 490. l. Területén alakult a csanádi püspökség.

Fehértemplom (Bela Crkva) táján feküdt *Baiola*, *Baila* (1355, 1362) falu;⁸ neve a *Bojla* névnek szabályos magyar fejleménye.

Más *Bajla* falut az országban nem ismerünk.⁹ Megjegyzendő azonban, hogy a bolgár-török nyelvjárási *Vojla* ~ *Vejla* név — mely olvasatot a görög *B* is megenged — két helyen bukkan fel: *Woyla* (1230, 1231, 1247) krassói várföld az Alduna partján¹⁰ és *Vajola* helység Kolozs megyében.¹¹

A felirat teljes fordítása Németh Gyula nyomán: „Bojla *zoapan* csészéje, mely az ő megrendelésére készült; Botaul *zoapan* csináltatta a csatját, az ő ívóedénye ez.”¹²

A *Botaul* név a *Bota* személynév és *ul* 'fiú' szó összetétele. Azt gondolom, hogy a *Botaul* név elvonás a *Botaul Bojla* 'Bojla fia Bota' névből, ill. az *ul* az először említett Bojlára vonatkozik. Ilyenformán a szöveg úgy értelmezendő, hogy Bojla csináltatta a csészét, fia Bota tétette rá a csatot.

Bota (Bata, Vata) helynév az országban sokfelé található; Ajtony területén e név eddig nem bukkant fel, amit megmagyarázhat az a körülmény, hogy a fiú az apjáról elnevezett szállást örökölte.

Krassó megyében Ajtony falu is volt; 1458-ban *Zenthkyral*, *Ahthon*, *Gewche* falukat említik;¹³ Szentkirály Haram város (ma Palánk, Palanka) határában feküdt;¹⁴ *Gewche* a Duna partján fekvő *Divécs* (román *Divici*) falunak felel meg. Bajla és Ajtony tehát közel feküdt egymáshoz az Alduna mellékén, Palánka — Fehéregyháza vidékén.

Vajon véletlennek tekintendő, hogy Ajtony falunév ezen kívül csak Kolozs megyében bukkan fel,¹⁵ ahol a *Vajola* helynév található?

Történetileg Ajtony és Bojla kapcsolata kétféleképpen magyarázható.

1. Ajtony Bojla leszármazotta volt s örökölte a kincset. Erre mutat a nevek szomszédos előfordulása; Ajtony vára közelében Bojla kincse Csanádban, Ajtony mellett Bojla Krassóban és Ajtony közelében Vajola Kolozsban.

2. Ajtony birtokbavette Bojla nemzetségének szállásterületét, Krassó megyét; itt létrehozott szállását róla nevezték el Ajtonynak (így keletkeztek az Árpádfiak nevét fenntartó falunévek is idegen nemzetségek területén) s Ajtony a kincset, ill. annak egy részét rabolta.

Bojla vidéke, Krassó megye eredetileg nem tartozhatott magyar törzsfő alá, mert dukátus volt, egy határvédő kabar nemzetség szállásterülete. Valószínűleg ezek voltak névadói a bolgár-török jellegű *Krassó* (ma *Karas*) folyónévnek.¹⁶

⁸ *Csánki* II. 98. l.; *Milleker Bódog*: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár. 1915. 64. l., ki összeveti ezzel az 1367-ben szereplő *fluvius Beyle* nevét, mely Radonya (ma Radimna) közelében folyt.

⁹ A Zaránd megyei *Bajlafalva* Körösbánya vidékén (*Csánki* I. 726. l.) egy kun nevet viselő vlách kenéz késői telepítése lehet.

¹⁰ Uo. 143. l. Az 1247-i oklevél szerint a Duna mellett *Zenilen* (o: *Zemlen* ma Zimony, Zemun) helységtől nem messze feküdt (*Theiner*: Vet. Mon. Hung. I. 208. l.); így azonosítható a Pancsovától délkeletre fekvő *Vojlovic* pusztával.

¹¹ *Csánki* V. 422. l.

¹² *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs felirata. Bpest. 1932. 10. l.; az általa javasolt *Csaban* név helyett *zoapan*-t írtam.

¹³ *Csánki* II. 99. l.; Berek alapján való lokalizálása nem helytálló.

¹⁴ Dl. 94043.

¹⁵ *Csánki* V. 326. l.

¹⁶ *Melich*: HonfMg. 25. kk. l. dunai bolgár-töröknek magyarázza. A dunai bolgárok azonban csak a IX. században terjesztették ki uralmukat e területre, amikor már elszlávosodtak.

Ha pedig Ajtony elfoglalta Krassó megyét, a hercegi juss részét, akkor ellentétbe kellett kerüljön az uralkodóházzal is.

Ma még korai volna e kérdésben véglegesen állást foglalni; a feliratok megfejtésének revíziója még hozhat új adatokat a kérdés eldöntéséhez.

Bojla krassói zsupánságát mindamellettt valószínűnek tartom, ami a görög feliratot és a görög rítusú megkeresztelkedést világítja meg. Bojla falu néhány kilométerre feküdt az Aldunától; innen volt a X. században legkönnyebben elérhető Bizánc, ez lett II. Basileios hadjáratai révén Magyarország és a bizánci birodalom határa. De eljuthattak ide görög papok is, ugyanúgy, mint 950 táján az erdélyi gyula udvarába, és mint 864-től Bolgárországba.

Ez után a bevezetés után nézzük meg a kincs 2. és 7. számú edényeinek képeit.

1. Lovon ülő harcos; fején kúpos sisak, öltözete pikkely- vagy sodronypáncél; kar- és lábszárvédője gyűrűkkel kivarrt bőr,¹⁷ jobbában zászlós kopját (rövid lándzsát) tart, baljával egy gyalogos ember üstökét fogja: Nyergéről levágott emberfej lóg le.¹⁸

Tudva azt, hogy ez egy nemzetséggfő rovásjeggyel ellátott kincse, nem gondolhatunk másra, mint hogy ez magát a nemzetséggfőt ábrázolja. Hadi öltözete arra mutat, hogy csatából tér meg; foglyot hoz magával.

E képen két dolog érdemel különös figyelmet, a viselet és a levágott fej.

Hasonló öltözetű két lovast a türk rovásírásos szuleki (Minuszinszki-vidéki) sziklarajzon látunk: hegyes sisak, pikkelypáncél, zászlós lándzsák emellett tegez, kard és kétélű fejsze.¹⁹ Le Coq szerint a keleti páncél és sisakkészítés fő fészke Perzsia, ill. a szasszanida birodalom. Innen terjedt el Kína és nyugat felé.²⁰

Lovasunk kúpos sisakjához hasonló a Pécssett előkerült X. századi sisak, melynek rokonai VIII–IX. századi kelet- és észak-európai gazdag sírokból kerültek elő; a Csernigov melletti gulbisei sírdombból sodronyínggel együtt.²¹ A bőrpáncél és kopja Böles Leó szerint a türkök jellegzetes fegyvere.²² A banniére típusú kis lobogó hosszával van a kopjához erősítve; felső részéből két elvékonyodó szalag, ún. fanon indul ki. Hasonló zászló-típust látunk a Képes Krónika miniaturáin; felső sarkából egy fanon indul ki.²³ Kúpos sisak, pikkelypáncél és három fanonos banniére együttesen a Bayeux-i kárpit normann lovasain tűnik elénk; az ábrázolás a hastingsi csata (1066) utáni évtizedekben készült.²⁴ Le Coq a Bayeux-i kárpit normann

¹⁷ A lovas páncélzatának minőségét az apró poncolt körökből és pontokból nem lehet teljes biztonsággal megállapítani. Azt, hogy kar- és lábszárvédője gyűrűkkel kivarrt bőr, a belsőázsiai analógiák valószínűsítik. *Le Coq* ezt írja (Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin. 1925. 11. 1.): „Der Panzer aus genietetem Ringmaschen tritt merkwürdigerweise auf keinem unserer Bilder als Körperüstung auf; er wird scheinbar nur zum Schutz der Beine, zuweilen wohl auch der Arme verwendet.”

¹⁸ *Mavrodinov*: i. m. IV. tábla, vö. 123–80. l.

¹⁹ *H. Appelgren-Kiváló*: Alt-Altäische Kunstdenkmäler. Briefe und Bildmaterial von J. R. Aspelins Reisen... Helsingfors 1931. Abb. 81, 93.

²⁰ I. m. 12.

²¹ *Kalmár János*: A pécsi sisak: Pécs... város... Múzeumának 1942. évi Értesítője. 22–29. l.

²² *Moravcsik*, Száz. 1951. 340. l.

²³ *Kumorovitz*, Hadtört. Közl. 1954. 25–29. l.

²⁴ *The Bayeux Tapestry* by Frank Rede Fowke. London. 1875. XIX., XXIII., LV., LXI., LXIII. skk. táblák; korához l. *Vasiliev*: Sem. Kond. IX. 41. l.

1. Türk rovásírásos sziklarajzok Szulek mellől (Altáj-Jenyiszej vidék)

2. „Türk” lovas a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszójáról

3. A Bayeux-i kárpit normann lovasai (1066 után)

1—2. Szárnyas ragadozó állat leteríti az üldözött szarvast, A nagyszentmiklósi kincs 2. és 21. számú edényéről

3. Szárnyas ragadozó állat leteríti az üldözött szarvast. Noin-ulai rátéthímezéses szőnyegről (Ázsiai hun emlék i. sz. kezdete tájáról)

1—2. Totemjelenet a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. számú korsójáról

3. Totemjelenetet ábrázoló ezüstpál (Szasszanida munka. Perm vidékéről a VI. századból)

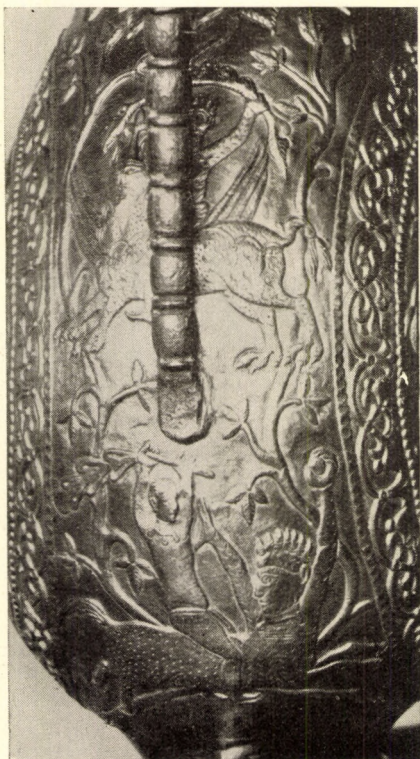
4. Pézsmatulok totemőst ábrázoló ezüstpáler (Noin-ulai kurgán-sírból i. sz. kezdete tájáról)

1. Türk kagánós (Isten) az oroszlánnal jelképezett törzsfő hátán (a 2. számú korszórol)

2. Mohamed a burak hátán (Perzsa miniatúra a XIII. századból)

3—4. Az égi uralkodó az oroszlán-burak és a földi uralkodó a ló-burak hátán (A nagyszentmiklósi kincs 7. sz. korszójáról)

lobogóinak tökéletes mását belsőázsiai falfestményeken fedezte fel s innen eredezteteti őket.²⁵

Ez a fegyverzet csak olyan társadalomhoz kapcsolható, amelynek kultúrájában türk és szasszanida elemek ötvöződtek s amely a normann-nal szoros kapcsolatban állt. Ez a lovas más, mint bizánci értelemben vett „türk” nem lehet.

A levágott emberfejre öt analógiát hozok fel. Ibn Fadlān mint különlegességet írja a baskirokról, hogy a legyőzött ellenség fejét levágják, magukkal viszik és a testet hátrahagyják.²⁶ Kézai írja, hogy a kalandozó magyarok [955-ben] 8000 német fejét vágták le. A Gellért-legendában az áll, hogy a legyőzött Ajtony fejét levágták s a király elé vitték.²⁷ Krónikáink XI. századi részében olvassuk, hogy a Nándorfehérvár mellett vívott ütközet (1071) után a magyarok a király és a heregek elé hozták a fogoly besenyőket és a megöltek fejét (*captos Bissenos et capita interfectorum*).²⁸

Még 1246-ban is előfordult, hogy Ákos nembeli Erne lovászmester a Babenberg Frigyes elleni csatában egy jeles német vitézt leszúrt, fejét levágta s átküldte a királynak.²⁹

Ezt a sajátos szokást örökítette meg az ötvös.³⁰

2. Szarvasüldözési jelenet; szárnyas négy lábú ragadozó, griff, leterít egy futó szarvast.³¹

A kép formailag az állatok viaskodásának szkíta-iráni stílusú ábrázolásai közé sorolható. A szkíták és az időszámításunk kezdetén letűnt ázsiai hunok körébe sorolt kurgánsirokból (Pazyryk, Noin-ula) és Szibériából kerültek elő fémvereteken és rátéthimzéses szőnyegeken (nyeregtakarókon) legjellemzőbb példái. Ragadozó állat; madár vagy képzelt állatalak leterít egy fűvő szarvas állatot: szarvast, kecskét vagy juhot.³²

Egy noin-ulai fejedelmi kurgánból kiásott rátéthimzéses szőnyegen szárnyas rozsomák (*gulo luscus* L., 1 méter hosszú, 40–45 cm. marmagasságú menyétféle ragadozó) leterít egy jávorszarvast.³³ A jelenetet megmagyarázza azon obi ugor (vogul és osztják) eredetmonda, mely szerint két paszter vadász

²⁵ I. m. 18 és fig. 121. Vö. *Schramm*: MGH. Schriften. XIII/2. 656. 1.

²⁶ Ed. *Zeki Validi* 35.1.

²⁷ SRH. I. 170, II. 492. 1.

²⁸ SRH. I. 371. 1.

²⁹ *Fejér* IV/2. 93–94.1.: „... quemdam militem probum, et insignem de Theutonia, cum propria lancea deucit; et ita plenum de eodem obtinuit triumphum, quod caput ei amputando, et nostro conspectui, et Baronum nostrorum per suum militem destinavit.”

³⁰ Egy Kubánvidéken előkerült kerek aranylemezen az oroszlanon lovagló harcos alatt egy emberfej látható. *Толстой И. и Кондаков Н.*: Русские древности. С. Петербургъ 1890. III. 106. 1., *Mavrodinov*: i. m. 108. 1.

³¹ *Mavrodinov*: i. m. 133. 1. Az állatot őznek nézi; az állat lapátos szarva és alkata azonban stilizált szarvasra mutat.

³² Uo. 41, 53. 1.; *Kozlov*: Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du nord de la Mongolie. Leningrad. 1925. fig. 2, 7; *Griaznov, M.*: The Pazirek Burial of Altai. The American Journal of Archaeology. XXVII. 1933. fig. 7, 9; vö. *Куселев С. В.*: Древняя История Южной Сибири. Ак. Наук СССР. 1951. 369. 1. További irodalmát l. *Banner—Jakabffy*: Bibliográfia 415–17. 1.

³³ *Kozlov*: i. m. fig. 2; *Alföldi*: Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Institutes 1931. 405. 1. Meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó állatot Harmatta János — mint ezt velem szóban közölte—Artamonov nyomán griffnek tartja. Griff-fel természetesen ábrázolhattak többféle szárnyas ragadozót is, mint ahogy a tárgyalt emlékek griffábrázolásai sem egységeselek.

üldöz egy jávorszarvast; az egyik szárnyon repül, a másik gyalog megy az állat után. A szárnyas paszter elejti a szarvast, hazaindulva találkozik a gyalogos paszterrel, akinek megmondja, hogy hol találja meg az állat húsát. A gyalogos paszter megtalálja a szarvast, de nagyon messze jutott; a földet halban és vadban bővelkedőnek találja s örökre ott marad új hazájában. Tőle származtatja magát pl. az osztják paszter nemzetség, mely az Ob forrásvidékén lakik.³⁴ A *pastër* ~ *pašker* névben a vogul *pašxer* 'rozsomák' állatnév rejlik;³⁵ a hun ábrázoláson a szárnyas *pašxer* öli meg a szarvast; az obi ugorokat a szárnyatlan *pašxer* vezeti új hazába.

Nézetem szerint a *pašxer* névből származik a baskir népnév. A legrégebb arab adatok *bašyrt* alakot tükröznek; nevük élő alakjai baskir *baškort*; miser-tatár *baškyrt*, csuvas *puškîrt*.³⁶ Ez pontosan megfelel a vogul *pašxer* ~ *pašker* névnek, ill. annak ugor (uráli) -t képzős származéka. A baskirok eredetmondája szerint *baskir* annak a mesés állatnak a neve volt, amely új hazába vezette őket.³⁷ Midőn a baskirok nyelve török lett, a *baškîrt* szó értelmét nem ismerték többé s népetimológiával a *baš kurt* 'fő [fej] farkas' szavakkal magyarították a vezető állat nevét s „vezető féreg”-nek értelmezték.³⁸ Ismerve a vezető állat mítoszának ősiségét, alig lehet vitás, hogy ez volt az elsődleges és nem a népetimológia. A *baškîrt* az obi-ugor *pašxer* 'rozsomák', mely a vogulokat és osztjákokat is új hazába vezette.

A baskirok neve és eredetmondája amellett szól, hogy az obi-ugorokkal közös eredetűek; az a tény, hogy a mohamedán források a magyarokat baskir néven nevezik, alig lehet névtévesztés eredménye, inkább kelet-európai (török vagy iráni) névhasználatot tükröz.

A noin-ulai szőnyeg, valamint az obi-ugor és baskir eredetmonda szárnyas rozsomák által leterített szarvasát ábrázolja a nagyszentmiklósi kincs 2. számú edénye. A szárnyas rozsomák, szárnyas *pašxer* vagy baskir már a baskirok előtt is ismeretlen mesebeli állat, nem csoda, hogy a szasszanida kultúrájú ötvösök griff alakban ábrázolták e szárnyas ragadozót. A griff kedvelt alakja a nomád állatstílusnak. Bár különböző mitikus és reális állatok már a pazryki és noin-ulai emlékeken egymást váltogatva szerepelnek a támadó állatok között,³⁹ a nagyszentmiklósi kincs edényeinek griffjei a 8., 15., 16., 19., 20. sz. edényen tekinthetők a vezető állat szimbólumának s alighanem erre magyarázandó a 21. számú edényen a szárnyas ragadozó által leterített szarvas állat is.

Hogy a magyar hitvilágban az állatviaskodás szimbóluma milyen erősen élt, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy krónikáink XI. századi eredetű része szerint a honfoglalást előidéző, pusztító erejű besenyő támadás úgy zajlott le, hogy sasok támadták meg a magyarok barmaid és lovait és felfalták.⁴⁰

³⁴ *Pápai*: Osztják Népkölt. Gyűjt. Bev. XXXII.; *Berze Nagy*, Ethnographia 1927. 72. l.; vö. *Alföldi* i. h.

³⁵ *Munkácsi*: Vogul népkölt. gyűjt. II/2. 230. l.

³⁶ A névalakokra és a képzőre l. *Németh Gyula*: HonfMKial. 310. l.

³⁷ A mondát l. *Mészáros Gyula*: Magna Hungaria 48. l.; *Abd-ul Kâdir*: Türkijât Mâdzmû,asy II. 136—37. l.; *Németh*: i. m. 311. l.

³⁸ Uo.

³⁹ *Kuceneb*: i. m. 378. kk.1.

⁴⁰ SRH. I. 286. l.

Az üldözött szarvas és az üldöző rozsomák eredetileg nem totemállat. Mint minden állat, önmagukban ezek is felléphetnek totemósként. Így pl. az altáji törökök minden nemzetsége más-más szarvas vadtól származtatta magát, mint jávor, iramszarvas, vadkecske és vad juh.⁴¹ Ennek megfelelően a noin-ulai leletben elő is bukkan két pénzmatulkot ábrázoló ezüstphalera; az egyik a tulok két fenyő között kis halmokon áll; a másikon keskenysége miatt a fenyők az állat mögött látszanak.⁴² Az ujugurok Džuvajni által megőrzött eredetmondája szerint két fa (egy ciprusfenyő és egy nyírfa) között egy halom keletkezett s ebből csodás körülmények között öt állatnevet viselő fejedelem született, köztük a dinasztiaalapító Buqu khán.⁴³

Ez világosan totemisztikus eredetmonda ábrázolása.

Ugyanakkor a szarvasüldözés, a szarvas mint vezetőállat, vezéri mítosz, a nomád fejedelmek, nemzetségek egy évezreden át kimutatható legendája; a szarvasülnő csak másodlagosan vált ősanává valamilyen hím totemállat mellett. Az „új hazába vezetés” motivuma, mely a legfontosabb vezéri ténykedést szimbolizálja, megmagyarázza, hogy miért a vezetőkhöz kapcsolódott e mítosz.

Az említett ázsiai hun fejedelmi sírok ábrázolásai után a nőstényszarvas, mint vezetőállat az európai hunok eredetmondájában tűnik fel (Sozomenos, Eunapios, Priskos, Jordanes).⁴⁴ Ezzel rokon a Prokopios által reánk hagyományozott bolgár változat, mely szerint két hun királyfi, Kutrigur és Utigur jutott szarvasüldözés során a Maeotishoz⁴⁵ és a magyar változat, mely szerint Hunort és Magyart vezette a nőstényszarvas a Maeotis mellé.⁴⁶

A törkök vezető nemzetsége farkastól származtatta magát, de hogy a szarvaskultuszt a nyugati türk kagán is ápolta, bizonyítja Hiüan-cang, aki a kagán nyári szállása mellett szelíd szarvasokat látott, melyeket halálbüntetés terhe mellett tilos volt megölni.⁴⁷

A farkas és szarvas együttesen Dzsingisz khán totemisztikus eredetmondájában tűnik fel, mely szerint a nemzetség szürke farkas és fehér szarvasülnő nászából származott.⁴⁸ E bekövetkezett mítoszösszeolvadás irodalmi visszatükröződése lép eléink a perzsa Ezeregynap mondájából, mely Kína ifjú királya, Ruszvansad történetét mondja el. Ebben az üldözött szarvasülnő leveti állati bőrét és az üldöző királyfit szerelmével boldogító leánnyá válik.⁴⁹

A szarvaskultusz nálunk is vezéri nemzetségekhez kapcsolódott,⁵⁰ bár késői emlékeinkben a szarvas már keresztényesített alakban jelenik meg.

⁴¹ *Потанов*: Советская Етнография 1935. 134—52. l.

⁴² *Kozlov*: i. m. fig. 1; vö. még *Бернштам*: Очерк истории Гуннов. Ленинград. 1951. 228—29. l.

⁴³ *Juvaini*: The History of the World-Conqueror. Translated by I. A. Boyle. Manchester Univ. Press. 1958. I. 54—56. l.; Alföldi i. m. 412—16. l.

⁴⁴ *Moravcsik*, EPhK. 1914. 285—87. l.; KCsA. I. 236—37. l.

⁴⁵ Ed. *Hauvy* II. 503—4. l.; *Moravcsik*, EPhK. 1914. 286—87. l.; MNy. 1930. 95. l.

⁴⁶ SRH. I. 144, 250. l.; irodalmát I. Krónikáink 35—38. l.; *Róheim*: i. m. 11. kk. l.

⁴⁷ *Chavannes*: i. m. 195. l.

⁴⁸ *Haenisch*: i. m. 1, 209. l.

⁴⁹ *Kerényi*, Ethn. 1930. 145—52. l.

⁵⁰ Vajon a kende szarvaskultuszának reminiscenciáját láthatjuk abban, hogy a gyepükre kitelepített kékkendek egyik településének neve *Szarvaskend* (Vas megye 1236: *Zorvoskend*, *Osánki* II. 795. l.) és a Sáros megyében lakó Tekele-nem címerén szarvasagancskezű ember látható? (*Csoma*: i. m. 161—65. l.). A gyepükre kiüldözöttek szarvaskultusza csendül vissza a Vas megyei dozmati regös ének szavaiból: „Noha

Az Árpádoknak égő gyertyákkal ékes hímszarvas jelenik meg, midőn Géza és László Vác mellett rábukkan arra a helyre, ahol a váci monostort fogja alapítani.⁵¹

Anonymus szerint hímszarvas üldözése nyomán bukkant Bors vezér Bars, majd Borsod-Zólyom vár helyére.⁵² Bors vezért Anonymus itt a Borsod etimológia miatt szerepelteti, viszont Zólyom váráról tudjuk, hogy az Árpád-házi királyok nyári rezidenciája volt.

„Vadászat közben” bukkan az erdélyi Gyula egy nagy római várra, ahol székhelyét, Gyulafehérvárt megvásztja.⁵³ Ez ugyanaz a mítosz mint a fentiek, de itt már az Erdélyben lakó főméltóság, a gyula székhelyéhez kapcsolódott.

A nagyszentmiklósi kincs korszója szerint egy nemzetségfő mítoszaként jelenik meg a csodaszarvas.

3. Kiterjesztett szárnyú sas mezítelen női alakot tart maga előtt; a nő kezeiből ágak nőnek ki.

Ez a jelenet megismétlődik a 7. számú korszó két oldalán; itt a nő egyik kezéből nő ki ág, a másik kezében tartott edényből eteti a sast, a sástól jobbra és balra egy-egy növényi inda-szerűen ábrázolt fa nő.⁵⁴ Hasonló ábrázolást találunk a leningrádi Ermitage egyik szasszanida stílusú ezüst tálján. Az asszonyt tartó sas két óriási képzeletbeli liliumfa között lebeg.⁵⁵

Ezek a képek totemjelenetet ábrázolnak; a sas a nemzetség őse; a magához szorított nő a megtermékenyített őszanya; az emberi törzs karjaiból ágak nőnek ki, a nemzetség ágai. A 2. számú edényen ábrázolt nő karjai négy ágban folytatódnak; ez a nemzetség négy ága.

Négy elemből (phatriából) felépülő nemzetség különböző földrészeken megtalálható. Az oguz legenda szerint a törökök minden totem-nemzetsége négy ágból állt.⁵⁶ A Nešri által fenntartott oszmán származáslegenda szerint a nemzetség őse, Ertoyrul 400 emberrel költözött ki az őshazából.⁵⁷ A szé-

---

kimennél uram, Szent István király, vadászni, madarászni, De ha nem találnál sem vadat, sem madarat, Hanem találnál csudafiú szarvast . . .” „Ne siess, ne siess Szent István király, az én halálomra. Én sem vagyok vadlövő vadad . . .”, „Szarvam vagyon, ezer vagyon, szarvam hegyin vannak százezer sövények” (t. k. szövétnék, gyertya). (*Sebestyén Gyula: Népköltési Gyűjtemény IV. 42–43. l.*)

⁵¹ SRH. I. 394. l. vö. *Moravcsik*, Ethn. 1926. 146. l.

⁵² SRH. I. 76. l.

⁵³ Uo. 291. l. A bővebb krónikák szóbanforgó része a XI. századi Gestára vezethető vissza, amit igazol a XI. századi okleveleinkkel és törvényeinkkel egyező *civitas* 'vár' szóhasználat (qui *civitatem* magnam in Erdelw in venatione sua invenerat, que iam pridem a Romanis constructa fuerat), valamint az ezt követő hiteles rész Sarolt házasságáról. E bővebb szöveget kivonatoló Kézai a szöveg értelmét teljesen kiforgatta, a vadászatot való vértalálást utólagos beköltözésnek értelmezve (. . . Julia . . . licet cum aliis in Pannoniam introisset, in partibus Erdevelu tantem habitavit. Uo. 166. l.). Ez a szarvasmítoszra visszavezethető szövegrész településtörténetileg értéktelen.

⁵⁴ *Mavrodinov*: i. m. V., XI., XII. tábla, vö. a „Scènes représentant Ganymède et Anahita” fejezetet (uo. 94–105. l.). Hogy itt Ganymedes trójai királyfi égberegadásának mitologikus ábrázolásáról lenne szó, kizárja az a tény, hogy a sas női alakot tart. Erre különben már Strzygowski is utalt (*Altai-Iran und Völkerwanderung*. Leipzig. 1917. 60–61. l.), aki Appelgren-Kivaloval és Supkával az indiai Garuda ábrázolását látja benne, aki egy Nagát visz. Ennek valószínűtlenségére l. *Mavrodinov*: i. h. 95. l. Az feltehető, hogy a perzsa Anahita istennő elképzelése befolyásolta a szasszanida ötvösöket, a kép valójában egészen mást jelenít meg.

⁵⁵ *Mavrodinov*: i. m. 99. l.

⁵⁶ *Houtsma*, WZKM. II. 229. kk. l.; *Vámbéry*: A török faj 5–7. l.

⁵⁷ *Nöldeke*, ZDMG. XIII. 1859. 190. l.

kelyek minden nemzetsége négy ágból állt s tudjuk, hogy egy székely területi egység, mint pl. *Váty*, egy századot volt köteles kiállítani.⁵⁸ Érdekes, hogy a négyes hadi tagolódás átment a magyar nemzetségből a vármegyébe is. 1071-ben minden vármegye csapata *quaternum* állt fel s Pauler Gyula mutatta ki Kinnamos adata alapján, hogy 1168-ban egy vármegyei csapatban 400 ember harcolt.⁵⁹

A jakutok a nemzetség (*usa*) ágát növényi ághoz hasonlították, levelekkel és rügyekkel.⁶⁰ 1548-ban feljegyezték, hogy a székely tisztségviselő jelképe élő ág volt, melyet abba a faluba vittek, ahol a tisztségben soron következő lófő (ágszáz) birtokolt.⁶¹

Bizonyára nem véletlen, hanem a megrendelő kívánsága volt, hogy az ötvös a nemzetség ősanjának karjaiból négy ágat növeljen ki. A másik ötvös kezére valló 7. számú edényen a nőnek csak az egyik karjából nő ki ág, ugyanakkor itt a jelenet két fához hasonló indanövény között van ábrázolva. Hogy ez itt többet jelent az indadísztésnél, mely egyébként az edény más képeit elrendezés nélkül hálózza be, bizonyítja az Ermitage hasonló szasszanida tálja, ahol az ötvös a jelenetet két „liliomfa” között ábrázolta. Azt hiszem, hogy itt a két fa a noin-ulai ezüsthálalera két fenőjének felel meg s a termékenység szimbólumával állunk szemben.

Mit jelent a 7. számú korsón és az Ermitage tálján az, hogy az asszony eteti a sast?

A szibériai totemizmus legtisztább formájában a jakutoknál maradt fenn. Az egyik jakut nemzetség sastól származtatja magát. A sast nemcsak védik, tiltják vadászatát, hanem etetik is. Ha egy sas jelenik meg a jakut hajléka mellett, köteles megetetni, borjat vág le neki, vagy ha van hús otthon, azt adja neki. Azt beszélik, hogy hajdanában egy gazda állatállományának felét megetette a sasokkal; tavasszal a sasok meghajolva megköszönték, elrepültek s a gazda hihetetlen gyorsan meggazdagodott.⁶² A burjátoknál volt hattyú és sas totem. Ha ezeket tisztelő burjátok jurtja felett hattyú vagy sas repült el, fölfelé fröccsentettek tejet vagy pálinkát. A magát szarkától származtató burját nemzetség tagjai a szarkát etették.⁶³ A goldok tigristől származtatták magukat; a tigrist isteni lénynek tartották s áldozatot hoztak neki a vadászásákmányból. Az ajnuk medvekultuszának egyik megnyilvánulása volt, hogy ajnu asszonyok medvebocsot saját mellükön tápláltak.⁶⁴

A fenti képek etetési motívuma a totemállat táplálását ábrázolja.

Amit Anonymus Emese álma leírásában irodalmilag átformálva reánk hagyományozott,⁶⁵ annak a X. századi ábrázolását látjuk itt, a szasszanida ötvösművészet formanyelvén visszaadva.⁶⁶

⁵⁸ L. fentebb 71. l.

⁵⁹ SRH. I. 389. l.; *Kinnamos*, CB. 270. l.; *Pauler*, Hadtört. Közl. 1888. 520. l.

⁶⁰ *Thurnwald*: i. m. IV. 78. l.

⁶¹ Székely Okl. III. 289—90 l.: „... in genere Jenew [Besseniew] Supremus Capitaneus extitisset et frondes ad Chernaton duxisset...”; alább „*arborem frondosam*”, és „*arborem frondosam vivum*” kifejezéssel élnek. Vö. *Szabó Károly*: A zöld ág, mint a székely főtisztek jelvénye. Száz. 1889. 193—206. l.

⁶² *Зеленин*: Культ онгонов в Сибири. 183—84. l.

⁶³ Uo. 186, 187. l.

⁶⁴ Uo. 176, 172. l.

⁶⁵ SRH. I. 38 l.; *Krónikáink* 38. kk. l.

⁶⁶ A szibériai és permi bronzok kiterjesztett szárnyú sasa, előtte férfi kutyával (*Mavrodinov* 103. l.) nem vonható ide.

A kincsen ábrázolt sas jelenik meg néhány évszázad múlva a magyar nemzetségi címerek totemállatjában.

4. Szárnyas oroszlán koronás emberarcúval; hátán lángfürtű égi alakot hord, mely párdücsra vadászik. A 7. számú korszak két oldalán a szárnyas emberarcú oroszlánon ülő lángkoronás alak egy diadémot tart, vele együtt azonban megjelenik egy szárnyatlan emberarcú lángkoronás ló is, amely a hátán egy közönséges simahajú ifjút hord és azzal viaskodik.⁶⁷

Először is az emberarcú oroszlán és ló szerepét kell tisztáznunk.

Az ujjur előzményekből a X. században kinőtt Karachanida Birodalom emléke az 1069/70-ben írt Kutadyu bilik, 'a boldogulás tudománya' az uralkodó harcosait a következő szavakkal szimbolizálja: „... wenn ein Löwe Anführer der Pferde wird, so werden alle Pferde zu Löwen, ist aber ein Pferd Anführer der Löwen, so sind die Löwen nur für Pferde zu zählen...” (Radloff).⁶⁸ A harcosok vezetője tehát oroszlán kell legyen; a közönséges harcost a lóval jelképezi.

Az oroszlán a középkorban egész Előázsiaiában honos volt; legészakibb előfordulása Nyugat-Turkesztán területén az Oxus vidéke. A perzsa birodalomban fejedelmi vad volt; az uralkodók oroszlánokat is tartottak udvarukban. Jellegzetes alakja a szasszanida művészi ábrázolásoknak. Kultusza innen terjedt el a nomád világba és Kínába.⁶⁹

A török *arsılan* 'oroszlán' szó először egy 576 körül szereplő nyugati türk főember, 'Ağıslas' nevében tűnik fel.⁷⁰ Fentebb láttuk, hogy *Alp Arslan*, 'hős oroszlán' egy turáni ujjur uralkodó címe. A karachanida harcos oroszlán és ló szimbóluma visszavezethető a türk birodalomba s így kapcsolatba hozható a bujrüksággal. A szárnyas oroszlán és ló Kínában is megjelenik; utóbbi Észak-Kínában türkökkel kapcsolatba hozhatóan. 683-ból való sírkövön szárnyas ló áll; a ló sörénye három ékben van ábrázolva, ami a türk sziklarajzok lóábrázolásainak elmaradhatatlan kelléke.⁷¹ A nagyszentmiklósi kínai mítikus állatát a perzsa képzőművészetben fedezte fel Mavrodinov.⁷² Emberarcú koronás, sörényes, oroszlánfarkú patás állat, a hátán Mohamedet az égbe viszi; Mohamed fejét lángok övezik. A mítikus állat neve *burāq*.⁷³ A kincsen ábrázolt mítikus állat olyan közel áll a mohamedán burak-ábrázoláshoz, hogy fel kell tennünk, hogy a megrendelő elképzelését mohamedán ötvös kivitelezte. Maga a motívum azonban végső fokon nem az iszlám világból ered, hanem sztyeppe gyökerekből táplálkozik.

⁶⁷ Mavrodinov a szárnyas oroszlánban griffet, isteni eredetű királyóst látott, mely a királyt hordozza hátán; az emberarcú lóban kentaurt keresett (i. m. 119, 129. kk. l.). Az egésznet hellenisztikus körből eredeztette.

Az oroszlán által hordott korona, mely a két fület is bezárja, tulajdonképpen homlokpánt (Stirnreif), melynek közepén elül egy leveles ill. liliomszerű dísz emelkedik, s így abba a IV—V. századra datált típusba sorolható, amely Keres közelében és az Ural folyó melletti Šipovonál került elő. (Schramm: MGH. Schriften XIII/1. 129, 131. l. és Abb. 5a., 6a.)

⁶⁸ Das Kudadku Bilik 82, 28—29.; Wb. I. 328. l.

⁶⁹ M. Fuad Köprülü, Islám Ansiklopedisi I. 598—609. l.

⁷⁰ Moravesik: ByzTurc. II. 75. l.

⁷¹ Strzygowski: Asien bildende Kunst. Augsburg. 1930. 298—99. l.

⁷² I. m. 131—32. l.

⁷³ Enz. Isl. I. 827. l. szerint a Koránban az állat neve még nem szerepel, de a későbbi miniatúrafestészetnek és költészetnek kedvelt témája. *Burak* szolgált legenda szerint Ábrahámnak is háts állatul, amikor fiát, Izmailt meglátogatta Mekkában. Nevét az arab *bark* 'villám' szóval veti össze.

A Kubán-vidéken került elő egy aranylemez, amely emberfejű oroszlán hátán egy buzogányt tartó embert ábrázol; alatta levágot emberfej.⁷⁴

Oroszlán szavunk honfoglalás előtti török jövevényszó.⁷⁵ Tekintettel arra, hogy a magyarok által lakott területen oroszlán nem élt, ezt a szót keletről hozott szimbolikus értelme tarthatta fenn. Ha a magyarok az oroszlán jelképet Európában ismerték volna meg, ugyanúgy nyugati neve lenne, mint a párducnak vagy elefántnak.

A magyar társadalomban a türk bujrukból lett az *úr*, a törzsfő. A bujruk seregvezető jelképe az oroszlán. A fentiek után nem csodálkozhatunk azon, hogy minden magyar törzsfői nemzetség címerében oroszlánt találunk. Az Elődtől származó Csák-nem, az Óndtól származó Kalán- (Bor-) nem, a Töhötömtől (Téténytől) származó Zsombor-nembeli Ördögök, a Gyulától származó Kán-nem, az Ajtonytól származó Szuhayak címerében egyaránt lépő vagy ágaskodó oroszlán van; ugyanakkor minden nemzetségtől származó nemzetség címere totemállat. A bujruk eredetileg nem nemzetségtől (bég), hanem a katonai kíséret tagja, idegenből jött harcos. Jelképe nem totemjelkép, hanem a harcos szimbóluma.

Az oroszlán tehát Magyarországon az *úr* 'törzsfő' jelképe, aki országon, törzsön uralkodik. Ebből következik, hogy a II. Endre aranybullájának címerén jelentkező hét oroszlán a „hét ország” uralkodójának jelképe.⁷⁶ Hogy mennyire tudatos volt ez még 1200 körül is, mutatja Anonymus esete. Anonymus szerint hét magyar és hét kun vezér foglalta el az országot. Anonymusról, *P. magister*-ről ma már tudjuk, hogy III. Béla jegyzőjével, Péter mester esztergomi préposttal azonos.⁷⁷ III. Béla esztergomi kápolnájában a királyi trónus mellett jobbra és balra 7—7 oroszlán díszítette a falat, amit az Anonymus Gestájában szereplő 7—7 vezér jelképének kell tartanunk s Anonymus hatására vezethetünk vissza.

Ugyanez a címerszimbolizmus fejlődött ki néhol Európában; annyi oroszlán, ahány tartományból az ország áll.

Magyarországon a vezéri nemzetségek címerében kivételt képez a Kuruszán kündütől leszármazó Kartal-Kuruszán nembeli családok címere. A kihalt pomázi Czíkó és bodoni Csuda család címere egyező módon kék égben lebegő szárnyas emberalak (angyal). A Czíkó és Csuda család közös őse a XIII. század előtt élt,⁷⁸ ami a címerkép korai voltát bizonyossá teszi. Ez a címer az égi származás tudatának utolsó maradványa.

Ezek után megkísérhetjük a nagyszentmiklósi kincs szóbanforgó ábráit megfejteni.

A 2. számú edényen az emberarcú koronás oroszlán a magyar törzsfő jelképe, az úré, aki ország felett uralkodik. A szárnyas oroszlán az égbe jutott oroszlános, a törzsfő őse, a türk bujruk.

⁷⁴ *Mavrodinov*: i. m. 108. l. A lemezt a szármata fémművesség emlékének tartják.

⁷⁵ *Gombocz*: BTLw. 110. l.; *Németh Gyula*: Melich Eml. 293—95. l.

⁷⁶ A 9 ill. 11 oroszlános címer heraldikai variáns lehet.

⁷⁷ *Szilágyi Loránd*: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937. 176—201. l.

⁷⁸ A Kartal-Kuruszán nemzetségre l. *Karácsonyi*: MNemz. II. 306. l.; kiegészítendő az általa nem ismert 1300-i oklevél (*Gárdonyi*: Budapest tört. okl. eml. I. 1936. 347—49. l.) adataival. Vö. Bud. Rég. XVI. 19. l. és *Makkai*: Pest-megye műemlékei. Bpest, 1958. I. 76. l. A Czíkó címerre l. Turul XXVI. 9. l.; a Csuda címert *Siebmacher*: Wappenbuch. Ungarn 90. tábla. Vö. még Magyarország címeres könyve I. 1913. 133, 138. l.

S ki az a lángfürtű égi alak, akit a bujrukós a hátán visz vadászni, — akit a mohamedán ötvös a lángoló fejű Mohamedhez hasonló szerepben jelenít meg? Ez maga a kagánós, a türk Istemi kagán: az égben lakó Isten.

A 7. számú korszó két oldalán egy szárnyas oroszlánburak hord egy szakállas koronás emberalakot, aki széles diadémszerű jelvényt tart a feje fölött. Alatta, ill. a másik oldalon felette egy szárnyatlan lánghajú lóburak hátán közönséges síma hajú ifjú ember ül. Az őt hordó ló-buraknak két keze is van; egyikkel le akarja taszítani ifjú lovasát, másik kezében ütésre készen kerek tárgyat tart; lovasa védekezik, lecsapni készül egy ággal az őt hordozó s megtámadó burakra.

Az oroszlánburaknak szárnya van, tehát már nem él s így nem lehet az élők sorában az a reálisn megrajzolt szakállas koronás uralkodó sem, akit oroszlánja szárnyakon repít az égben. Ezzel szemben élő ember szimbóluma kell legyen az a férfi, aki szárnyatlan lóburak hátán ül s azzal viaskodik.

A törzsfők által hordott megdicsőült uralkodót látjuk itt szembeállítva egy emberfiával, aki a lovas harcosok fölé kerekedett, de azok harcolnak ellene s ő küzd az uralomért.

Ezek a vonások a magyar kettős királyság sorsára emlékeztetnek bennünket; arra az uralomváltásra, ami az utolsó égi kündü halálával bekövetkezett, amikor az egyeduralmat egy emberfia ragadta magához.⁷⁹

5. A 7. számú korszó felső peremén két lépő, vadászó és két álló daru alakját látjuk.⁸⁰

Ibn Fađlán leírja, hogy a baskirok a darut különös tiszteletben részesítik. Azzal okolták meg, hogy egyszer harcban állottak s az ellenség erőt vett rajtuk. Ekkor darvak szólaltak meg a hátuk mögött, mire a győztes ellenség megrémült s a baskirok győzedelmeskedtek a győzőkön. Azóta tisztelik a darut s azt mondják: „Ezek a mi isteneink, mert ellenségeinket legyőzték”, s ezért imádják őket.⁸¹

A daru ezen az edényen azt jelentheti, hogy ha a darvak megszólalnak, akkor a győztesből legyőzött lesz.

*

A nagyszentmiklósi kincs a türk nomádállam utolsó hagyatéka. A türkök aranykincseire vonatkozóan elég a bizánci követ, Zemarchos tudósítását idéznem. A nyugati türk jabyu, Sizabulos, a bizánci követet arany trónuson fogadta, melynek kerekai is voltak. A sátorban adott lakomán a kagán színaranyból készült kereveten trónolt; a sátor közepén arany korszók, kannák és hordók heverték. Másnap egy másik helységbe vezették a követet, melynek faoszlopaikat arany borította, az arannyal bevont kerevetet négy aranypáva tartotta. A helység előtt hosszú sorban ezüst kosarakkal, ezüst tálakkal, ezüst állatszobrokkal megrakott szekerek álltak. A követ véleménye szerint a látott tárgyak szépsége nem marad el a bizánci ízlés mögött.⁸²

⁷⁹ Történeti háttérét l. Bud. Rég. XVI. 22. kk. 1.

⁸⁰ *Mavrodinov* (i. m. XI—XIV. tábla, vö. 137—38. l.) gólyának tartja; a csőr rövidege daru mellett szól, míg a tollazat inkább gólyára mutat. Ural-vidéki — észak-ázsiai hagyományokról lévén szó, daru mellett kell döntenünk, mely e területen otthonos.

⁸¹ Ed. *Zeki Validi* 37. l.

⁸² *Menandros*. Exc. de leg. ed. Boor 192—95, 452—54. l.; Vö. Moravcsik Gyula fordítását: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Bpest, 1958. 45—46. l.

Itt kell keresnünk a nagyszentmiklósi kincs gyökereit, amit kétségtelemné tesz az edények türk rovásírása.

Milyen fémművesség volt az, amely ezt létrehozta?

László Gyula két csoportot különböztet meg benne: egy kaukázusi hatásokat mutató csoportot s egy csoportot, melynek mintái XI. századi pénzeink jelein tükröződnek.

Magyarországon a fejlett ötvösség gyökereit két olyan etnikumban kereshetjük, amely Etelközben csatlakozott a magyarokhoz: az alán és a káliz.

A kaukázusvidéki alánoknak egy törzse csatlakozott a magyarokhoz; ezek a mohamedán oszlárok, másnéven varsányok. Az alán fémművesség fejlett volta ismert; a Kaukázusban tudunk olyan alán faluról, mely tisztán kardművességgel foglalkozott.⁸³ Az alán kardművesség emléke lehet *kard* szavunk, mely oszét (alán), végső fokon iráni jövevényyszó.⁸⁴

A másik jelentékeny etnikum a khorezmi, magyarul káliz. Ennek a szasszanida birodalomból kivált etnikumnak a kezenyomát őrzi fémművéségünk szasszanida stílusa. A kálizok tették ki Kazárországban az iparosság jelentékeny részét. Magyarországon a fémművéségben elfoglalt szerepükre elég emlékezetbe idéznem, hogy a XI–XII. században a pénzverők neve magyarul káliz (*caliz*) volt. Így megérthető, hogy stílusuk nyoma Árpád-kori pénzverésünkön mutatkozik. Befejezésül annyit jegyzek meg, hogy Magyarországon a heraldika az ötvöst szerezsen 'szaracén' alakjában ábrázolta.

Lehet, hogy a nagyszentmiklósi kincs edényeinek egy csoportja idegenben készült, de ezt feltenni nem szükséges, mert Magyarországon maga Khorezm és a Kaukázus művészete volt jelen.

A honfoglalók régészeti hagyatéka

A nagyszentmiklósi kincs elhelyezése felveti honfoglaláskori régészetünk kérdését.

Amióta Jankovich Miklós 1835-ben közzétette a benepusztai leletet, egy honfoglaló vitéz I. Berengár pénzeivel datált lovas sírjának anyagát,¹ honfoglaláskori régészetünk az ezzel rokon leletanyagban találta meg azt, amit általában a magyarral azonosított.

Ez a felfogás azon az elképzelésen alapult, hogy a honfoglaló társadalom etnikailag nagyjából egységes rokonsági csoportokban költözött be. Voltak köztük jobbmódúak és szegényebbek, de mind lovas vitézek voltak.

Milyen kép alakul ki vizsgálatunk nyomán a „türkök országa” társadalomról és hogyan viszonyul ehhez a régészeti leletanyag?

A társadalom csúcán belsőázsiai türkök vannak. Nem bizonyos, hogy ez a türk elem átment a kazár fejlődésen, mert a magyarok bekapcsolása a türk birodalomba megtörtént a VI. század végén, a VII. század elején.

A társadalom harcos rétege, a törzsfők katonai kísérete Kelet-Európában alakult ki, főként azokból a népekből, amelyek a kazár birodalomban a harcos

⁸³ Pauly—Wyssowa I. 1282. l.

⁸⁴ Bárczi: SzófSz.

¹ Egy magyar hősnak — hihetőleg Bene vitéznek —, ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. II. 1835. 281—96. l. I—III. tábla.

elemet alkották. Magyarországon az Árpádok jobbágysága sokféle elemből tevődik össze. Ezeket telepítik rá egy-egy kisajátított falura a központok körül és maradvány nemzetségi birtokok közé.

A nemzetségek zöme a Volga vidékéről származik. Etnikailag magyar és magyarral egybeötvöződött ogur-bolgár. Társadalmilag rétegződött: a nemzetségfők, bőség rétegre és az elszegényedett rokonok, az ínség rétegre. Az előbbieket gazdag állatvagyonnal rendelkeznek, az utóbbiak állattartás mellett földet művelnek és halásznak — mint Ibn Rusta és Gardīzī az etelközi magyarokról világosan megmondja. Az ínség, a nép harci vállalkozásokban nem vesz részt, tőlük az uralkodó csak hűséget követel.

A IX. században csatlakozott a magyarokhoz több új etnikum, mint katonai segédnép: a Volga-melléki bolgár székely, a khorezmi káliz, a kaukázusvidéki alán és a skandináv varang; e két utóbbi később is töltődött fel újabb beköltözőkkel. Ezekből s a törzsfők katonai kíséretéből tevődik ki a kalandozók derékhada. A mohamedánok a legjobb fémművesek és ötvösök, ugyanakkor kereskednek az arab országokkal; a varangok kereskedelmi kapcsolatokban állnak az északi országokkal.

Hogyan lehet, hogy e különböző etnikumokból álló, sokrétű társadalom a régészeti anyagban egy lényegében egységes harcos emléktárhelyben jelentkezik?

A nép zöme nem harcolt; ezek ugor eredetű *falu* (eredetileg talán 'nagy család') szavunk tanúsága szerint nagyobb lélekszámú közösségekben éltek. Hogyan lehet hát, hogy nagyobb lélekszámú honfoglaló temető eddig még nem került elő, csak bizonyos vidékeken kis temetők, de főként elszórt magános sírok, s ezek száma is megdöbbentően kevés 10 törzs népéhez képest?! Vajon a temetkezési rítusok rovására kell írunk a leletanyag hiányát? A magyarok nem a földbe temették halottaikat?²

A temetkezési szokások vizsgálata arra mutat, hogy azok az etnikumok, amelyekből a tíz törzs elemei összetevődtek, jórészt temetkeztek s égetéssel, földfelszínre való kihelyezéssel, vízbe temetéssel csak feltevésszerűen számolhatunk kisebb etnikai csoportokban.

A törkök a temetéskor a halott lovát és használati tárgyait elégetik, a halottat sírba helyezik, melléteszik a hamvakat s a sírra köveket tesznek.³ Az obi-ugorok halottaikat fatörzsből kivájt csónakba téve temetik el; északi

² A kérdéssel behatóan foglalkozik Szendrey Ákos: Ethn. 1928. 1—26. 1. és Moór Elemér, Acta Ethn. 1951. 59—85. 1. Moór abból a körülményből, hogy a kalandozó magyarok 926-ban két Sankt Gallenben meghalt vitézt elégettek, arra következtet, hogy a kabarok halottaikat elégették. A kalandozók sok etnikumból tevődtek össze, úgy hogy ez az adat legfeljebb annyit jelent, hogy Magyarországon volt olyan etnikum, amely elégette halottait. Lehet azonban, hogy itt is csak rendkívüli körülmények között, idegen földön gyakorolt temetkezési módról van szó. Az égetés és földbetemetkezés egyidejű megléte több népnél kimutatható.

³ Thomsen: Inscriptions de l'Orkhon 59—60. 1.; ZDMG. 1924. 132. 1. Részleges égetéssel temetkezésre a magyarországi népvándorlási anyagban van példa (Csallány, Arch. Ért. 1953. 135. 1.). Ilyenféle rítussal volt eltemetve Sasvári Sándortól nyert értesülés szerint az a nő csontváz, melyet Gallus Sándor 1944-ben a pomázi Nagyecsikóvár oldalán levő Holdvilágárok felső kőtömbjeinek sajnálatosan robbantással történt eltávolítása után feltárt. A nő csontváz mellett hamuréteg, egy szarvas csontváza és üveg-pohár törmeléke került elő. A hely a pomázi Czíkok nemzetségének temetkezéshelye lehetett. A kőtömbök mögötti sziklafal kürtös barlangja eszünkbe idézi a kínai források adatát, mely szerint a törkök minden évben elküldtek egy főméltóságot az ősök barlangjába áldozatbemutató végett (Chavannes: i. m. 15. 1.).

vidékeken a földre helyezik és faépítménnyel befedik, ami a fagyott talajú földre való költözés eredménye.⁴ A Volga—Káma-vidék ananyinói népessége sírba temetkezett;⁵ hasonló módon a volgai bolgárság, a Volga vidékén lakó mohamedánok és kálizok. Utóbbiak a sírra kopját tűztek.⁶

Égetik halottaikat az arab források szerint az oroszok és a szlávok egyaránt s a mordvinokkal azonosítható burdászok egy része.⁷

Kelet-Európa népei temetkezésének ismerete alapján nincs okunk feltenni, hogy a magyarok általában és a csatlakozott székely, káliz, alán nemzetiségek a temetkezésnek olyan módjával éltek, melynek során a tetem és mellékletei megsemmisültek, bár ez a lehetőség egyes etnikai csoportoknál ki nem rekeszthető, amint a burdászok sem egységesen temetkeztek.

Ha pedig ezzel a lehetőséggel általában nem számolhatunk, akkor a megoldás a régészeti leletanyag etnikai meghatározásában rejlik.

1954-ben Szőke Béla „Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez” c. tanulmányában egy szűkebb terület beható vizsgálata alapján mutatott rá a kérdéskomplexum egyik jelentős mozzanatára, a társadalmi rétegződésre. Ezt írja: „Az egyenként vagy kevesedmagukkal előforduló, mellékletekben többnyire gazdag lócsontos sírok véleményünk szerint a honfoglaló magyarság vezető rétegének halottait takarják... az eddigi honfoglalás kori magyarság tartott lócsontos sírok csak a magyarság egy rétegét képviselik, az ugoros magyarsághoz az idők folyamán csatlakozó és uralkodó szerepet játszó törökös népelemet. A katonáskodó és az állandó megtelepedés életformájára átálló magyar köznép sírjait minden bizonnyal máshol, másfajta temetőkből kell keresnünk.” Tanulmányában rámutatott azokra a Csongrád, Sopron, Pozsony, Komárom megyében és másutt kiásott szegényebb, egyszerűbb használati tárgyakat tartalmazó temetőkre, melyek között néhol egy-egy lovas sír is feltűnik.⁸ Ez a részben S-végű hajkarikával jellemzett és XI. századi pénzekkel datált kultúra a törökkorban elpusztult Drávaszád (’Dráva-torkolat’) mezőváros⁹ mellett kialakult újkori Bielo Brdo falu északi részén történt feltárás révén vált ismertté;¹⁰ országos elterjedése alapján újabban az a vélemény nyomul előtérbe, hogy kialakításában a magyarságnak jelentékeny szerepe volt.¹¹ Eredetének tisztázásához a nagylétszámú temetők környékének az Árpád-kori helynévanyaggal való összevetése bizonyára hozzá fog járulni.¹²

⁴ *Karjalainen*: Religion der Jugra-Völker. I. 1938. 97. kk., 109. l.; *Solymossy*. Ethn. 1930. 75. l. Solymossy a csónakos temetkezés emlékét látja a csónakalakú fejfékban.

⁵ *Sópyesa*: i. m. 124. l. Csak részleges égetési nyomok mutatkoznak a sírokban ritka esetben.

⁶ *Czeglédy—Harmatta*: Ibn Fadlān über die Bestattung der Wolga-Bulgaren. Arch. Ért. 1946—48. 363—64. l. Harmatta a magyar, főként pedig a székelyeknél általános kopjás temetkezés gyökereit ebben ismeri fel. Vö. még MHK. 165—66. l. és *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 64. l.

⁷ MHK. 160, 175—76, 256. l.

⁸ Arch. Ért. 1954. 136. l.

⁹ *Csánki* II. 281. l.

¹⁰ *Brunšmid*, Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva 1903/4. 31—76. l.

¹¹ *Kralovánszky Alán*: Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 1956. 206—15. l.

¹² E tekintetben az első kezdemény Kralovánszky tanulmánya, aki *Knieszsa*: Magyarország népei a XI. században c. tanulmányának adatait veti össze az S-végű hajkarikás sírok elterjedésével. Ezt a módszert el lehet mélyíteni olyan helyeken, ahol korai határjárás és feltárás egybeesik.

A felvetett kérdéscsoport azonban ezzel nincs megoldva. A honfoglaló magyar törzsek több távoli területről származnak, több eltérő etnikumot képviselnek, s ezek összeolvadása, különösen a 860 után csatlakozott és 881-ben még önállóan harcoló kabarok esetében nem tehető fel. Hozzáveendő ehhez, hogy a gazdag lócsontos, övgarnitúras sírok az ország egyes vidékein nagyszámmal fordulnak elő, márpedig nem valószínű, hogy a gazdagok bizonyos vidékeken tömörültek volna.

Ha most térképre vetítjük a jellegzetesen magyarnak tartott „szaszzanida” övgarnitúras lovas sírok előfordulási helyeit, kiderül, hogy ezek nagyobb tömegben, nagycsaládi temetőket kitevő együttesben csak a dukátus egyes megyéiben fordulnak elő, ahol bizonyos kabar etnikumok laktak.

Ilyen típusú temetők főként Szabolcs és Zemplén megyében kerültek elő (Kenézlő, Bezdéd, Eperjeske, Bashalom, Bodrogvécs stb.), de felbukannak a szomszédos Biharban is (Hencida). Más területen legsűrűbben Nyitra megye síkföldi részén kerülnek elő, és, mint erre Szőke Béla felfigyelt, Pozsony megye határán a leletanyag megszűnik.¹³

Elterjedésükre jellemző, hogy az elmúlt évben a következő helyeken találtak honfoglaláskori sírokat: Tiszabercel, Rétközberencs, Gáva, Nádudvar, mind a négy a középkori Szabolcs megye, s Szarvas Békés megye.¹⁴

Magányos és szegény sírokkal társult előfordulás az országban sokfelé megfigyelhető, de itt is bizonyos szórt csoportokban jelentkezik, többnyire uralmi központok körül, olyan vármegyékben, amelyek már a X. század folyamán az Árpádok uralma alatt voltak (Pest, Győr, Komárom, Csongrád).

Bizonyos megyékben egyáltalán nem található, így pl. a Bulesú uralmi területnek mondható Zala és Vas; egyes déli megyék, mint Baranya, Valkó, Bács, Torontál, Keve, Krassó, Temes; az északnyugati részeken Moson, Pozsony és a bécsi medence, északkeleten Szatmár megye területén, holott a történeti adatok és a törzsnévi helynevek tanúságot tesznek e részek korai megszállásáról.

E leletanyag jellemző melléklete a mohamedán kereskedelemre valló dirhem, a kalandozásokban való részvételt bizonyító nyugati érem és a szaszzanida stílusú fémművesség kiváló terméke, a tarsolylemez.

A fentiek alapján arra következtettek, hogy e leletanyag etnikailag elsősorban a kazár birodalomból kivált káliz és alán elemekhez, társadalmilag a katonai kíséretet alkotó harcosokhoz kapcsolható. Nemzeti, nagycsaládi kötelékben a Felső-Tiszavidéken és talán Nyitrában éltek; az országban másutt való magányos előfordulásuk a részben belőlük álló s az ő divatjuk szerint öltözködő harcos jobbágyság, a katonai kíséret leletanyaga. Hogy a káliz-alán divat mennyire hatolt be a magyar nemzetségek és a nemzetségek társadalmába, arra ma még biztosan nem mondhatunk; bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy nem tudott gyökeret verni. Egyes nemzetségek ill. vármegyék területén való teljes hiánya mellett felhozható, hogy a többszázra tehető magyar törzsnévi faluban, ahol az Árpádok új, X. századi magyar harcos jobbágysága lakott, ilyen stílusú leletanyag alig került elő, ugyanakkor a lelőhelyek közül *Koronc* neve káliz, *Bercel* neve barszil etnikumra mutat.

Az elmondottak összhangban vannak a magyar embertan legújabb eredményeivel. Lipták Pál 1953 és 1956 között kiadott tanulmányaiban ki-

¹³ I. m. 134. l.

¹⁴ *Korok József*: Néhány legújabb ásatásunk. A tudomány világa. 1957. 52. sz.

mutatta, hogy az általa átvizsgált magyar honfoglaláskori embercsontanyagban 19%-ra tehető a tiszta pamiri (iráni) típus. Ez az iráni nyelvű kálizok típusa lehet. Ginsburg a kazár Sarkel melletti kurgán ásatásakor bukkant ezzel azonos fajtájú csontanyagra.¹⁵ A törökös megjelenésű alán (oszlár, varsány) etnikumot az a turanid-taurid típus képviselheti, amely pl. *Eszlár*-on előkerült.¹⁶

A fentieket tudva másképpen ítélni lehetjük meg a honfoglaláskori leletek etelközi előfordulását. Ibn Rusta, Gardīzī és Marvazī szövegeiből ma már kétséget kizáróan megállapítható, hogy az etelközi haza a Dontól a Dunáig terjedt ki, délen a Fekete-tenger volt a határa, északon a szlávok.

E nagy területen magyarnak ismert leletanyag csak a magyar lakterület északi szélén, az erdő és sztyepp határán, ill. az erdős sztyeppen került elő, a Dontól a Dnyeszterig a nagy folyók völgyében.¹⁷

Kiderül ebből, hogy a hét törzs peremterületén — ugyanúgy mint Magyarországon — a kazároktól átpártolt határvédő kabar törzsek laktak. Verhnye Szaltovonak a magyarországi rokon alán leletanyaga¹⁸ nyilván oszlár-varsányok hagyatéka. De megvilágosodik az orosz őskronikában való ellentmondás is, amely szerint a 859 és 885 évek között kazárok adóztatták a szláv törzsek egy részét;¹⁹ abban az időben, amikor kazároktól függetlenedett hét magyar törzs ékelődött a kazárok és szlávok közé s a peremterületeken határvédő kazár-kabar etnikumok laktak. Az orosz őskronika adata tényleges helyzetet tükröz.

Ezzel megoldódik egy kérdés, de elénk mered egy még nagyobb kérdés. Milyen leletanyag őrzi a hét törzsbe tartozó „bégek és a nép”, valamint a Volga vidékéről származó bolgár (szuvar és székely) néprészeknek az etnikumát?

Ha ezek az etnikumok a földre temetkeztek, akkor felmerül a kérdés, hogy emlékanyaguk vajon nem abban a sokrétű népvándorláskori anyagban lappang-e, melyet ma avar gyűjtőnév alatt foglalnak össze.

Anélkül, hogy ezt a kérdést minden részletében meg tudnám oldani, legyen szabad néhány ellentmondásra felhívnom a figyelmet, amely a történeti adatokból nyert kép és a régészeti anyag mai interpretálása között fennáll.

1. A történeti források a IX. században az avarság elenyészéséről tesznek tanúságot. Ennek alapja nyilván az, hogy az avarság zöme a nagyobb lélekszámú szlávok között a bolgárokhoz hasonlóan nyelvileg elszlávosodott, politikailag pedig az avar birodalom területét birtokbavevő társadalmakba épült be. Avar tömegekről a IX. században az írott források alapján aligha beszélhetünk. Ezzel ellentétben a régészet mindinkább későbbre, legutóbb Csallány a VIII–IX. századba datálja azt a bronzöntéses griffes-indás övgarnitúrájú népvándorláskori anyagot,²⁰ melyet Hampel a népvándorláskori

¹⁵ Acta Ethn. III. 1953. 289–338. 1.; Acta Linguistica 1954. 153–56. 1.; Acta Orientalia V. 288–312. 1.

¹⁶ U.ő, Acta Arch. 1951. 241. 1.; az egész leletanyag térképes áttekintését adja *Nemeskéri és Gáspárdy*: Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. V. 1954. 522. 1.

¹⁷ Vö. *Fettich*: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Ért. XXI. 1937. 45. k. 1.

¹⁸ *Zakharov—Arendt*: Studia Levedica. Arch. Ért. XVI. 1934. 7. k. 1.

¹⁹ *Hodinka*: i. m. 36–39. 1.; *Повесть* 1950. 18–20. 1.

²⁰ Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bpest: 1956. 11. 1.

leletscsoportokban 2. számmal jelölt²¹ s Alföldi az avarokhoz kapcsolt.²² Ez az anyag igen nagy, sokszáz sírt tartalmazó temetőekben jelentkezik.

2. A magyarság hét törzse 896-ban olyan tömeggel vette birtokba Pannóniát, amely számbelileg felülmúlta az itt talált lakosságot. Ezért tudott nyelve megmaradni. A beköltözött magyarság tömege nagy sírmezőkben kell jelentkezzen, mert az árpádkori falu fejlődése a tatárjárás előtt nem kisebb települések egyesülésére, hanem éppen ellenkezőleg, nagyobb települések osztódására mutat. A veszprémvölgyi görög oklevél szerint I. István korában a Balaton melletti Szárberény (Vörösberény) faluban 54 család élt; a Duna melletti Szántón (Tass határában) 57 család lakott.²³ Ez hozzávetőleg 250 embert jelent, ami három X. századi generáció alatt legalább 750 sírnak felel meg. Az a felfogás, hogy a magyarság kis egységekben települt meg, csak a honfoglaló „magyar” régészeti anyag téves interpretálásán alapul. A X. századi magyar anyagra nézve tehát nagy úr mutatkozik, ugyanakkor, amikor az „avar” anyag késői csoportja indokolatlanul nagy tömegben (500–1000 síros temetőekben) jelentkezik.

3. Az avarság a történeti források tanúsága szerint jellegzetes állattenyésztő nomád nép volt. Ezzel ellentétben áll, hogy az avarnak minősített nagylétszámú bronzöntéses griffes-indás temetők túlnyomó többségükben ló és fegyver nélkül eltemetett sírokat tartalmaznak és mellékleteik inkább földművelést folytató lakosságra vallanak.²⁴

4. Az avarkori leletanyaghoz Csallány 13 különböző leletscsoportot számít hozzá,²⁵ ugyanakkor, amikor a sok rétegre és etnikumra bomló honfoglaló magyarságot lényegében egy harcos csoportra valló leletanyag s az azzal rokon szegényebb réteg képviseli.

5. A győri avar temetőből, melynek sírjai főleg IV. századi római pénzeket tartalmaznak, a sorban fekvő 26. és 47. számú sírból Provence-i Hugó (926–45) és II. Lothár (945–50) érmei kerültek elő.²⁶ Ugyanakkor IV. századi római érmek X–XI. századi magyar temetőkből gyakran kerülnek elő; így pl. a Szent-szentlászlói, Székesfehérvár-maroshegyi, Székesfehérvár-rádiótelepi temetőben IV. századi érmek, Halimba XI. századi temetőjéből számos IV. századi római és X. századi nyugati érem.²⁷ Bielo Brdo temetőjéből XI. századi magyar érmek mellett római pénzek.²⁸ A harcos jobbágyréteg, amely a kalandozásokban résztvett és mohamedán eleme kelettel kereskedett, numizmatikailag elválasztandó a „bégek és a nép” társadalmától, amely eredetileg nem harcolt s korabeli pénzekhez csak alkalmilag jutott.

²¹ Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1905. Braunschweig. I–III.

²² Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 1926. Berlin–Leipzig. II. 1–12. l.; Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua. 1934. IX. 285. kk. l.; vö. *Fettich*: Bronzeguß und Nomadenkunst. Seminarium Kondakovianum. Prague. 1929; Zum Problem des ungarländischen Stils. II. Eurasia Sept. Ant. 1934. IX. 308. kk. l.

²³ ÓMOlv. 15–16. l.; vö. *Gyomlay*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről 11–14. l.; *Fejérpataky*: Kálmán király okl. 33–35. l.

²⁴ *Fettich*: Bronzeguß und Nomadenkunst 13–14. l.; vö. *László Gyula*: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bpest. 1955. Arch. Hung. XXXIV. 292. l.

²⁵ I. m. 11. l.

²⁶ *Huszár Lajos*: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. Acta Arch. 1954. V. 78. l.

²⁷ Uo. 98–99, 104. l.

²⁸ *Brunšmid* i. h.

6. S-végű hajkarikás temetők néhol „avar” sírokhoz épülnek hozzá (pl. Dévényújfalú, Győr, Alsógellér), másutt „magyar” lovas sír található közte (pl. Nemesócsa)²⁹. „Avar” és „magyar” sírok egy temetőben kerültek elő pl. Viszneken és Kiszomborban.³⁰

7. Az avar leletanyag területileg kiegészíti a magyar leletanyagot, amit László Gyula nagytömegű avar továbbéléssel magyaráz.³¹ Bár ma még nem rendelkezünk olyan avar leletelterjedési térképpel, amely a különböző leletesoportokat külön jelzéssel tüntetné fel; annyi a Csallány által közölt térképből is kiderül, hogy a Bodrogtó vidékén és Nyitra síkságán, ahonnan a legtöbb szasszanida jellegű temető és sír került elő, az avar lelettérkép üres foltokat mutat.³²

8. A nagyszentmiklósi kincs díszítő motívumai (állatstílus) leginkább a bronzöntéses griffes-indás leletanyagon fedezhetők fel. A kincs korszainak formái „avar” korszóformákkal egyeznek.³³

9. A „késő-avar” leletanyagban normann kardok és sodronypáncéldarabok bukkannak elő, ami korhatározó értékű.³⁴ A „türkök” folyamatos és megújuló normann kapcsolatai erre magyarázatul szolgálnak; az avarokkal ilyen kapcsolat feltevése történetileg nem igazolható. Finnország területén (Tyynelä, Perniö) előkerült egy bronzöntéses griffes-indás övgarnitúrájú égetéses „avar” sírlelet,³⁵ ami történetileg csak a türk-kazár-magyar társadalom szoros északi kapcsolataival magyarázható.

10. A „késő-avar” leletanyag nagy temetői több helyen X. századi nemzetsegi központokon jelentkeznek (Jutas, Üllő, Bakonykoppány, Öskü, Ürbő stb.).

11. A „késő-avar” embertani anyag antropológiailag többféle komponensből áll. E komponensek temetőnként változnak. A temetők zömére nem a mongoloid, hanem az europid típus jellemző. Lényegében azokat az összetevőket tünteti fel, amit az árpádkori magyarság.³⁶

12. A „késő-avar” fémművesség bizonyos elemeinek (hajkarikák), kerámiajának, sőt olykor az egész lóval való temetkezésnek továbbélése is kimutatható a kora-árpádkori temetőkben.³⁷

13. A bronzöntéses griffes-indás fémművesség elterjedt felfogás szerint Magyarországon alakult ki az avarok kezén,³⁸ ami ellentétben áll a köz-

²⁹ Szőke Béla i. h. 120, 124. l.

³⁰ Hampel: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bpest. 1907. 21. l.
László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bpest. 1944. 68, 96. l.; Móra Ferenc Ethn. 1932. 58. l. A kiszombori E. temetőre vonatkozó adatokat Dienes Istvánnak köszönhetem.

³¹ A honfoglaló magyar nép élete 95. l.

³² I. m. függelék.

³³ Horváth Tibor: Az üllői és kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. 1935. 104. kk. l.; Mavrodinov: i. m. 32–33, 133–34. l. Alföldi, Cahiers Archéologiques. VI. 1954. 64. kk. l. (A sorozat többi kötetéhez nem jutottam hozzá.)

³⁴ Paulsen, P.: Magyarországi viking leletek. Arch. Hung. XII. 1933. 9. l.; Fettich: A honf. magy. fémművessége 108. kk. l. Kalmár János hívta fel figyelmemet, hogy a népvándorláskori anyag fegyvertörténeti átvizsgálása során szegedi és dévényújfalusi avar sírleletekben amulettként viselt kis sodronypáncéldarabokat talált.

³⁵ Irodalmát l. Csallány: i. m. 211. l. 1024. szám; Arch. Ért. 1935. 136. l.

³⁶ Lipták: Recherches anthropologiques sur les ossements Avars des environs d'Üllő. Acta Arch. Hung. VI. 1955. 275. kk. l.; vö. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. 208. l.

³⁷ Hampel i. h.; Balogh Albin: SzIEml. III. 570. l.; Szőke Béla i. h. 121. l.

³⁸ Fettich: Dunapentelei avar sírleletek. Bpest. 1936. Arch. Hung. XVIII. 96. kk. l.; Csallány: i. m. 11. l.

ismert megfigyeléssel, hogy ennek a fémművességnek közeli analógiái megtalálhatók Kelet-Európában az Uralvidéken, de különösen Belső-ázsiaiában, az Altáj hegység vidékén (Minuszinszk).³⁹ Ez egy keletről jött új etnikum megjelenésére mutat, amely az avarok után a Kárpátmedencét elárasztotta.

14. Oroszország területén a szóbanforgó „avar” anyaggal rokon leletanyag Martinovka, Perescsepina (Poltava közelében a Donyec és Dnyeper között) s a Káma vidékén került elő. A perescsepinai leletet bizánci érmek (602—668) datálják 668 utáni időre.⁴⁰ A fenti területeken 668 után avarok jelenlétét történeti adatok nem igazolják. Hozzátehetjük, ez idő előtt is kétes az avar etnikummal való azonosítás, mert az avarok a dél-orosz sztyeppen csak átvonultak, azt huzamosabban megszállva nem tartották. Az etnikai megoldás tehát másutt keresendő.

15. A préselt lemezes övgarnitúrák leletanyagát VII. századi bizánci pénzek biztosan datálják az avarkorra, míg a bronzöntéses griffes-indás anyagnak ilyen datálása nincs. A préselt lemezes övgarnitúrák etnikum megélte az új griffes-indás etnikum megjelenését, amit bizonyít együttes előfordulása néhány helyen (pl. Győr).⁴¹ Kisebb avar csoportok továbbélése a magyar honfoglalás után biztosra vehető s így aligha véletlen, hogy a tiszaparti *Várkony* faluban, melynek neve az avarok nevével kapcsolatba hozható, 93 sírból álló, nagyrészt préselt lemezes temető került elő; mellette egy griffes-indás sírcsoport.⁴²

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a magyarságnak, a bizánci források türkjeinek régészeti és embertani hagyatékát a bronzöntéses griffes-indás leletanyagot tartalmazó temetőkben kell keresnünk.

Módszertani szempontból az elmondottakból következik, hogy a tárgyalt kor régészeti és embertani leletanyagának etnikai meghatározásánál a törzsnévvel jelölt helyeken előkerült leletanyagból lehet kiindulni, figyelembe véve, hogy a nevet adó etnikumot elsősorban a harcos jobbágyréteg képviseli. Ennek a lehetőségnek a kiaknázásával bizonyára közelebb fogunk jutni ahhoz, hogy a honfoglaláskori régészet a történetírás szilárdabb forrásává váljék.

*

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a magyar fejlődésre is érvényes az az egyetemes történeti jelenség, mely szerint az államban a nemzetség és törzs területe politikailag szervezett kerületté alakul át. Az állammá szervezés fontos tényezője az uralkodó katonai kísérete, mely idegen népelemekből áll. Érvényes ez a honfoglaláselőtti magyarságra, mely türk—kazár uralom alatt szerveződött egy nomád feudalizmuson felépülő birodalomba, s érvényes a honfoglalás utáni viszonyokra, amikor az Árpádok a különböző magyar törzsekből és csatlakozott népelemekből összeverődött harcos jobbágy-ságra támaszkodva építették fel a feudális államot. Ezt a fejlődést tükrözi nyelvünk állami és jogi terminológiája, valamint a honfoglaláskor régészeti hagyatéka.

³⁹ Legutóbb *László Gyula* (Études 179—80. l.), ki szétválasztja egy belsőázsiai griffes és nyugat-uráli indás csoportra.

⁴⁰ *Fettich*, Arch. Hung. XXI. 124. kk. l.; *László*: Études 276. kk. l.

⁴¹ *László Gyula*: Études 55. kk. l.

⁴² Arch. Ért. 1954. 79. l.

KURSZÁN ÉS KURSZÁN VÁRA
A MAGYAR FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSA ÉS ÓBUDA
HONFOGLALÁSKORI TÖRTÉNETE

A magyar honfoglalás Budapest területén Anonymus elbeszélése szerint ilyen módon zajlott le.

„A Magyar-rév. Néhány nappal később Árpád vezér meg összes főemberei közös elhatározással, egyetértéssel és szabad akarattal kivonultak a szigetről és tábort ütöttek Soroksáron túl a Rákos vizéig. S midőn látták, hogy mindenfelől bátorságban vannak és senki sem bír nekik ellentállani, átkeltek a Dunán. A révet, ahol az átkelést végrehajtották, Magyar-révnek nevezték el azért, mert a hét fejedelmi személy, akit hét-magyarának mondtak, ott hajózott át a Dunán. Mikor odaát voltak, tábort ütöttek a Duna mellett a fel hévizekig. Ennek hallatára a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futással biztosították életüket. Másnap pedig Árpád vezér meg minden főembere Magyarország valamennyi vitézével együtt bevonult Attila király városába. Ott látták a királyi palotákat — egyeseket földig romban, másokat nem — és fölötte csodálták mindazt a kőépületet. Kimondhatatlanul felvidultak, mivel érdemesek lettek arra, hogy elfoglalják — s még hozzá háború nélkül — Attila király városát, kinek az ivadékaiból származott Árpád vezér. Ott lakomáztak mindennap nagy vígan Attila király palotájában, egymás mellett ülve. Mind ott szóltak szépen összezengve a kobzok meg a sípok a regösök valamennyi énekével együtt. Az ételt-italt a vezérnek meg a nemeseknek arany, a közrendűeknek meg a parasztoknak ezüst edényben hordták fel, mert hiszen a körüllevő egyéb országok összes javát az Isten az ő kezükbe adta. Bőségesen és pompásan éltek valamennyi hozzájuk jött vendéggel egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá és újjongva vele mulatott. Ekkor Árpád vezér meg övéi örömeiben húsz napig maradtak Attila király városában. Közben majdnem mindennap Magyarország vitézei valamennyien a vezér színe előtt vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak; másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak. Ettől Árpád vezérnek nagy-jó kedve támadt s minden vitézének különféle ajándékokat adott: aranyat, ezüstöt meg egyéb jószágot is. Továbbá ugyanazon a helyen Kündünek, Kurszán apjának földet adományozott Attila király városától a százhalomig és Gyógyig, fiának meg egy várat népe őrizetére. Kurszán aztán ezt a várat a maga nevével nevezte s ez a név a mai napig sem merült feledésbe.”¹

¹ *Pais Dezső*: Magyar Anonymus. 82—83; vö. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. Bp. 1937. (Röviden: SRH.) I. 93—95.

Az elbeszélésből az derül ki, hogy a mai Óbuda területén Kündü fia, Kurszán szállott meg s e helyen állott a későbbi időben is ismert Kurszán-vár. Ha fényt akarunk deríteni arra, hogy az elmondottaknak mi a történeti értéke, meg kell vizsgálnunk, hogy mit tartalmaznak egyéb forrásaink Kündüről s fiáról, Kurszánról és milyen szerepe volt e vezérnek a magyar történelemben.

A kündü-probléma egyike a magyar őstörténet tisztázatlan kérdéseinek. A mohamedán források szerint a honfoglalás előtt a magyaroknak két fejedelmük volt: egyik a kende (kündü), a névleges főfejedeleme; másik a gyula, a tényleges hatalmat kezében tartó fővezér. Ugyanakkor Konstantinos Porphyrogenetos, aki behatóbban ismerteti a magyar törzsszövetség honfoglalás-előtti viszonyait, semmit sem szól kündüről, sőt szerinte Árpád előtt Levedi volt a magyarok feje, Levedi előtt pedig a magyaroknak nem is volt fejedelmük. A két jólétesült forrás ellentmondó adatainak összegegyeztetésével kutatóink hosszú idő óta kísérleteznek.²

² *Kuun Géza* a mohamedán források által említett *kende* méltóságot a Konstantinosnál szereplő Levedi *πρωτος βοεβοδος* 'első vajda' és Árpád *μεγας δοχων* 'nagy fejedeleme' címével hozza kapcsolatba (*Relationum Hungarorum*. 1892. 166, 214). *Borovszky* szerint Árpád megválasztásakor kazár mintára rendelték Árpád mellé helyettesül Gyulát (A honfoglalás története. 1894. 21). *Marczali Henrik* szerint „meglehet, hogy az arabok a Lebedet nézték kendének, királynak és Árpádot, ki az igazi hatalmat bírta, dsilá-nak”. Azt, hogy a kündü méltóság, amit szerinte Árpád tölt be, árnyékkirályt jelentene, kizárja Konstantinos elbeszélése (A magyar nemzet története. 1895. II. 44). *Pauler Gyula* — a mohamedán forrás jólétesültségét vitatva — a *kende* méltóságot, amely a kazárok harmadik méltóságával, a 'kender khagannal' név szerint egyezik, a Konstantinosnál szereplő harmadik magyar méltósággal, a *zagyas*-szal azonosítja (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 1900. 19, 139—140). *Illés József* az arab—perzsa források ide vonatkozó adatainak értékét vitatja, tekintettel arra, hogy nincsenek összhangban Konstantinossal. Szerinte a két fejedelem közül az egyik a rangban első törzsfő, a régi fővezér utóda, a másik a harcban uralkodó fővezér (Árpád és az Árpádok 1907. 48—49). *Hóman* szerint a *kende* méltóság katonai fővezérséget jelent s ezt Leved, más néven Előd viselte; a gyula méltóság bírói tiszteletet jelentett s ezt Álmos töltötte be. Álmos fejedelemmé választásával egyeduralkodó lett, aki mellett a gyula bírói tiszte háttérbe szorult (Századok, 1908. 865—883; Magyar történet I. 1939. 68, 70). *Fehér Géza* szerint a kende nem a kazár kagánhoz hasonló báb, hanem seregvezér; a gyula a valóban uralkodó főbíró: ennek képzelhető el Eleüedi (Bulgarisch—Ungarische Beziehungen. 1921. 120). *Zichy István* szerint a *kündü* cím „megfelelne az olyan 'első vajda' állásnak, amilyen Konstantinos szerint Levedi volt” (A magyarság őstörténete és műveltsége. 1923. 67); „A kündü méltóság Konstantinos korában már nem volt betöltve a magyarságnál, ez nyilván Árpád fejedelemmé választásával vált feleslegessé” (Magyar őstörténet. 1939. 16). A mohamedán források és Konstantinos ide vonatkozó értesülésének ellentétére felhívta a figyelmet *Czeplédy Károly* (A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv. 1945. 33 skk.). Megkísérelte az ellentmondást megoldani *Deér József* Konstantinos 39. fejezetének hagyományként való értékelésével (A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok. 1945—46. 3 skk.), azonban feltevése nem vezetett megnyugtató eredményre.

Munkám 1954-ben sajtókész állapotban volt, amikor megjelent *Czeplédy Károly* alapos, nagy apparátussal kidolgozott tanulmánya „A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban” címmel a M. Tud. Akadémia I. Osztály Közleményei. 1954. 243—276. lapján. *Czeplédy* ebben a Konstantinos és a mohamedán források ellentétét vizsgálva érinti a fejedelemség kérdését is, megállapítván, hogy Konstantinos ide vonatkozó közlése a magyar uralkodóház érdekében elfogult. E tekintetben egyetérték velem. Némi eltérés van felfogásunk között a kangar-besenyő támadás kérdésében, amelyet *Czeplédy* lényegében az 1952-ben kifejtett álláspontomat követve dolgozott ki, de a besenyő törzsszövetség keletkezése kérdésében némileg más véleményen van.

Mínhogy felfogásomat nagyrészt ma is helytállónak tartom, idézem erre vonatkozó véleményemet, amelyet a *Németh Gyulával* közösen kidolgozott s nyomtatásban meg nem jelent „A honfoglalás előtti török—magyar kapcsolatok” c. egyetemi tan-

Nézetem szerint e kérdés vizsgálatánál az alábbi tényből kell kiindulnunk. A kündü-kérdés, amely a két forrás említett ellentmondásából adódik, egyben az Árpád-ház uralma kezdeteinek a problémája. E kérdés felvetése egyben annak a felvetése, hogy az Árpádok mikor és milyen körülmények között jutottak a magyar törzsszövetség feletti hatalom kizárólagos birtokába. E kérdés tehát az Árpádok dinasztikus kérdése is: az uralomrajtás, a legalitás kérdése.

Minden uralomrajutott dinasztia igyekszik uralmának legalitását történetileg igazolni. A középkori történetírás egy része éppenséggel ennek a törekvésnek köszönheti létét. Így pl. a XI. századi magyar gesta politikai tendenciáját tekintve nem más, mint a megvakított Vazul uralomra került fiainak dinasztikus története; annak igazolása, hogy a Vazul-fiak István trónjának jogos utódai. Anonymus és a XIII. századi dinasztikus történetírók pedig még azt a szépséghibát sem tűrték meg a dinasztia történetében, hogy királyaikat attól a Vazultól származtassák, aki István királyra tört emelt. Ezért testvérét, Szár Lászlót tették meg az ág ősapjává. A hun—magyar krónika a hunoktól, ill. az Attilától való származtatás igazolására készült. Mint jellegzetes esetet megemlíthetjük még, hogy a humanista Bonfini is beleszólt a magyar történetébe a Corvin-család római származtatását.

A példák további felsorolása szükségtelen. A dinasztikus vonások a

---

könyvelőtanulmányban fejtettem ki 1952 elején: „...Konstantinos alábbi szövegének értelmezése: «Háború támadván a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között, a türkök táborra megvertetet és két részre oszlott. Az egyik rész keletnek ment lakni a perzsa részek felé... ezeket... szabartoi aszfaloi-nak nevezik, a másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával... Levedivel az Etelküzünek nevezett tartományba, ahol most a besenyők népe lakik.» Az a kangar-besenyő támadás, amelyről itt szó van, igen régen kellett, hogy történjék, mert a szavárdok már 740 és 750 között szerepelnek a Kur folyó völgyében; egy nyugatázsiai kangar nép Transzkaukáziába való betöréséről pedig Mar Aba VI. századi s ír krónikája tudósít. (Ez utóbbi adatot közölte *Czeglédy Károly*, Magyar Nyelv. XLVI. 361.) A szóban forgó kangar támadást több évszázaddal a honfoglalás előtti időbe helyezve és a fejedelemválasztással kapcsolatos közlést elválasztva tőle, Levédiát a Kaukázus melletti hazával, Etelkőzt a Volga és Duna között elterülő délorosz szteppével azonosíthatjuk.”

Konstantinos elbeszélésének kronológiai kettéválasztására alább még egyszer utalok: „A szavárdok leköltözése kapcsolatba hozható Mar Aba... VI. századi munkájának azon adatával, mely szerint a délszibériai kangar nép betört Transzkaukáziába. Ezen az alapon Konstantinos adata felfogható úgy, mint egy korai esemény téves összekapcsolása közvetlenül a honfoglalás előtt lezajlott eseményekkel.”

Az előtanulmány 1952. március 14-én került megvitatás alá, amelyen *Czeglédy* bírálta felfogásomat. Ugyanakkor véleményemet némileg módosítottam. A vitáról készült kivonatos jegyzőkönyv erre nézve a következőket tartalmazza: „*Czeglédy*: ...Tudományos munkához igen, de tankönyvhöz túl merésznek találja a besenyő támadással kapcsolatban Györfly szír forrásinterpretációját. Csatlakozik Moravcsik véleményéhez, nem lehet lezárni az őstörténetet biztos tényekkel, rá kell bízni a szerkesztőre, hogy véglegesen leszűrje az esetleges ellentmondó előtanulmányokból, amit helyesnek tart. Persze óvatosan kezelendő, mert a laikus rosszul bírja a kétségeket. *Györfly*: Mar Aba szír adatával kapcsolatban megjegyzi, hogy a dolgozat megírása óta rájött a kérdés jobb interpretálására. Az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transzkaukáziába betört, egy besenyőktől független *kangar* nép lehet, s ezek támadásához kapcsolhatjuk a szavárdok átköltözését. A kangar népet később meghódították a besenyők s azért szerepelnek Konstantinosznál mint a besenyők első három előlharcoló, csatlakozott törzse.”

Czeglédy e tanulmányában felfogásomon annyit változtatott, hogy szerinte a kangarok győzték le a besenyőket s nem fordítva. Ismerve a besenyő törzsszövetségben a kangaroknak a kabarakéhoz hasonlítható helyzetét, ez eleve valószínűtlen.

középkori krónikairódmalmat nemhogy csak átszövik, hanem gyakran szüldi ilyen irodalmi termékeknek.

Ha tehát az Árpád-ház uralmának kezdeteit tárgyaló forrásokról van szó, szabad-e mellőznünk azt a szempontot, hogy a dinasztia saját eredetét a neki tetsző módon akarta belevinni a köztudatba, hogy uralmának legalítását a neki megfelelő beállításal akarta igazolni ? !

Nézetem szerint éppen ez a szempont adja kezünkbe a kündü-kérdés nyitját, az arab és bizánci források ellentétének feloldását.

A kérdés e szempontból való vizsgálátának módszere az, hogy a magyar honfoglalás forrásait három csoportba osztjuk be, attól függőleg, hogy a vizsgálandó források mennyiben voltak Árpád-házi dinasztikus hatásnak kitéve.

Az első csoportba sorolhatók azok a források, amelyek teljesen mentesek az Árpád-ház dinasztikus törekvéseitől. Ide tartoznak a mohamedán források, a *Continuatio Georgii Monachi* és a nyugati évkönyvek.

A második csoportba sorolhatók azok a források, amelyek az Árpád-ház törekvéseitől függetlenül jöttek létre, de dinasztikus hatás folytán változást szenvedtek. Ilyen a fehér ló monda, amely eredetileg népmonda volt és ilyen Anonymus elbeszélése Kündü fia Kurszán honfoglaló szerepéről, amely eredetét tekintve nemzetségi hagyomány, de dinasztikus krónikába beépítve, mindkettő változást szenvedett az uralkodóház történeti szemléletének megfelelően.

A harmadik csoportba sorolhatók azok a források, amelyek közvetlenül az Árpád-ház szemléletét és törekvéseit tükrözik. Ilyen Konstantinos Porphyrogenetos feljegyzése a magyar fejedelemség kezdeteiről és Árpád megválasztásáról, amely feljegyzés általánosan elfogadott vélemény szerint Árpád unokája, Tormás elbeszélésén alapul s végül ide sorolandók a magyar krónikák közlései az Árpád-ház eredetéről.

A továbbiakban megkísérlem a kérdés vizsgálatát csupán az első forráscsoportra támaszkodva. A kapott képet kiegészítem a második csoport nyújtotta vonásokkal. Végül vizsgálat alá veszem a harmadik csoportban megjelenő leplezetlen dinasztikus szemléletet.

*

A ránk maradt mohamedán források a következőket tartalmazzák a magyar fejedelemség intézményéről a honfoglalás előtti időre nézve:

Ibn Rusta arab geográfus (900 körül): „A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük 20 000 lovassal vonul ki. Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe. Mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* (olv.: gyula) a neve. Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.”³

Gardīzī pezsa geográfus (1050 körül): „A magyarok a törökök egyik fajtája. Vezérük 20 000 lovassal (vonul ki). Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *dzslh*-nak (olv.: gyula) hívják. A magyarok pedig azt teszik, amit ez a *dzslh* parancsol.”⁴

³ Czeglédy, A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. 1943. 106—107. Vö. Pauler—Szilágyi, A magyar honfoglalás kútfői. 1900. (Röviden: MHK.) 167—168.

⁴ Uo. és Minorsky: Hudūd al-‘Ālam. 'The regions of the World' a Persian Geography. Gibb Memorial New Series IX. 1937. 320—321.

A későbbi kompilációk és kivonatok csak egy királyról tesznek említést ; így a „Hudūd al-‘Ālam” c. ismeretlen szerzőtől származó perzsa geográfiai munka (982-ből) a *džsh* romlott alakját, Bakrī (1080 körül) és Muhammad-i ‘Aulī (1228 körül) *kndh* alakot közölnek.⁵

Mint a forráskritikai kutatás megállapította, a mohamedán geográfusok idézett helyei közös forrásra mennek vissza, éspedig a IX. század végi állapotokat leíró és 914-ben szereplő Džajhānī bocharai miniszter „Kitāb al-mamālik wal-masālik” (Az országok és utak könyve) c. munkájára.⁶

Ezek szerint már Džajhānī műve tartalmazta azt, hogy a magyarok főfejedelme a kende, és fővezére a gyula volt.

Mi a forrásértéke ennek az adatnak ?

Džajhānī és az őt híven követő mohamedán geográfusok munkája általában gyakorlati célú volt : az akkori ismert világot bejáró mohamedán kereskedők számára olyan megbízható föld- és néprajzot nyújtani, amely a tényleges helyzetet ismerteti meg. Džajhānī geográfiájának a későbbi kompilációkkal szemben különös értékét az adja meg, hogy értesülései nagyrészt olyan utazóktól származnak, akik a leírt népek között megfordultak.

A Gardīzī-féle szövegvariánsnak a két folyó közt elterülő magyar föld (Etelköz) kiterjedésére vonatkozó részéből⁷ ez szövegszerűen is kiderül. Ez a rész a következőképpen hangzik : „... a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik kereszténynek. *n. n. d. r.*-nek hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atil*-nak hívják, a másikat pedig *Dūbā*-nak. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnét látják az *n. n. d. r.*-eket. A folyó partja felett egy nagy hegység van. Egy folyó ered ott és oldalánál folyik. E mögött a hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet *m. rdāt*-nak hívnak. Ezek és a *n. n. d. r.*-ek között tíz napi távolság van.”⁸

Az újabb kutatások nyomán tudjuk, hogy a *Duba* folyó a *Duna* elírása ; a *n. n. d. r.* népnévben a bolgároknak a magyarok által használt *nándor* neve rejtőzik, amely *Nándorfehérvár* (Belgrád) névében maradt fenn hosszú ideig ; a *m. rdāt* (Hudūd al-‘Ālam : *mīrvat*) népnév pedig a *m. rvāt* név elírása, és ez a morvákat jelöli.⁹ A *m. rvāt* alak lehet egy régi magyar *maravat ‘morva’ szó feljegyzése, amely a XII—XIII. század folyamára az *a > o* (á) változás nyomán¹⁰ a többes *morovotok (*mārāvátok*) alakon keresztül *moroutok* (*mārāutok*) alakká változott. Ezt tükrözi Anonymus Gestájának *Morout*-ja.¹¹

Gardīzī idézett leírásának szempontunkból legjelentősebb kifejezése az, hogy „Ha a magyarok a (Duna) folyó partján vannak, onnét látják a nándorokat”. E kifejezés ugyanis világosan szemlélteti, hogy a leírás a magyarok szemszögéből ítéli meg a nándorok lakhelyét, tehát az értesülés magyar

⁵ Uo. 101, 323—324, és MHK. 195.

⁶ MHK. 139 skk ; *Németh Gyula* : A honfoglaló magyarság kialakulása. 151—152 ; *Minorsky*, i. m. XVII. 1. ; *Czeplédy*, Magyar őstörténet. Szerk. *Ligeti Lajos*. 241 és Magyar Nyelv. 1945. 38—39.

⁷ *Minorsky* szerint (i. m. XVII. 1.) Gardīzī szövegtöbblete valószínűleg szintén Džajhānī-ra vezethető vissza.

⁸ *Czeplédy*, Magyar Nyelv. 1945. 37.

⁹ *Minorsky*, i. m. 321—441, skk. vö. *Czeplédy*, i. h. 43—47.

¹⁰ Erre ld. *Gombocz Zoltán* Összegyűjtött Művei. II/1. 81 ; *Bárczi Géza*: Magyar hangtörténet Bp. 1954. 41—44.

¹¹ SRH. I. 49 ; *Morout*-ra vö. *Györffy György* : Krónikáink és a magyar őstörténet Bp. 1948. 19—21.

oldalról származik. De sokat mond az is, hogy a szomszédos népeket a magyarok által használt nándor és marót néven nevezi.

Ha Gardīzī forrása Džajhānī műve volt, e fenti megállapítás azt jelenti, hogy Džajhānī nem távoli mende-mondát jegyzett fel, midőn a magyarok földjét és belső viszonyait ismertette, hanem olyan értesülést, amely közvetlenül a magyarok földjén járt embertől származik. Világos tehát, hogy az adat, amely szerint a honfoglalás előtti hazában a magyar törzsszövetségnek két fejedelme volt, a kendének nevezett főfejedelem és a gyulának nevezett fővezér, aki a tényleges hatalmat kezében tartotta, a kérdés vizsgálatának szilárd kiindulópontja.

*

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy mit jelent a kettős királyság intézménye és az ázsiai nomád társadalmakban hogyan jelentkezik ez az intézmény.

A kettős királysággal nálunk először Róheim Géza foglalkozott behatóbban.¹² Róheim párhuzamba állítja a kettős királyság kazároknál jelentkező formáját a japán mikádó-shogun intézménnyel és a magyar kende-gyula kettős fejedelemséggel, ennek egyik megnyilvánulását látva a *Continuatio Georgii Monachi* adatában, amely szerint a honfoglalás előtt a bizánciak két magyar fejedelemmel tárgyaltak, Árpáddal és Kurszánnal. A kettős királyság eredetéről szólva megállapítja, hogy „az intézmény maga biztos jele a királyi méltóság mágikus, sacralis voltának.” A mágikus, szakrális jeleget tanúsítja a kettős királysággal kapcsolatban több esetben előforduló királyölés szokása, amelynek értelmében a király uralma vagy meghatározott ideig tart, melynek lejártával a királyt megölik vagy megölése akkor következik be, ha a király testi-lelki képességei, szerencséje vagy varázsereje lehanyatlik. Róheim a királyölés arikai példái mellett ismerteti a kazár és a türk királyölésre vonatkozó adatokat és párhuzamba állítja ezzel krónikáinknak azt az adatát, amely szerint a honfoglalás után Álmost megölték.

Behatóbban tárgyalta a kettős királyság intézményét Alföldi András,¹³ aki a nomád kettős királyság megjelenési formái közé sorolja a következőket: 1. hun társuralkodók: Ruas—Oktar, Attila—Bleda; 2. az ázsiai hunok wu-sun nevű szomszédainál két uralkodó nagy kun-bi és kis kun-bi nevet visel; 3. a türk fejedelmek két őse Bumin és Istemi; a türkök keleti és nyugati félre szakadtak a keleti és nyugati fél is két részre oszlott; 4. az ujjur törzsszövetség két félre tagolódott; 5. a magyar kettősfejedelemség; kende és gyula; 6. Árpád és Kurszán; 7. az Árpád-kori ifjabb királyság intézménye; 8. a török kimek népnév iki-imek, két imek etimológiája.

Alföldi szerint a kettős királyság intézménye területi megoszlással járt, amelynek gyökere a társadalom legkisebb egységéig figyelemmel kísérhető a jobb- és baloldalra való tagolódás jelenségében. A nomád népek két félre oszlásának jelenségei között felhossa a két színnel elnevezett, valamint a 10 törzs — 9 törzs beosztású két néprész eseteit is. Ide sorolja a két vadász által üldözött szarvas mondáit, s ennek során a kettéosztás totemisztikus hátterére tér ki. Alföldi szerint ugyanis e kettéosztás gyökere az, hogy a „clanok két frátriába vannak összefoglalva”. Alább pedig azt fejti ki, hogy „a nomád

¹² A kazár nagyfejedelem és a Turul-monda. 1. A kettős királyság. 2. Királyölés és koronázás. *Ethnographia*. 1917. 58—68.

¹³ A kettős királyság a nomádoknál. *Károlyi Emlékkönyv*. Bp. 1933. 28—39.

államszervezet e tagolása abból a társadalomformából fejlődött ki, amelyet „vaterrechtliches Zweiklassensystem”-nek neveznek az ethnológusok”. Ezt tükrözné a lovas pásztorok eredet-hagyománya; a két testvérös, a két madárös stb.

Alföldinek itt ismertetett gondolatmenete, ha több figyelemre méltó párhuzamra rá is mutat, alapjában véve elhibázott. Alföldi ugyanis a szellem-történet módszerét követve, a kettősséget keresi és kapcsolja össze a legkülönbözőbb korokban, a fejlődés különböző fokain levő társadalmakban, bármilyen formában is nyilatkozik meg a kettősség; két frátria, két uralkodó, két néprész avagy két országrész képében. E különböző jelenségeket pedig azonos eredetűnek tekinti, szinte egy olyan sajátosságnak, amely végigvonul az emberi társadalmak, de különösen a nomádok történetén.

Módszertanilag kifogásolható, hogy egyes elszórt esetekből kiindulva általánosít, holott ugyanannyi vagy sokkal több példát lehetne felhozni, amely a keresett jelenségnek nyomát sem mutatja, vagy más szisztémát tüntet fel, holott a tanulmány konzekvenciáit levonva, elváránk a kettősség meglétét.

A kettősség teljes hiányának számtalan esete mellett ilyen pl. a hármasság jelentkezése a legkülönbözőbb társadalmak vezetésében — a nomádoknál is — amelyek alapján, kevesebb joggal ugyan, vizsgálat tárgyát képezhetné a „hármasság királyság” jelensége is.¹⁴

Ami a kettős királyság eredetét illeti, Alföldi a totemisztikus társadalmak frátriáiban véli megtalálni gyökerét. A kérdés megoldása azonban nem ilyen egyszerű. Kettős uralom a társadalom fejlődésének különböző szakaszain, különböző feltételek között létrejöhet.

Az alábbiakban megkísérlem a kettős uralom keletkezésének néhány jellegzetes formáját bemutatni anélkül, hogy ezzel az áttekintéssel teljességre és a jelenségek hiánytalan megmagyarázására törekednék.

I. A társadalmi fejlődés kezdeti fokán élő anyajogú társadalmakban igen elterjedt jelenség, hogy a nemzetség két exogám frátriára oszlik. Így például minden vogul és osztják nemzetség két azonos nevű frátriára tagolódik.¹⁵ Kettős vezetésről azonban nincs tudomásunk.

Az észak-amerikai indiánok néhány törzsében megfigyelhető a kétosztályú rendszer és a kettős vezetés egyidejű jelentkezése. Az irokézek szeneka törzse nyolc nemzetségre oszlik, melyek közül 4—4 képez egy frátriát. Minden nemzetségnek két feje van, egyik a nemzetségből választott szachem (békebeli vezető), másik a hadvezér. A frátriáknak nincs feje, de nincs állandó főnöke a törzsnek sem, csupán a felfedezés századában létrejött öt törzsből álló szövetségnek volt a háború és szövetkezés ügyeit intéző két hadvezére.¹⁶

Az oszaga indián törzs két félre oszlik; mindkét félnek megvan a maga főnöke. Az évi bölényvadászatkor ezek naponként váltakozva parancsolnak. A parancsok végrehajtásában 10 akida segít, akik a törzs különböző

¹⁴ Vö. pl. Schurtz: Urgeschichte der Kultur. 138; Zeki Validi Togan: Ibn Fađlán's Reisebericht. 261; Deér, Századok. 1945—46. 18.

¹⁵ Vö. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra, 1949. 40—49 skk; W. Steinütz: Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos. 1938. 125—140; V. N. Csernyecov: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. 1949. 1. skk.

¹⁶ Engels, i. m. 86—101.

nemzetségeiből származnak. Ezek tanácsa dönt a főnökutódlás vitás kérdéseiben.¹⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy a kétosztályú rendszerrel az esetek nagy többségében nem jár együtt a kettős vezetés, s ami az irokéz szachem és hadvezér kettősségét illeti, ezek nem egy-egy frátria vezetői; más megfontolás éppenséggel amellet szól, hogy itt egy más társadalmi fejlődés eredményét lássuk.

2. Schurtz mutatott rá óceániai példák alapján, hogy a nemzetségfőnek és a „férfiszövetség” vezetőjének vetélkedése sok helyen kettős vezetés ki-fejlődését eredményezte.¹⁸

A matriarchális földművelő társadalmakban általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a nemzetség férfitagjai külön férfiszövetséget alkotnak, külön fértházban laknak és vezetőjük nem azonos a nemzetségfővel.¹⁹ E kettősség jellegzetes példáit Melanéziában találjuk meg. Az újpomerániai Gazella-félszigeten a nemzetség feje az „a gala”, akinek méltósága a nagybácsiról az anyai ágon való unokaöccsre száll. Mellette áll a „luluai”, a hadvezér, a férfiszövetség vezetője. Méltósága nem örökletes; hanem a harcban való kiválósága teszi erre alkalmassá. Bár néha belső ellentétek esetén bíróként lép fel, hatalma az „a gala” mögött másodrendű.²⁰

Ugyanakkor Kelet-Melanéziában, ahol a férfiszövetségek virágzása tetőpontján állt, a hadvezér sok helyen győzedelmeskedett a nemzetségfő felett és a hatalmat magához ragadta, amely mellett a nemzetségfő uralma csak névlegessé vált. Ez következett be például a Szent Anna- és Ugi-szigeteken.

Ahol a vetélkedés a nemzetségfő győzelmével végződött, a nemzetség szerepe változatlan maradt vagy csökkent; ahol viszont a hadvezér ragadta magához a hatalmat, a nemzetség expanzív ereje megnőtt és nagyobb hadi vállalkozásokra, szövetkezésekre vezetett.

Hasonló fejlődés eredménye Schurtz szerint az irokéz nemzetség kettős vezetése is: a szachem (békefőnök) és a hadvezér kettőssége.

Bár Schurtz a férfiszövetségek uralomrajutásának ezt az expanzív szerepét párhuzamba állítja a patriarchátus kifejlődésével létrejött hasonlósággal s rámutat arra, hogy itt az elhaló régi és a születő új küzdelméről van szó, nem vonja le azt a következtetést, hogy a férfiszövetségnek éppen a matriarchátus széthullásának és a patriarchátus kialakulásának korszakában van jelentősége.²¹

Az itt felvázolt folyamat alkalmas annak bemutatására, hogy a patriarchatus felé fejlődő anyajogú társadalomban hogyan jöhet még létre kettős uralom. Elhamarkodott lenne azonban ebből a királyság eredetére következtetni. A nemzetségfő és seregvezér kettős uralma a fejlődés adott fokán egy

¹⁷ *Francis la Flesche*: The Osaga Tribe. Annual Report of the Bureau of American Ethnology. 36, 67 skk; *Thurnwald*: Werden, Wandel und Gestaltung von Kultur und Staat. 147.

¹⁸ I. m. 137—138; *Koszven*, bár elismeri *Schurtz* érdemeit a „férfiszövetség” kérdésének feltárásában, a matriarchátus kérdésében elfoglalt álláspontját bírálja. Matriarchátus. Az anyajog kérdésének története. 340—341.

¹⁹ A kérdésre általában I. *Schurtz*: Alterklassen und Männerbünde. 1902. c. művét; vö. még *Birket-Smith*: Geschichte der Kultur. 293.

²⁰ *Hahl*: Nachrichten über Kaiser Wilhelm Land. 1897. 74 kk.; *Schurtz*: i. h. Másképpen értelmezi *Thurnwald*: Representative Lebensbilder von Naturvölkern. 1931. 144; Staat und Kultur. 148.

²¹ Vö. *Koszven*, i. m. 341.

átmeneti állapot, amelyet éppen a változás, a fejlődés szül, s amely a további fejlődéssel eltűnik.

3. Bizonyos esetekben kettős vezetést eredményezhet, ha a főnök uralma szakrálissá válik. A szakrális uralom kialakulásában több tényezőnek van szerepe. Ezek sorában nem hanyagolandó el a materiális érdek szempontja sem. E fejlődésben ugyanis valószínűleg szerepet játszik a főnököknek az a törekvése, hogy vagyonát és hatalmát biztosítsa nemzetsége, családja, ill. gyermekei számára. Ennek érdekében a főnök és uralmának támaszai, kiszolgálói a főnök uralmát eredettől fogva valónak, a teremtés óta csak elődeit s utódait illetőnek nyilvánítják, személyét és környezetét szentnek ismergetik el.

Több helyen már anyajogú társadalmakban megnyilatkozik az a patriarchális törekvés, hogy a nemzetségtől hatalmát közvetlenül gyermekeire ruházza át. Így például a Karolina-szigetekhez tartozó Yap-sziget lakóinak matriarchális társadalmában a főnök méltósága apáról-fiúra öröklődik.²² Az anyajogú oszaga indiánok törzsfőnöki méltósága hasonló módon apáról fiúra öröklődik. Itt azonban egy figyelemreméltó jelenség is kapcsolódik hozzá, ti. a törzsfő házát szentnek tekintik.²³

A Szamoa-szigetek főnökei már isteni ősoktól származtatják magukat. Személyük, házuk, minden, amihez hozzáértek, szent volt, amit megérinteni közönséges ember számára halálos veszedelmet jelentett.²⁴

Az óvilágban, ahol az állattenyésztés nagyobb mérvű kifejlődése nyomán a patriarchális családfelekezésében összpontosul a vagyon és a hatalom, s rokontörzsek szövetkezésével és expanzív rablóhadjáratok indításával a törzsfő hatalma megnő s kialakul a királyság intézménye, a szakrális jelleg még fokozottabban domborodik ki.²⁵

Afrikában Ganda szakrális királyait az istenekkel egyenlő rangúnak tartották; Nyoro királya csaknem isten volt. Kaffitsho királyát a megszemélyesült mindenhatónak tekintették. Shona és Rundi királyai a holdtól származtatták magukat stb.²⁶

A türk kagánok égi eredetére utalnak Kül tegin és Bilge kagan feliratainak kezdősorai: „Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közé teremtettek az ember fiai. Az ember fiai közül kiemelkedtek őseim, Bumin kagan és Istemi kagan.” Alább: „A türkök istene fenn az égben és a türkök földjének és vizeinek szent szellemei így cselekedtek: Azért, hogy a türk nép ne semmisüljön meg és ismét néppé váljon, felnevelték atyámat Ilteresz kagánt és anyámat Ilbilghe katunt, az ég csúcsán tartva őket.”²⁷

A királyság szakrális jellege előbb-utóbb magával hozza, hogy a király személyes uralma szenved csorbát. A királyt néhol oly mértékben körülveszik a tabuk, hogy szabad cselekvési képessége nagymértékben korlátok

²² Müller—Wismar: Yap. 1917. 242. skk; vö. Thurnwald: Staat und Kultur 158. és Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandtschaft und Bünden 202., hol ezt az esetet tévesen a „heilige Gott—Fürst”-höz sorolja.

²³ Ld. 17. jegyz.

²⁴ Vö. Staat und Kultur. 156—157.

²⁵ Engels, i. m. 165—67.

²⁶ Tor Irtam: The King of Ganda. Studies in the Institutions of Sacral Kingship in Afrika. Stockholm. 1944. 128—180. skk.

²⁷ Thomsen: Inscriptions de l'Orchon. Helsingfors, 1896. 97, 100—101.

közé szorul. De milyen mértékben eltávolodik a földiektől, olyan mértékben ragadják magukhoz hatalmát az uralom támaszai.

Nigériában Jukun királyának sem kézzel, sem lábbal nem volt szabad a földet érintenie, mert akkor a föld termékenysége megszűnt. Tahiti királya nem léphetett be egy házba, mert az más számára használhatatlanná vált; nem léphetett a földre, mert az egész sziget lakhatatlan lett.²⁸ Afrikában a shilluk király főhivatása, hogy esőt varázsoljon. De ha megöregszik és varázseréje felmondja a szolgálatot, megölik.²⁹ Ilyenféle mágikus, szakrális háttére van a kazár kagánölés szokásának is, amint erre később kitérünk.

Afrikában a szakrális királyt legtöbb helyen négy főtisztviselő, tanácsos, kormányzó veszi körül, akik a földi ügyekben intézkednek helyetté.

Ha azonban a tanácsosok, hadvezérek közül az egyik kiválik személyes hatalmával, katonai erejével, kialakulhat a szakrális királyságnak az a formája, amelyet kettős királyságnak neveznek. Efelé tendált a fejlődés az afrikai Ganda és Rundi királyainál,³⁰ és ez következett be Japánban és valószínűleg a kazároknál, amint erre Róheim rámutatott.

Ha igaz az, hogy a kettős királyság tárgyalt formája a szakrális királyságból ered és a szakrális királyság kialakulásában szerepe van a családi uralom biztosításának, akkor világos, hogy az uralmat magához ragadó és a szent király helyett kormányzó hadvezér nem lehet a „szent” dinasztia sarja. Alföldi pedig a kettős királysághoz sorol olyan eseteket a nomádok történetéből, amidőn két testvér, apa és fiú, vagy két rokon kormányzott egy birodalmat: Bleda és Attila, a keleti és nyugati türk kagán és a magyar király és ifjabb király esetét. Ezek azonban sohasem mutatják a két uralkodó szakrális — emberi különbségét s így lényegüket másban kell látnunk.

4. Az alábbiakban rátérek a kettős uralom egy olyan válfajának vizsgálatára, amely a magyar történetben is jelentkezik, sőt az Árpádok trónutódlásában jellemző módon nyilvánul meg.

A nomád népeknél, ahol a helyváltoztató életmód a mozgásban levő társadalom és állatállomány irányításában nagy tapasztalatot, ahol az állandó hadakozás gyakorlott vezetést kívánt, az utódlásban a szeniorátus érvényesült: az az öröklési rend, amely szerint az uralkodót nem kiskorú, tapasztalatlan fia, hanem legidősebb öccse vagy lérfirokona követte. A szeniorátus, amely hivatva volt biztosítani a tapasztalt vezetést, a vezetett társadalom érdekeit szolgálta s annak a támogatását élvezte. Így alakulhatott ez a türköknél jogszokássá. Kül tegin és Bilge kagán felirata szerint apjukat, Ilteresz kagánt halála után „a szokásnak megfelelően” követte nagybátyjuk a trónon.³¹

²⁸ *Birket-Smith*, 317—318.

²⁹ *Frazer*: *The Golden Bough* III. 20—21; *Róheim*, *Ethnographia* 1917. 60—61.

³⁰ *Irtam*, i. m. 38, 178.

³¹ *Thomsen*, i. m. 102—103: „D'après l'usage mon oncle paternel le kagan monta sur le trône”.

Konstantinos Porphyrogenetos a besenyőkkel kapcsolatban állapít meg hasonló jogszokást. A besenyő vezérek felsorolása után a következőket írja: „Ezek halála után az uralmat unokatestvéreik vették át. Ugyanis náluk az a törvény és régi szabály volt érvényben, hogy nem áll hatalmukban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok, akik azokat viselik, életük fogytáig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérüket, vagy unokatestvéreik fiait teszik meg azzá, nehogy a királyi méltóság a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem.” (*Moravcsik Gyula*: *Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása*. Bp. 1950. 167.)

E jogszokás azonban a gyakorlatban nem mindig érvényesült.

A hatalmat birtokló nemzetségtő, uralkodó ugyanis mindenkor igyekezett vagyonát és uralmát saját fiaira ruházni. E két utódlási rend, a nemzetség, ill. törzs által támogatott szeniorátus és a mindenkori patriarchális uralkodó által képviselt primogenitura küzdelme végig kísérhető a türk birodalom egész történetén, s hozzásegít a keleti és nyugati türk birodalom kettőssége létrejöttének magyarázatához is. Ennek kifejtéséhez azonban szükséges egy további kérdésnek, a trónörökös helyzetének megvilágítása.

A nomád társadalmakban sorozatosan megfigyelhető jelenség, hogy a trónörökös az uralkodói tapasztalatok elnyerése céljából megkapta valamely leigázott törzs vagy hódolt nép feletti uralmat, amelyen a kagántól függően, de viszonylag önállóan uralkodott.³² Ennek a jogszokásnak az érvényesülése a törkök történetében számos esetben megfigyelhető. Így például Mozes Kalankatvac'i X. századi örmény író ismerteti Herakleios császár harmadik perzsa hadjáratát (626—628), amelyet a császár türk segítséggel vívott. Az ebben közölt adatok alapján megállapítható, hogy a törköket segítő *Jebu xak'an* kazár kagán a nyugati türk kagán testvére volt, aki a birodalomban a második legnagyobb rangot viselte.³³

Hiüan-cang kínai buddhista szerzetes, aki 630-ban átutazott a nyugati törkök országán, leírja, hogy miután elhagyta T'ong dzebyu kagán szálláshelyét, a Vaskapu-szoroson keresztül dél felé utazott, a mai Észak-Afganisztánban fekvő Kunduzba, ahol a kagán legidősebb fia, Tardu sad uralkodott.³⁴

Az uralkodó család számos férfitagja egy seregész fölötti uralmat kapott meg és különböző területeken telepedett le.³⁵

A türk birodalom keleti és nyugati félre szakadását szintén az itt tárgyalt jelenségek, a szeniorátus és primogenitura küzdelme és a trónörökös önálló országglása magyarázza meg.

A törkök kagánja, a zsuán-zsuán, vagyis ázsiai avar uralom 552-ben bekövetkezett megdöntésekor, T'u-men (Bumin) kagán volt. A kagán a nyugati területet öccsével, Istemivel együtt hódította meg. A leigázott nyugati területet a kagán rábízta öccsére bayatur jabyu címmel. E távoleső terület átengedésével a kagán elérte azt, hogy öccsét leválasztotta a birodalom központjától, s valóban T'u-men kagánt, rövidesen bekövetkezett halála után, fiai követhették a trónon. T'u-men fiai között már a szeniorátus érvényesült; három fia egymást követően uralkodott s a trónvillongás csak unokái között tört ki. Ennek során következett be, hogy az unokatestvére által legyőzött trónutód, Csa-po-lió, a nyugati törkökhöz menekült. A kínaiak a nyugati és keleti törkök között feltámadt ellentétet felhasználva 582-ben a nyugati törkök fejét, Tardut önálló kagánnak ismerték el. Ettől kezdve a kínai diplomácia minden eszközt megragadott, hogy a kettévált nomád birodalom egyesülését megakadályozza, s ez a törekvés sikerrel is járt.

Megjegyzendő, hogy a türk hagyományt tükröző orchoni feliratokban Bumin kagán és öccse, Istemi kagán ketten egymás mellett szerepelnek mint

³² Vö. László Ferenc: A kagán és családja. 26. —

³³ Czeglédy, Magyar Nyelv. 1953. XLIX. 319—32; Vö. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux. St. Pétersbourg. 1903. 252—253.

³⁴ Chavannes, i. m. 196. Hiüan-cang utazására általános tájékoztatót nyújt *Ligeti Lajos*: Belső-Ázsia felfedezése. 71—86.

³⁵ Journal Asiatique. VI. s. III. 358 skk.; Thomsen, i. m. 64.

³⁶ Chavannes, i. m. 219—221.

birodalomalapító ősök; ez azonban a később kialakult szakadás visszavetítése az ősidőkbe.

Lehetséges, hogy a türk birodalom kettéválásához hasonló jelenségek idézték elő a kazár terület leválását a nyugati türk birodalomból. A kazár kagán ugyanis, mint fentebb láttuk, a nyugati türk kagán öccse volt, ki távoli területén meglehetősen önálló hatalommal uralkodott. A Talas-vidéki nyugati türk törzsek 630-ban bekövetkezett kettészakadása után a központi hatalom bomlásnak indult,³⁷ ami elősegítette a kazárok leválását.

Az Árpád-házi királyok történetében szintén megfigyelhető a szeniorátus és primogenitura küzdelme; de feltalálható a trónutód, ill. a hercegek önálló országlásának jogszokása is a dukátus intézményében.³⁸

Az itt elmondottakból mindenestre kiderül, hogy a hun és türk birodalom két félre szakadása ugyanúgy, mint a magyar dukátus intézménye elválasztandó a kettős uralom fentebb ismertetett változataitól; de elválasztandó a jobb- és baloldalra való tagolódástól is, amivel össze szokták téveszteni.

5. A nomád törzsszövetségekben több esetben feltűnő jobb- és baloldalra való tagolódás a nomádok katonai szervezettségében leli magyarázatát. Már Alföldi is kapcsolatba hozta a jobb- és balszárnyra való tagolódást a nomádok állandó harcokészültségével, de ezen túlmenőleg az alábbi jellegzetes magyarázatot fűzte hozzá: „Ennek a szervezési rendszernek átütő erejét az a körülmény adta meg, hogy nem alkalmi rendszabály volt, hanem a népek vallásos gondolkodásában gyökerező örökletes intézmény.” Ez a beállítás alkalmas volt ugyanis arra, hogy a jobb- és baloldalra való tagolódást a kettős királyság intézményével közös nevezőre hozza.

A jobb- és baloldalra való tagolódás kettős jellege azonban vitatható.

A nomád harcmodorban is érvényesülő katonai beosztás: jobbszárny — derékhad — balszárny valójában nem kettős, hanem hármas beosztást jelent; s ha alaposabban megvizsgáljuk a türk birodalomban feltűnő jobb- és baloldalra való tagolódás eseteit, megtaláljuk a középet, a főt is. Való igaz, hogy a nyugati türkök 10 törzse, a 10 oguz, két félre tagolódott, az öt baloldali 5 tu-lu törzsre és az 5 jobboldali nu-se-pi törzsre,³⁹ azonban mindkét fél fölött ott állt a magát egyik törzshöz sem számító kagán 200 főből álló vazallus tiszti kíséretével és hatalmas seregével,⁴⁰ amely biztosította számára a fölényt mindkét oldallal szemben.

Abban a pillanatban, amikor a fekete kirgizek lázadása nyomán T'ong dzsebu kagánt megölték (630),⁴¹ a két rész szétesett s a két önállósult fél versengését kihasználva a kínaiak leverik őket (652—659).⁴² Ettől kezdve a régi szervezet megszűnt; a 10 törzs egysége egy kagán vezetésével csak múló próbálkozásként éled fel rövid időre (682).⁴³

Ugyanez a helyzet a keleti türk birodalomban. To-po kagán (572—581) trónralépése után birodalma keleti, ill. nyugati részét egy-egy unokaöccsére bízta; ő maga 10 000 íjas felett rendelkezett.⁴⁴

³⁷ Uo. 264—268.

³⁸ A magyar dukátus intézményére ld. a Nemzetiségtől a vármegyéig c. tanulmány ide vonatkozó fejezetét.

³⁹ *Chavannes*, i. m. 56, 265.

⁴⁰ Uo., 194.

⁴¹ Uo., 265.

⁴² Uo., 267—268.

⁴³ Uo., 281.

⁴⁴ *Julien*, i. h. III. 353; *Thomsen*, i. m. 62.

Me-cs'üe kagán 691 után a keleti részek kormányzását öccsére, a nyugati részeket unokaöccsére bízta. Mindkét fél 20 000—20 000 katonával rendelkezett; a kagán mindenesetre följük rendelte fiát, Fu-kiu-t, kis khán címmel.⁴⁵ A keleti türkök kínai hódoltsága idején a császár Sze-mo-t nevezte ki kagánná, A-si-ná Csungnak a baloldali böles király, A-si-na Ni-su-nak pedig a jobboldali böles király címét adta és Sze-mo alá rendelte őket.⁴⁶ A kínai hódoltság után újjáalakult keleti türk birodalomban volt egy tölis nevű keleti és egy tardus nevű nyugati rész, amelyek neve másutt önálló törzsként is feltűnik.⁴⁷ E részek mibenlétét közelebbről nem ismerjük.

A fenti áttekintésből kiderül, hogy a jobb- és baloldalra való tagolódás jelensége nem sorolható a kettős uralom tárgyalt megjelenési formái közé, mert itt tulajdonképpen a hármasság jelenségeivel állunk szemben, amennyiben a kagán többnyire két részuralkodóval — rendszerint rokonaival — kormányoz.

6. Végül tárgyalnunk kell a kettős uralom megjelenési formái között egy olyan esetet, amelyet Alföldi nem említ. Ez a hódolt nép megmaradt uralkodójának és a hódító helytartónak a kettőssége.

A türk történelemben is érvényesül az expanzív, feudális jellegű nomád vezetés azon eljárása, hogy az ellenálló törzseket, ill. népeket szétszórják, megsemmisítik; azokat viszont, akik hódolatukat jelentik, saját uralkodójuk vezetésével adófizetésre kényszerítik és helytartót rendelnek mellé. A nyugati türk államvezetés, terjeszkedése során ilyen módon járt el pl. a transoxániai és az Oxus és Indus folyó közti iráni államalakulatokkal. T'ong dzsebgü kagán valamennyi meghódolt ország királyának *hie-li-fa* címet adott, egyszerűsmind egy *tudun*-t rendelt melléjük, hogy ez felügyeljen rájuk, kormányozza őket és ellenőrizze az adók beszedését.⁴⁸

A kettős uralom megjelenési formáit ezzel nem merítettük ki, hiszen ilyenfajta jelenségre a feudális és kapitalista társadalmak történetéből is hozhatnánk példát. A kettős uralom itt bővebben tárgyalt megjelenési formáinak tanúságaként azonban megállapíthatjuk, hogy ezek a társadalmi fejlődés különböző szakaszain, egymástól eltérő körülmények között jönnek létre; egymással okozati összefüggésben nincsenek még akkor sem, ha a kettősség több formája egyszerre jelentkezik; a társadalom fejlődésével, vagy akár kisebb történeti események hatása alatt megváltoznak, átalakulnak s a „kettősség” jellege elvész. A nomádok gondolkodásában gyökerező kettős királyság eszméje tehát szellemtörténeti konstrukció.

*

Vizsgáljuk meg ezekután a kazár és a magyar kettős királyság kérdését.

A kazár uralom végső fokon türk eredetű. Mint fentebb láttuk, 628 táján a kazár kagán a nyugati türk kagán öccse volt. Minthogy a mohamedán források szerint a kazár kagán, ill. főkirály méltósága örökletes volt,⁴⁹ a kazár kagáni dinasztiát a nyugati türk birodalom alapítójának, Istemi kagánnak nemzetségéből kell származtatnunk.

⁴⁵ Julien, i. h. IV. 424; Thomsen, i. m. 69—70.

⁴⁶ Julien, i. h. IV. 393; László Ferenc, i. m. 35.

⁴⁷ Irodalmát ld. László, i. m. 21.

⁴⁸ Chavannes, i. m. 24, 52, 263; vö. László, i. m. 27.

⁴⁹ MHK. 237, 260.

Igen valószínűvé teszi ezt a származtatást a türk és a kazár kagán felavatási szertartásának azonossága. Kínai forrás szerint a keleti türk kagánt oly módon avatták fel, hogy fegyveresei és főtisztjei egy nemezéből készült hordozható ágyon kilenc körmenetet írtak le vele. Alattvalói minden kör után üdvözölték. Ezután az uralkodót lóra ültették és selyemzsinórral fojtogatták, miközben megkérdezték, hogy hány évig tud uralkodni. A fuldokló uralkodó hangjaiból alattvalói megítélik uralkodása idejének tartamát.⁵⁰

A kazár kagán felavatását Istakhri és Ibn Haukal a következőképpen mondja el: „A midőn az (ünnepélyes) beigtatást végrehajtani akarják, a khakant elővezetik s egy selyemzsinórral fojtogatni kezdik; a mikor a fuladásához már közel van, megkérdezik tőle hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja, hogy mennyit; ha e határidőn belül hal meg (nem bántják), de ha túléli, megölik.”⁵¹

A türk és kazár beiktatási rítus azonossága csaknem kétségtelenné teszi, hogy a kazár kagáni dinasztia mágikus, szakrális rítusaival egyetemben türk eredetű.

A kazár kettős királyság a IX—X. századi mohamedán és görög forrásokban az alábbi módon jelenik meg. Konstantinos Porphyrogenetos szerint Theophilos császár uralkodása idején (829—842) a kazárok kérték Sarkel vár felépítését és ennek érdekében a kagán (*χαγῶνος*) és Kazária bégje (*πῆχ*) követséget küldött Bizánca.⁵² IX. századvégi állapotot tükröz Džajhānī leírása, amelyet Ibn Rusta és Gardīzī tartott fenn lényegében azonos szöveggel. Eszerint a kazár főkirály, a *χazar хаган* nem egyéb puszta címnél, míg a hatalom, a kormányzat és a hadsereg vezetése a király kezében összpontosul,⁵³ akinek címét Ibn Rusta *Aysha*; Gardīzī *Abshad* alakban őrizte meg.⁵⁴

Az utóbbi névben valószínűleg a *šad* méltóságnév rejlik.⁵⁵

Ibn Fadlān 922-i útjának leírásában elmondja, hogy a kazárok királya, a nagy kagán (*хаган*) négy hónaponként egyszer jelenik meg alattvalói előtt; míg helytartója, a bég (*хаган бһ*) kormányoz, vezet hadat s alá vannak rendelve a szomszédos népek uralkodói. Meztőláb jelenik meg a nagy kagán előtt s ilyenkor egy fáklyát gyújt meg előtte. A bég alá van rendelve a kündü kagán (*кндр хаган*), s ez alatt áll a *džavšigir*. A főkirály csak negyven évig uralkodhat, ha ezt egy nappal is túlélte, alattvalói megölik, mert azt mondják, hogy értelmé meggyengült.⁵⁶

Istakhri (†951) és Ibn Haukal (977 körül) szerint a kazár kagán elzártan él, a tényleg uralkodó király (malik *χazar*) csak államügyekben érintkezik vele.

⁵⁰ *Julien: Journal Asiatique*. VI. s. III. 332; *Thury, Keleti Szemle*. IV. 3—4; *Róheim, Ethnographia*. 1917, 62; *László Ferenc*, i. m. 28; *Zeki Validi Togan: Ibn Fadlān's Reisebericht*. 269.

⁵¹ MHK. 237; *Zeki Validi*, i. m. 268.

⁵² *Ed. Moravcsik*, 183.

⁵³ MHK. 153.

⁵⁴ *Vö. Minorsky: Hudūd al-Ālam*. 451. A *Hudūd al-Ālam* c. kompilációban kettősségről nincs szó; itt a kazár király (*pādsah*) neve *Tarkhan khagan* az *Ansa* nemzet-ségből. Ezt *Minorsky* részben az ismertetett forrás adataira, részben Sallam tolmács *Tarkhan malik al-Khazar* adatára vezeti vissza.

⁵⁵ *Thury, Keleti Szemle*. IV. 1. skk., *Marquart: Streifzüge*. 24; *Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása*. 213; *Zeki Validi Togan*, i. m. 246—257. Amennyiben az eredeti alak *Ab-sad*-nak hangzott, kérdés, hogy a honfoglaló kun (kabar) *Ousad* vezér neve (SRH. I. 43, 46, 72) nem kapcsolható-e vele össze?

⁵⁶ *Zeki Validi Togan*, i. m. 98—99, 101, 256 skk.

A kagán méltósága egy meghatározott nemzetségben öröklődik. Ünnepléses beiktatását fentebb ismertettük. Sírját szentnek tekintik.⁵⁷

Mas'ūdī (†956 vagy 957) szerint a főkirály, vagyis *çagan* palotájába bezárkózva él, helyette a király (*malik*) kormányoz. Ha a népet valamely csapás éri, a főkirályt megölik.⁵⁸

A kazár kettős királyság IX—X. századi formája belső fejlődés eredménye. A szakrális jelleg fokozatos erősödését ugyan nyomon követni nem tudjuk, de bizonyos, hogy e folyamat legjellemzőbb sajátossága a kagán személyének szentté válása.

Ami a magyar kettős fejedelemség kérdését illeti, a fentebb idézett források szerint a magyarok nagyobbik vagy főkirályának címe *k.nd(a,e)*; viszont az ügyeket a *dz.la* intézi s mindenki ez utóbbinak engedelmessé.⁵⁹

A *kende* (*k.ndh* كنده) méltóságnév a *kündü* név nyelvjárási változata, amely Anonymus vezérnévsorában *Cundu*, a krónikában *Cund* alakban szerepel.⁶⁰ *Kündü* méltóságnév ismeretes a mongoloknál: kalmük *kündü* 'ein Polizeibeamter' (Ramstedt) s valószínűleg mint mongol jövevényszó az altáji török nyelvjárásokban: alt., leb., küar. *kündü* 1. 'Ehrfurcht, Höflichkeit, Ehrfurcht-bezeugung, Gastmahl'; 2. 'Das zweite wichtigste Amt nach dem Jaisang' (Radloff, Wb. II. 1444). Vö. még mandzsu *kundu* 'Verehrung, Hochachtung'.⁶¹

Szemponctunkból a legfontosabb, hogy e méltóságnév élt a kazároknál *kündü çagan* alakban, mint a kagán bég után következő méltóság.⁶² Ez a körülmény igen valószínűvé teszi, hogy a magyar *kündü* méltóság s ezzel a magyar kettős fejedelemség eredetét a kazároknál keressük. A *kündü* eredetileg a türk-kazár hatalom képviselője, letéteményese volt a magyar törzsszövetség fölött. A magyar törzsszövetség függetlenedése után⁶³ a *kündü* hatalma fokozatosan névlegessé vált, s mellette a *gyula* méltóság nyomult előtérbe.⁶⁴

Támogatja ezt a felfogást az a körülmény, hogy a *kündü* méltóságnév a régi török népek között csak a kazároknál mutatható ki, s bár a *gyula* méltóságnév a kazároknál nem ismeretes, más török népeknél megtalálható.⁶⁵

A magyar fejlődés valamelyest előrehaladt azon az úton, amely a fő-

⁵⁷ MHK. 236—239.; *Zeki Validi Togan*, i. m. 268.

⁵⁸ MHK. 258—260.

⁵⁹ Ld. 3. jegyz.

⁶⁰ SRH. I. 41, 95, 166, 288, 291.

⁶¹ Török eredetűnek tartja *Németh Gyula* (i. m. 259—296. s itt irodalom), valamint *Pais Dezső* (Magyar Nyelv. 1931. 171—174), aki a török *kün* 'nap' szóból származtatja és kapcsolatba hozza Ibn Rusta azon adatával, hogy a kazár fővezér (sad) előtt egy naphoz hasonló tárgyat vittek.

⁶² *Zeki Validi Togan*, i. m. 99, 260. és *Németh Gyula*, i. m. 296. jegyz.

⁶³ Erre vö. *Györffy György*: Magyar őstörténet. Egyetemi jegyzet. 1951. 44.

⁶⁴ A *kündüt* és *gyulát* a magyarok élére állított török (kazár) helytartónak tekinti *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. 1953. 87.

⁶⁵ *Németh Gyula*, i. m. 45. A *gyula* méltóságnév irodalmát ld. *Gyóni*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. 43—45.; *Moravcsik*: Byzantinoturcica. 109. *Pais Dezső* (Magyar Nyelv. 1931. 170—172) a török *çula* 'fáklya' szóból származtatja és kapcsolatba hozza Gardizī azon adatával, amely szerint a kazár fővezér előtt fáklyát vittek. E két magyarázat nehézsége, hogy Gardizī és Ibn Rusta hasonló tartalmú adata azonos forrásra vezethető vissza. A *gyula* méltóság eredetéről vallott korábbi meghaladott nézetemet (ld. Bud. Rég. XVI. 16.) e tanulmányból elhagytam (vö. fentebb 81. l.)

király szakrális jellegű, névleges uralma felé vezet. Ez a fejlődés azonban nem érte el azt a fokot, amely a kazároknál bekövetkezett. Ezt elsősorban annak kell betudnunk, hogy a magyarság helyváltoztató életmódot folytatott és törzsszervezetben élt, míg a kazár társadalom a IX—X. századra már megtelepedettnek mondható, a törzsszervezetet területi szervezet váltja fel, s a kagán állandó székhelyén téglapalotában élt, elszakítva széthullt nemzetsége tagjaitól.⁶⁶

Amíg ugyanis a nomadizálás és a nemzetségi szervezet fennállt, a kündü nem szakadhatott el teljesen nemzetségétől, ami közvetlen gazdasági és katonai erőt biztosított számára; uralma tehát nem válhatott teljesen névlegessé. Ugyanekkor a törzsszövetség ügyeiben intézkedő gyula sem válhatott abszolút hatalommal rendelkező fejedelemmé, mert a törzsfők gazdasági és katonai erejével is számolnia kellett.

A két magyar fejedelem hatalmának mérsékelt eltérésére enged következtetni a Georgius Continuatus néven ismert kútfő adata, amely szerint közvetlenül a honfoglalás előtt, 894-ben Böles Leó bizánci császár követet küldött a magyarokhoz azzal a céllal, hogy bírja támadásra a magyarokat a bolgárok ellen. A követ hajókon a Dunára utazott s találkozott a türkök (magyarok) fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal (*Κουσαρην*) és háborúra bírta őket.⁶⁷

Tekintettel arra, hogy az Anonymus honfoglaló vezérei között szereplő Kündü fia Kurszán (*Cundu filius Curzan*)⁶⁸ azonosítható a szóban forgó Kuszán fejedelemmel, s *Cundu* nevét megszemélyesített méltóságnévnek kell tekintenünk, Kuszánt a magyar kettős fejedelemség kündüjének kell tartanunk, aki mellett Árpád a törzsszövetség ügyeit kezében tartó gyula méltóságot viselte.

A Georgius Continuatus adata arra mutat, hogy a két fejedelem közti különbség külsőségekben nem nyilvánult meg, sőt a szerző az intézkedést kezében tartó Árpádot, a gyulát említi első helyen.

Meg kell jegyeznem, hogy a IX. századeleji kazár kettős fejedelemség hasonló körülmények között, egy követküldés kapcsán tűnik fel Konstantinosz Porphyrogennetos munkájában: „... a kagán és Kazária bégje ehhez a Theótilosz császárhoz követeket küldvén, kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét...”⁶⁹ Itt két méltóságnévet ad meg a forrás, míg a magyarok esetében két személynevet.

A tárgyalt kétségtelen hitelű források elemzése tehát arra az eredményre vezet, hogy a honfoglalás küszöbén a magyar törzsszövetség kettős fejedelemség vezetése alatt állott; a szakrális jellegű főfejedelem Kuszán, a törzsszövetség ügyeinek tényleges intézője pedig Árpád volt.

Ha mármost a honfoglalás és az utána következő események vizsgálatát a teljesen elfogulatlan források alapján akarjuk folytatni, a nyugati kútfőhöz kell fordulnunk.

⁶⁶ A magyar honfoglalás kútfői. 213, 224 kk.

⁶⁷ MHK. 106; vö. *Moravcsik*, Magyar Nyelv. 1931. 84—89 és Byzantinoturcica I. 151; *Gyóni*, i. m. 72—73. A név etimológiáját l. *Pais*, Magyar Nyelv. 1931. 243. jegyz.

⁶⁸ SRH. I. 41, 95.

⁶⁹ Ed. *Moravcsik*. 183.

A nyugati évkönyvekben a honfoglalás és az utána következő események kapcsán feltűnik *Chussal*, a magyarok királya, ill. vezére.⁷⁰ *Chussal*-nak Kuszánnal való azonosságát már Pray és Cornides felismerte.⁷¹

Ezt az azonositást támogatja az alábbi megfontolás.

Chussal (*Cussal*, *Cusa*) az első magyar vezér, akinek neve nyugati évkönyvekben felmerül. E források 904-i eseményekről szólván a magyarok királyának (*rex*) mondják. Minthogy a nyugati évkönyvekben Lél és Bulesú is *rex* néven szerepel, ez a cím nem jelent feltétlenül fejedelmet, de annyit bizonyossá tesz, hogy a honfoglaló magyar vezérek, törzsfők közé tartozott. Mármost Anonymus honfoglalástörténetében 42 vezér, nemzetségtő és jelentékeny szerepet játszó vitéz nevével ismertet meg bennünket (Almus, Arpad, Eleud, Zobolsu, Cundu, Curzan, Ound, Ete, Tosu, Lelu, Huba, Tuhutum, Horca, Gyyla, Zombor, Ed, Edumen, Etu, Eudu, Bungar, Borsu, Ousad, Vrsuuru, Boyta, Ketel, Oluptulma, Zuard, Cadusa, Bugat, Bulsuu, Usubuu, Zoloucu, Velec, Euse, Urcun, Opaforeos, Ogmand, Botond, Culpun, Huhot, Eculsu, Sepel, Turzol). Minden valószínűség amellet szól, hogy ebben a névsorban meg kell találnunk a nyugati forrásokban a magyarok királyának mondott Kuszál vezért is s ez a fenti nevek közül mással, mint Kurszánnal, a bizánci források Kuszán vezérével nem azonosítható.

Mit tartalmaznak a nyugati források Kuszál vezérről?

A nagyjából azonos szöveget mutató Annales Alamannici, Annales Einsidelnenses, Annales Heremi a 904. évnél és az Annales Sangallenses maiores a 902. évnél elbeszéli, hogy a bajorok a magyarokat esellel lakomára hívták, amelynek során Kuszál vezért és kíséretét megölték.⁷²

A legbővebben a humanista Aventinus beszél róla. Ioannes Aventinus, eredeti nevén Ioannes Turmair, a bajor fejedelem történetírója 1517 és 1525 között széles levéltári és könyvtári kutatások alapján írta meg Annalium Boiorum Libri VII. c. nagy történeti kompilációját. Mint Jakubovich rámutatott, műve megírásához „ma már ismeretlen, egykorú XI. századi, helyenként az Altaichi Évkönyveknél is bővebb forrást használt.”⁷³

⁷⁰ Névváltozatok : *Chussal dux* Annales Einsidelnenses, MGSS. III. 140; Annales Heremi, *Gombos*, Catalogus 140; *Chusdal dux* Annales Alamannici, *Gombos*, 91; *Chussol rex* Annales Sangallenses maiores, *Gombos*, 199; *Cusa rex* Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquius derivati, *Gombos* 195; *Cussal, Cusala rex* Aventinus: Annales Boiorum, *Gombos* 342—356.

⁷¹ *Cornides*: Vindiciae Anonymi Belae regis notarii 1802. 232. vö. *Fehér Géza*: Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Bp. 1921. 120; *Gyóni*, i. m. 73. E felfogással szemben a *Cussal* nevet többen a Szilágy megyei Kusaly falu nevével egyeztették. így *Szabó Károly*: A magyar vezérek kora. 132; *Pauler*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. 161; *Hóman*: Magyar Történet I.° 121; *Deér*: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája. 22. *Kuzsaly* falu neve *Cussal* vezér szálláshelyét nem tarthatta fenn, mert Kuzsaly a Meszes hegység közelében egy félreeső völgyben fekszik, ahol X. századi vezéri szálláshelyet nem tehetünk fel.

⁷² *Gombos*, 91, 140, 190 és MGSS. III. 140.

⁷³ Magyar Nyelv. 1927. 229. s itt irodalom. Aventinus adatainak tudományos értékére vö. újabban *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 33; *Székely György*: Kapcsolatok a feudális német hódítók elleni harcokban. Hadtörténeti Közlemények. 1954. 144—145, és *Horváth János* Aventinus-bevezetése „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Kortársak és krónikások híradásai” Szerk.: *Györffy György*. Bp. 1958. 195.

Aventinus szerint a magyarok *Cussal rex* vezetése alatt jöttek ki Szkítiából és költöztek be Magyarországra.⁷⁴

Alább ismerteti Cussal királynak a Fische folyó mellett bekövetkezett elestét, amelyet Luitpold bajor herceg katonai sikerének tulajdonít.⁷⁵ Aventinus erre vonatkozó forrása ismeretes előttünk; ő maga kivonatolta az *Annales Iuvavenses* c. évkönyvet, amely tévesen a 901. évnél megemlíti, hogy *Cusa rex* seregével együtt legyőzött a Fischaha mellett.⁷⁶

Azt hiszem, hogy e források alapján, amelyek az Árpád-ház uralmának kezdetei tekintetében teljesen elfogulatlanok, megállapíthatjuk, hogy Kuszán kündü, a magyarok főfejedelme részt vett a honfoglalásban és az ezt követő években irányító szerepet vitt egészen 904-ben bekövetkezett haláláig, amikor is a bajorokkal folytatott béketárgyalás kapcsán a Fische mellett megölték. Ez a határszéli tárgyalás emlékeztet a Dunára hajózott császári követtel való tárgyalásra, amelyen Árpád is részt vett. Említésre méltó, hogy Árpád nevét az egykorú nyugati források egyáltalán nem ismerik, aminek alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy Árpád irányító szerepe a besenyő csapást követő honfoglalástól a Kuszán haláláig terjedő rövid idő alatt háttérbe szorult.

*

Az eddig tárgyalt elfogulatlan források elemzése után térjünk át a második források csoport vizsgálatára, a magyar krónikára. Krónikairodalmunk a népmondákban és nemzeti hagyományokban megőrzött dinasztikus szempontoktól mentes történeti anyagot, ez azonban akár az énekmondók változtatása, akár a krónikába való beolvasztás révén az Árpád-ház érdekeinek megfelelő módosítást szenvedett. E változtatás azonban kielemezhető az egyéb adatainkkal való egybevetés révén.

Vegyük vizsgálat alá mindenekelőtt a földvásárlás elbeszélését, a fehér-ló mondát. E monda szövegét bővebb krónikáink, a Bécsi Képes, Budai és Dubnici krónika tartotta fenn, indokolatlanul besúrva a hét vezér felsorolásába, az első vezér, Árpád származásának és szálláshelyének ismertetése közé (28. fejezet). A monda bevezető sorait, a havasokon való átkelés, a sasok elől való menekülés és az Erdélybe való költözés történetét a XIII. századi krónikaszerkesztő helyesen a 26. fejezetben a honfoglalás elbeszélésénél adja.⁷⁷

A fehér-ló monda szövege magyar fordításban a következőképpen hangzik:

„Álmot Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába. Erdélyben tehát megpihentek és barmaikat erőhöz juttatták. Hallván pedig a lakósktól a föld jóságát, hogy a Duna a legjobb folyóvíz és hogy annál a tájnál a világon jobb föld nincsen, tanácsot tartottak és Künd fiát, Kusidot követül küldték, hogy menjen és tekintse meg az egész földet és ismerje ki a föld lakóseit. Midőn Kusid Magyarország közepére érkezett és a Duna mellékére ereszkedett, a helyet gyönyörűsége miatt a földet köröskörül jónak és termékenynek, a folyó vizét és rétjeit kitűnőeknek találta, s megtetszett neki. Azután a tartomány Szvatopluk nevű fejedelméhez ment, aki Attila után uralkodott. Köszöntötte őt övéi nevében és előadta az okot, amiért jött. Ezt hallván Szvatopluk nagyon megörült, mert azt gondolta, hogy telepések s azért jönnek, hogy

⁷⁴ *Gombos*: Catalogus 342—344.

⁷⁵ Uo. 346.

⁷⁶ Uo. 915.

⁷⁷ SRH. I. 286—289; vö. *Györffy*, i. m. 92.

a földet megműveljék. Ezért a követet örömmel küldte vissza. Kusid pedig megtöltvén kulaesát a Duna vizéből, megrakván tömlőjét a perjefüvel és mutatót vévén a fekete homokos földből, visszatért övéihez. S amint elbeszélte mindent, amit hallott és látott, nagyon megörültek. A kulacs vizet, a földet, és a füvet megmutatta nekik. Megízlelvén, úgy látták, hogy a föld igen jó, vize édes és legelőjén olyan füvek teremnek, mint amelyekről a követ beszélt. Árpád pedig övétől körülvéve ívókürtjét megtöltötte a Duna vizéből és az összes magyar előtt arra a kürtre, a mindenható isten kegyelmét kérte, hogy az úr azt a földet engedje nekik örökre. Amint szavait végezte, a magyarok háromszor kiáltották: „isten, isten, isten”. Ekkor találták fel ezt a szokást, mely a magyaroknál a mai napig megvan. Aztán visszaküldték ugyanezt a követet közmegegyezéssel az említett fejedelemhez és földjéért egy nagy fehér lovat küldtek neki arabiai arannyal megaranyozott nyereggel és aranyos fékkel. Ennek láttára a fejedelem még jobban megörült, mert úgy vélte, hogy azt mint holmi telepések a földért küldötték. A követ pedig azt kérte a fejedelemtől, hogy adjon földet, füvet és vizet. A fejedelem erre elmosolyodva mondotta: „Vegyenek, amennyit akarnak, ezért az ajándékért!” S így a követ visszatért övéihez. Erre Árpád és a hét vezér benyomult Pannóniába, nem mint jövevény, hanem mint a föld örökös jogú birtokosa. Ekkor másik követet küldtek a fejedelemhez és ezzel az üzenettel bocsátották el: Árpád és emberei azt mondják neked, hogy azon a földön, amelyet megvettél, ne maradj tovább semmiképpen, mivel a földedet lovon, füvedet féken, vizedet nyergen megvették és te szegénység és kapzsiság miatt a földet, füvet és vizet nekik engedted!” Midőn a fejedelemnek elmondták az üzenetet, így szólt: „Azt a lovat üssék agyon bunkósbottal, a féket dobják a rétbe, a nyeret pedig vessék a Duna vizébe!” Mire a követ így szólt: „S aztán az én uramnak mi kára lesz belőle? Ha a lovat agyonütöd, az ő kutyaírnak adsz eledelt; ha az aranyos féket a fűbe dobatod, kaszáláskor az ő emberei lelik meg, ha az aranyos nyeret a Dunába vetteted, az ő halászhajójuk ki a partra, s azok vizsik haza! Akié a föld, a fű, s a víz, azé minden!” A fejedelem ezt hallván s félvén a magyaroktól, hirtelen hadat gyűjtött, meg segítséget kért a barátaitól és mindezeket összeszedvén, ellenük indult. A magyarok eközben a Duna mellé érkeztek s egy gyönyörűsége mezőn hajnalhasadtával harcra keltek. Az úr segedelme pedig a magyarokkal volt, kiknek színe előtt az említett fejedelem futásnak eredt. A magyarok pedig a Dunáig üzték, ott aztán ijedtében a Dunába vetette magát s annak sebes vizébe fulladt.⁷⁸

Ami a monda eredetiségét illeti, a forráskritikai kutatás újabb eredményei szerint már bennfoglaltatott a XI. századi Gestában. Erre enged következtetni a tartalom számos archaikus vonatkozása, de erre mutat formailag a rimes próza jellegzetes alkalmazása is.⁷⁹

Ha most szempontunkból vizsgálat alá vesszük a monda szövegét, feltűnik, hogy a honfoglalásnak két magyar résztvevőjét említi csupán, Almos fiát Árpádot és Künd fiát Kusidot. Nyilvánvaló, hogy Künd fia Kusid, az Anonymus által helyesebb néven megőrzött Kündü fia Kurszán honfoglaló vezérrel azonosítható,⁸⁰ s így a magyar monda ugyanazon két személy nevét őrizte meg a honfoglalás elbeszélésében, akiről a kétségtelen hitelű Georgius Continuatus a honfoglalás előtti években mint a magyarság két vezetőjéről tudósít. További jellegzetessége a mondának, hogy szerepel benne Kündü, a főfejedelem, ill. ennek fia; különös módon azonban nem vezérként, főfejedelmet megillető helyen, hanem Árpád követévé degradálva.

Világos, hogy ez a degradálás utólagosan történt és célzata dinasztikus: egyrészt Árpád egyedülálló szerepének kiemelése, másrészt a főfejedelem, a kündü szerepének eliminálása.

⁷⁸ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 41—42.

⁷⁹ Györffy, i. m. 20, 92. és Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. 293—295. Hogy *Zuatapolug* neve a mondában újabb, XIII. századi beszúrás, ld. Györffy, i. h.

⁸⁰ Ezen a véleményen volt már Cornides, i. m. 232. Vö. Fehér Géza, i. m. 175. A Kuszán—Kurszán helyére behelyettesített hasonló hangzású Kusid név gyakran szerepel az Árpád-korban. Ld. Pais, Magyar Nyelv. 1931. 174.

Valószínű, hogy e változtatást a népi énekmondó történetű s egyben kissé Árpádház-ellenes szövegén a XI. századi krónikaíró végezte el. Ennek alátámasztásaként utalhatok arra, hogy az Árpádok harcai a törzsfők feletti egyeduralomért a levert törzsfők és szétszórt törzsek körében bizonyára olyan reakciót váltott ki, aminek a legyőzöttek énekmondói hangot adtak, és énekeikben generációkon át hirdettek. Ezért volt szükség a nyilvánvalóan dinasztiaellenes énekmondók „megrendszabályozására”, amiről a pozsonyi krónika tudósít egy helyen;⁸¹ és ennek eredménye lehetett az a sajátos helyzet, hogy árpádkori énekmondóink királyi és várfeledekre összetelepítve, a központi hatalom felügyelete alatt folytatták működésüket.⁸²

De bármilyen erős volt is a dinasztikus hatás, Árpád viszonylagos második szerepe helyt kapott másutt is a krónikában. Horváth János hívta fel a figyelmet a krónika 28. fejezetének egy helyére, amelyből ő az Árpádok tudatos lebecsülését olvassa ki, amely azonban emellett történetileg is alátámasztható.⁸³

A fehér ló monda után ugyanis a krónika a következőket írja: „Árpád vezér Szkítiában azt a speciális tisztséget viselte és nemzetsége azon jogos és bevált szkítiai szokást gyakorolta, hogy a hadbavonulók *előtt* kellett mennie, visszatérés alkalmával pedig utoljára visszavonulnia; így ő a Pannóniába költöző többi vezéreket állítólag megelőzte.”⁸⁴

Jogos ennek alapján Horváth Jánosnak a feltevése, hogy a krónikaíró „ezzel a megállapítással Árpádot és nemzetségét a meghódolt vagy csatlakozott törzsek rangjára süllyeszti le. Tudvalevően a hódolt népek képezték az elő- és hátvédet a hadbavonuló seregnél.”⁸⁵

Nézetem szerint midőn a krónikaíró az idézett szöveget leírta, nem csupán saját dinasztiaellenes érzelmeinek, lebecsülésének adott kifejezést, hanem hagyományra támaszkodott.

Van egy jel ugyanis, ami arra mutat, hogy Árpád szerepe a honfoglalás után csökkent. Kurszán 904-i önálló külpolitikai akciója halvány jele lehet annak, hogy Árpád hatalma 896 után korlátozódott, talán éppen a csatlakozott törzsek vezetésére, amint erre a krónika idézett szavai utalnak.

Ez az állapot azonban — mint alább látni fogjuk — Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után megváltozott.

A krónikában szerepel még egy ízben Künd és fia, Kusid alakja, ti. a hét honfoglaló vezér felsorolásában. Eszerint a negyedik vezér Künd volt, akinek fiai, *Kusid* és *Cupian* (Kaplony) a Nyír mellett szállottak meg s itt monostort alapítottak.⁸⁶

A krónika vezérnévsorának azonban történeti hitelt nem tulajdoníthatunk. Mint korábban bővebben kifejtettem, a krónika vezérnévsora a magyar történeti mondák kimagasló alakjainak egymás mellé állítása révén keletkezett: így pl. Künd és fia, Kusid a fehér-ló mondából került a hét vezér közé, Lél és Bulcsu a Lehel-kürt mondából. Utóbbiakat éppenséggel 955-ben ölték meg Augsburgban, honfoglaló vezérek tehát egyáltalán nem lehettek. Hogy Kap-

⁸¹ SRH. II. 51.

⁸² Vö. *Pais Dezső*: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink c. tanulmányát Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953. 95—110.

⁸³ *Horváth János*, i. m. 347.

⁸⁴ SRH. I. 290.

⁸⁵ *Horváth János*, i. m. 347—348

⁸⁶ SRH. I. 166. 291.

lonyt, ill. a Kaplony-nemzetséget milyen alapon hozta össze a krónikairó Künd fia Kusiddal, biztosan nem állapítható meg; talán azért, mert a XIII. században is szereplő kék-kend nép a Kaplonyok területén lakott.⁸⁷

Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk Anonymus Gestájának, amely történeti szempontból figyelmet érdemlő nemzetségi hagyományokat tartott fenn.

Anonymus a hét magyar honfoglaló vezér között negyedik helyen szerepelteti Kündöt, ill. fiát, Kurszánt. Szerinte: „...Árpád ... Kündünek, Kurszán apjának földet adományozott, Attila király városától a százhalomig és Gyógyig, fiának meg egy várat népe őrizetére. Kurszán aztán ezt a várat a maga nevééről nevezettette s ez a név a mai napig sem ment feledésbe.”⁸⁸

Anonymus idézett megjegyzésének történeti hitelét más, kétségtelen hitelű forrásokkal való egyezés bizonyítja.

Kündü és fia, Kurszán nevééről s e neveknek az egykorú külföldi forrásokban való előfordulásáról már beszéltünk. Kurszán nevét azonban nemcsak a külföldi kúttók őrizték meg, hanem a magyar oklevél-irodalom is.

Az Árpád-korban Pest és Pilis megye területén virágzott a Kartal-, más néven Kurszán-nemzetség. Az 1263-ban szereplő *Korzan*-nemzetségbeli Uza fia Péter 1247-ben és 1276-ban a Kartal-nemzetség tagjaként szerepel.⁸⁹

A nemzetség ismert Árpád-kori öröklött birtokai a következők: Szent Jakab részei (Óbuda és Felhévíz között), Rév-Jenő része (a Margit-híd pesti hídlője körül), Tápió-Szecső, Tápió-Ság és Kartal Pest megyében, Bodony Nógrád megye déli szélén, Keveaszó, ma Kajászó, Fejér (régén Pest) megyében. Szerzett birtokrészük volt egyebek között Pomázon is.⁹⁰

Az említett Uza fia Ferenc fia Bertalan 1300-ban egy oklevélben *Chyko* néven is említetik.⁹¹ A XIV. század közepén *Chyko* tárnokmester Pomázon is birtokol.⁹² Bizonyára ő a névadója a középkori pomázi Cziko vagy Csikó családnak, amelynek emlékét a Pomáz felett emelkedő Nagycsikóvár hegy neve máig őrzi.⁹³

A Kartal-Kurszán-nemzetség hagyományai alapján írja Anonymus, hogy a nemzetség a honfoglalás óta bír földet e vidéken. A gestairó azonban csak a Százhalomtól Gyógyig terjedő birtokrészt említi földrajzilag közelebb-ről meghatározva, amely területet Kajászó vidékén a XIII. században is bírta a nemzetség.

Az Anonymus által említett Kurszán vára még a XIV. században is ismeretes volt Óbuda területén. E vár 1332-ben említetik „...loci antiqui castrī *Kurchan* vocati...”; 1373-ban pedig „...inter antiqui castrī *Kurchan* vocati...” néven.⁹⁴ Közvetlen környékén pedig egy szőlő 1485-ben ilyen

⁸⁷ Györffy, i. m. 99—105; vö. Pais, Kőrösi Csoma Archivum. I. 274—275.

⁸⁸ Pais: Magyar Anonymus. 83; SRH. I. 95.

⁸⁹ Wertner, Századok. 1899. 722; Karácsonyi: A magyar nemzetségek. II. 306.

⁹⁰ Uo. II. 306—309.

⁹¹ Budapest Okleveles Emlékei. I. 347—349.

⁹² Anjou-kori okmánytár VI. 112, 147.

⁹³ Csánki: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. 17. A Nagycsikóvár déli oldalán van a Holdvilágárok, amelynek barlangjárattal kivájt függőleges sziklafala előtt, a nagy kőtömbök alatt többen Árpád sírját keresték. Ez a feltevés minden történeti alapot nélkülöz.

⁹⁴ Anjoukori okmt. II. 636; Dl. 6136; Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. 88.

néven szerepel: „...vineam suam *Korcan* vocatam in promontorio civitatis veteris Budensis adiacentem.”⁹⁵

Mindkét említés határjárásban fordul elő, mégpedig ugyanazon 26 hold területű szántó föld határainak feljegyzésében, amely 41 év leforgása alatt kétszer cserélt gazdát.

Az 1332-i határleírás a következőképpen hangzik: „...quandam terre sue arabilis particulam in territorio Veteris Bude prope Dyoskut circa magnam viam existentem cum eadem via a parte meridionali directio ex parte loci antiqui castris Kurchan vocati incipiendo a parte inferiori videlicet a parte vinearum circuendo usque aciem lapidei orti circumdatam, cui quidam terre particule a parte orientali in medietate terre Emiriici filii Jacobi et Galus ac Johannis filii Chepani coniunguntur, a parte vero occidentali et septentrionali ultra dictam magnam viam a parte vinearum terra Cheneus vicinari dinoscitur.”

E határjárásból annyi derül ki, hogy a szóban forgó 26 hold föld Óbuda területén, Kurszán várától északra feküdt. A nagy út, amely mögött nyugat (és észak?) felől szőlők terülnek el, lehet a régi Buda—esztergomi nagy út, a mai Bécsi út vonala táján, amelyen túl nyugat felé a hegylejtő emelkedni kezd; de lehetne a Budáról Óbudára vezető régi út is.

1373-ban így állapítják meg a birtok határait: „...in territorio Veteris Budae existentem... inter antiqui castris Kurchan vocati locum et curiam reginalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum Beate Virginis sanctimonialium Veteri Buda se extendentem.”

E meghatározás szerint a szóban forgó 26 hold a régi Kurszánvára és a királynéi udvar között fekszik s a nagy útig és az óbudai apácák, a klariszszak 1334-ben alapított kolostoráig terjed.

A határjárásban szereplő fix pontok fekvését nem ismerjük minden kétséget kizáróan. A királynéi udvar valószínűleg az óbudai református templom helyén terült el.⁹⁶ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy Kurszán vára, amely a keresett 26 hold föld déli csücskénél feküdt, az összes többi óbudai határpontokhoz (királynéi udvar, klarissza-kolostor stb.) viszonyítva délre feküdt. Legvalószínűbb tehát az a feltevés, amely Kurszán várát a régi Óbuda belterületétől délre feltárt római katonai amfiteátrum romjaiban kereste.⁹⁷ E nagy kiterjedésű kör alakú római építmény alkalmasnak kínálkozott arra, hogy egy nomád fejedelem sátrát felüsse benne.

Megjegyzendő, hogy az amfiteátrum feltárasakor magyar régészeti anyag nem került elő, csupán longobárd kincslet,⁹⁸ ami mindenesetre az építmény népvándorláskori használatát bizonyítja. A leletanyag hiányának egyik oka az lehet, hogy mind az Arpád-kori, mind barokk-kori Óbuda építésénél az amfiteátrum kőanyagát kitermelték. Ennek ellenére a kör alakú építmény várszerű jellege olyan nyilvánvaló volt, hogy XVIII. századi térképek mint erősség romjait tüntetik fel.

⁹⁵ *Bártfai Szabó László*: Pest megye okleveles emlékei. 289.

⁹⁶ *Csemegi József*: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? 1—11. Különnyomat a Magyar Mérnök és Építészegylet, Értekezések, Beszámolók. 1943. V. számából. *Gerevich László*: Castrum Budense. *Archaeologiai Értesítő*, 1952. 162.

⁹⁷ *Gárdonyi Albert*: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Bp. 1941. 37—38; *Belitzky János*: Észrevételek Budapest koraközépkori helyrajzához. 19; *Csemegi József*, i. h. 7—8.

⁹⁸ *Nagy Tibor*, *Corvina* IV. 12; Budapest története I/2. 784.

Ami Kurszán itt lakását illeti, fennáll az a lehetőség is, hogy később fűzték hagyomány alapján e várszerű építményt Kurszán nevéhez, s így régészeti emléket nincs okunk keresni.

Bárhogyan is foglalunk azonban állást Kurszán szálláshelyének fekvését illetően, amnyi kétségtelen, hogy Óbuda területén feküdt, s ez Budapest története szempontjából döntő jelentőségű mozzanat. Azt mutatja ugyanis, hogy a honfoglaló magyarság főfejedelme „Kündü fia Kurszán” már a honfoglaláskor az ország természetes központját, Budát (a későbbi Óbudát) választotta székhelyéül. Nem lehetetlen, hogy Kurszán halála után az Árpádok szándékosan választottak új székhelyet Fehérvár, ill. Esztergom helyén; aligha lehet ugyanis véletlen, hogy Buda, az eredeti központ, város és réves hely a királyság megalapításakor nem lett sem királyi, sem megyei, sem püspökségi székhely. Buda központi fekvése azonban elkerülhetetlenül magával hozta, hogy az ország székhelye több mint három évszázados ingadozás után ismét Buda lett.

Mi adta meg Óbuda különös jelentőségét a honfoglaláskor és történetünk korai századaiban? Kétségtelenül a Dunán való átkelés kedvező lehetőségei. Óbuda keletkezését és korai jelentőségét nem érthetjük meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy a honfoglaló magyarság, sőt állattenyésztő népességünk még századokig nem csónakon kelt át a nagy folyókon, hanem bőrtömlőn, lovait és marháit úsztatva maga után. Így keltek át Anonymus szerint a honfoglaló magyarok az Etil-folyón, a Volgán és így kelhettek át az Anonymus által említett megyeri réven is.

Hogy milyen módon zajlott le egy ilyen átkelés, azt Ibn Fadlān 922-i útjának leírásából ismerjük meg legszemléltetőbben. Ibn Fadlān az Uraltól délre folyó Bagindi folyón való átkelés leírásában elmondja, hogy a folyónál a karaván emberei előszedték tevébőrből készült bőresónakjaikat, kifeszítették, leszedték a tevéről a málhát és megtöltötték a kerek bőresónakok belsejét ruhákkal és áruval. Midőn a bőresónak tele volt, 4—6 ember ült rá, nyírfaágot vettek a kezükbe s evezőként használták, amíg a csónak forogva és a folyótól sodorva átért a túlsó partra. A lovakat és tevéket hívták maguk után s ezek úsztak utánuk. Mielőtt a karaván bármit átszállítana, szükséges, hogy egy csapat fegyveres harcos elsőnek átkeljen az átkelés biztosítására.

Az Úral (Džajih) folyón való átkelés leírása kapcsán elmondja, hogy ez a legnagyobb, legszélesebb és legerősebb sodrú folyó, amit látott. Láttá, amint az egyik bőresónak felborult s akik benne voltak, megfulladtak. Általában itt a karaván számos tagja, sok tevé és ló veszett el, s csak nagy ügyvel-bajjal tudtak átjutni.⁹⁹

Ez a leírás nemcsak az átkelést szemlélteti, hanem megmutatja a különbséget a csendes- és gyorsvizű folyók között is.

Ha most fontolóra vesszük a tömlőn való átkelés és az állatokkal való átgázolás és úsztatás lehetőségeit a Duna középső szakaszán, meg kell állapítanunk, hogy erre alkalmasnak a Visegrád és Rácalmás közötti szakaszon egyedül a Káposztásmegyer és Római fürdő közti Duna-szakasz, a régi megyeri rév környéke kínálkozik.

A Duna ezen a szakaszon a legszélesebb, zátonyokkal tarkított, sodra a leglassúbb, úgy hogy Óbudáig még a víz által elsodort tömlők is partot érnek.¹⁰⁰

⁹⁹ *Zeki Validi Tcğan*, i. m. 31—32, 34.

¹⁰⁰ A primitív őskori fatörzsből vajt csónak és tutaj kapcsán hasonló gondolatot vetett fel az őskorra nézve *Tcmpa Ferenc*, Budapest története. I/1. 5.

A Margitszigetnél viszont a Duna medre összeszorul, sodra megnő, ami alkalmatlanná teszi tömlőn való átkelésre, gázolásra. Ráadásul a partja a Gellért-hegynél sziklába, Lágymányoson mocsárba ütközött, ami a vízből való kijutást nehezítette.

A folyón való nomád átkelés e kedvező természeti feltételei eredményezték, hogy amióta állattenyésztő nomádok költöztek a Kárpát-medencébe, Óbudának és a megyeri rév környékének nagyobb települési jelentősége volt, mint pl. Pestnek; ennek kell tulajdonítanunk azt is, hogy Aquincum itt alakult ki, közel a lovas barbárok átkelő helyéhez, hogy Kurszán itt telepedett meg a róla elnevezett várban, de még azt is, hogy Batu kán itt kelt át a Dunán és Óbudán szállott meg egy időre.¹⁰¹

Óbuda és a megyeri rév szerepének csökkenése kapcsolatba hozható egyrészt a nomád állattartás csökkenésével, ami a gázlók forgalmának hanyatlását vonta maga után, másrészt a kormányozható evezős csónakkal való átkelés kifejlődésével. A csónak gyorsabb és biztonságosabb átkelést biztosított a keskeny és mélyvízű pesti és jenei réven, mint a szélesmedrű zátonyos megyeri réven. A pesti és jenei rév kifejlődése nyomán viszont a városfejlődés súlya délebbre, e révek környékére tolódott, ami nemcsak a két Pest és Felhévíz, hanem a XIII. században a vár kialakulására is hatással volt.

Az itt felvázolt szempont — úgy gondolom — megérteti velünk annak szükségszerűségét, hogy miért vált Óbuda már a honfoglaláskor fejedelmi székhellyé.

Hogy Kurszán melyik évben telepedett meg e vidéken, a honfoglalás menetének bizonytalan kronológiája miatt nem tudjuk eldönteni. Az azonban nagyon valószínűnek tartható, hogy az Alföldet már a honfoglalás első évében, 896-ban megszállták. A Dunántúl megszállása egy-két évvel később történt, 900-ban azonban már kétségtelenül kezükben volt, mert a Fuldai évkönyvek, amelyek 901 derekán megszakadnak, a 900-as évnél azt írják, hogy a magyarok a bajorok földjét ravaszul kikémlélvén s az Ennsen áttörvén, Bajorországot kegyetlenül pusztították és azután visszatértek „övéikhez Pannóniába”; tehát már ekkor bírták a Dunántúlt is, mert ugyanekkor a bajorok földjük védelmére az Enns mellett Ennsburgot felépítették.¹⁰²

Kurszán és nemzetsége óbudai megszállásának időpontját tehát legkésőbb 900-ra tehetjük.

Mekkora területen telepedett meg Kurszán nemzetsége?

E tekintetben a nemzetség által még a XIII. században is örökölt nemzetségi jogon birtokolt földek adnak nagy vonalakban felvilágosítást. A fentebb név szerint ismertetett helységek fekvéséből, valamint Anonymus megjegyzéséből megállapítható, hogy a nemzetség a középkori Pilis és Pest megye területén szállott meg. A nemzetség kezében tartotta tehát az ország szívéét és a legfontosabb dunai átkelőt, a megyeri révet.

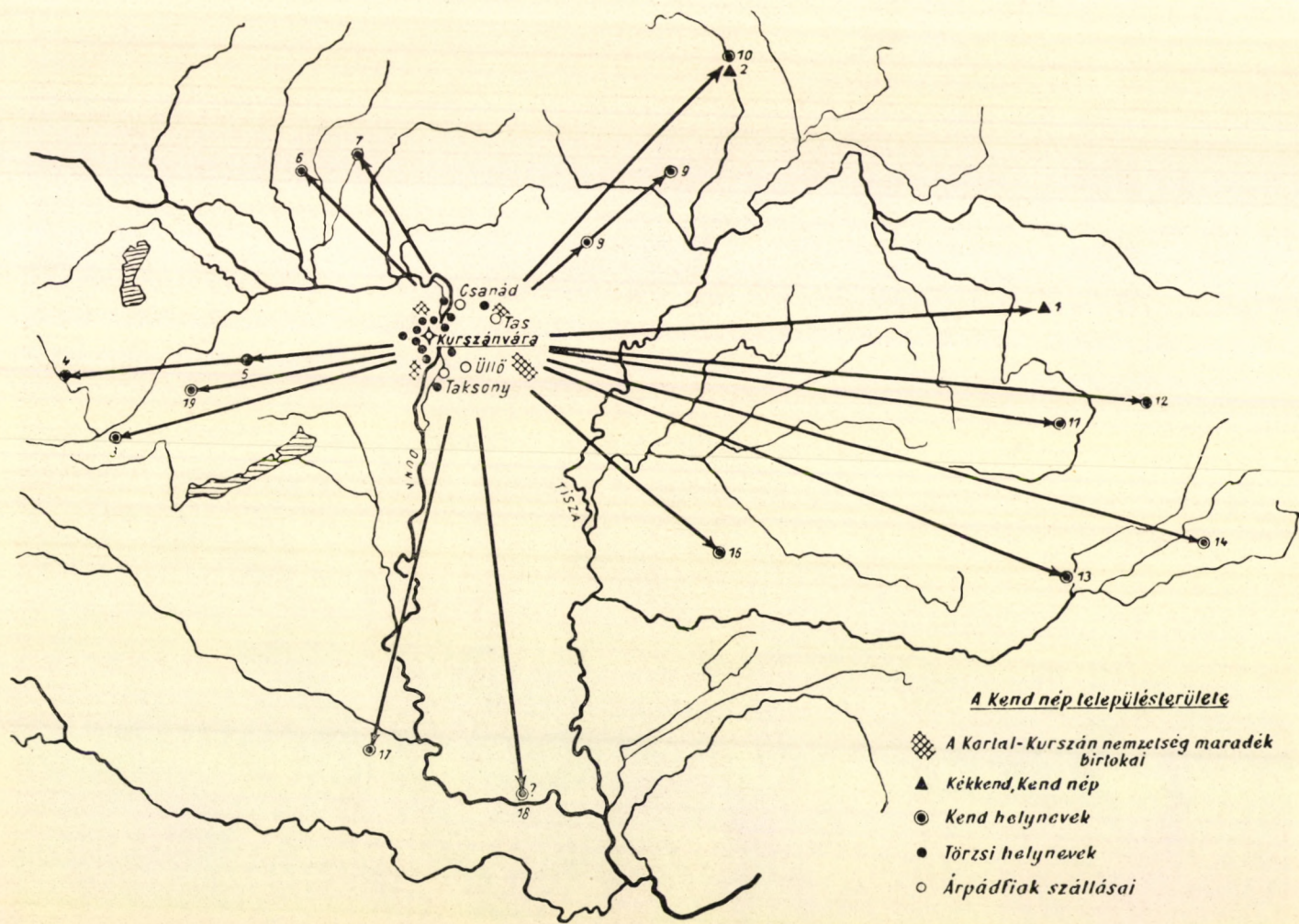
A nemzetségnek ez a kulcsfontosságú birtoklása, amely fölényt biztosított számára a törzsek felett, nem volt tartós. Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után olyan jelenségeket észlelünk e terület birtoklását illetően, ami kétségtelenné teszi, hogy jelentős változás történt a főhatalom birtoklása tekintetében.

¹⁰¹ Tarikh-i Üngürüş. Magyar Akadémiai Értesítő, II. 1861. 312.

¹⁰² Gombos, Catalogus. 133; vö. Pauler Gyula: Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában. Bp. 1883. 30.

Óbuda térképe 1756 körül, melyen a "Rudera von einem Castel" felirat az amfiteátrum, ill. Kurszán vára helyét jelzi.
(Orsz. lt. Zichy lt.)

Anonymus műve 52. fejezetében arról tudósít, hogy „az Úr megtestesülése-
sének 907. esztendejében Árpád vezér elköltözött ebből a világból. Tisztes-
séggel temették el őt egy kis folyónak a forrása felett, amely kömederben
folyik alá Attila király városába. Egyszersmind ott a magyarok megtérése
után a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egyház épült, mely fejrnek híva-
tik.”¹⁰³

Ha a 907. évszám tekintetében — ismerve Anonymus kronológiai adatai-
nak értékét — lehetnek is aggályaink, semmi okunk nincs kételkedni abban,
hogy Árpádot Óbudán temették el, ott, ahol később a dinasztiaalapító iránti
kegyeletből Fehéregyházat felépítették.¹⁰⁴ Ha pedig Árpádot Óbudán temették
el, ez azt felelti, hogy Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után Árpád elfog-
lalta a főfejedelem székhelyét, valamint az ország kulcspozícióját jelentő
megyeri révet s magához ragadta a főhatalmat. Ez a hatalomátvétel kezdetét
jelentette azoknak a harcoknak, amelyet Árpád utódai folytattak a törzs-
fők leverése érdekében, s amelyet csak István királynak sikerült befejezni
Koppány, Gyula és Ajtony leverésével.

Hogy ez a hatalomátvétel milyen módon ment végbe, közvetlen leírások-
ból nem ismerhetjük meg. A települési viszonyok térképre vetítéséből azon-
ban meglepő módon tükröződik egy folyamat, amelyet csak egyértelműen
lehet magyarázni.

Árpád-kori okleveleinkben a gyepükön feltűnik a kündü nevét viselő
kend nép és számos, ezek emlékét őrző Kend helynév. Az idevonatkozó ismert
adatokat 1924-ben Pais Dezső összeállította,¹⁰⁵ az alábbiakban új adatokkal
kiegészítve felsorolom.

1. Szatmár megyében a Nagybánya melletti Kékes erdő két XIII. századi oklevél
tanúsága szerint korábban a *kék-kend*-nép lakóhelye volt. 1216: „... siluam ... cum
metis et terminis quibus populi *keykend* illam tenuerant” (Dl. 74; hibásan *Fejér*: Cod.
Dipl. III/1. 176: *Keykena*); 1231/1397: „siluam quandam nomine Keykus, que olim
populorum qui ulgo *Keyquend* dicuntur fuerat” (Dl. 1746; hibásan *Wenzel*: XI. 231:
Keyksuend). A kék-kend nép kétségtelenül a Lápos-folyó völgyének őrizetére kiren-
delt határvédő népelem volt.¹⁰⁶

2. Sáros megyében a Somos mellett fekvő *Sumreth* és *Yglyche* földek határ-
járásában 1284-ben említene *kendi* (*Quendi*) néven nevezett szomszédokat: „... des-
cendit super Ruda potok et descendit infra super pefatam aquam et ibidem sunt vicini
et commetanei sui *Quendi* vocati, iobagiones parui Michaelis, ita circumeundo, ut supra
audistis, descendit et uenit iterato ad aquam Tarcha. . .” (Dl. 1172. Wenzel kiadásában
(IX. 389.) a szóban forgó rész kimaradt; *Fejér* kiadásában (Cod. Dipl. V/3. 252.) az
idézett helyen *Buda potok* és *Muendi* áll!) Az itt feltűnő *Kendi* falut ld. 10. szám alatt.

3. *Szarvaskend* 1236: *Zorwoskend* (Házai Okmt. VIII. 32.); 1291: villam Castri
Ferrei *Zoruuskend* vocatam iuxta fluium Raba (*Wenzel*: ÁUO. XII. 502.) Vas megyé-
ben Körmend mellett délkeletre (*Csánki*: Magyarország történelmi földrajza. II. 795.).

4. *Kendszék* 1352—55: *Wosuereuzek*; 1358: *Wosvereuzek* al. nom. *Kendzek*
(*Csánki*, II. 808.), Vas megyében, a mai Kis-, Német- és Oláhciklennek felel meg
Felsőőr, Alsóőr és Órisziget mellett.

¹⁰³ Pais: Magyar Anonymus. 92; SRH. I. 106.

¹⁰⁴ Fehéregyház helyének kérdésére itt nem térek ki. E sokat vitatott problé-
ma irodalmát ld. *Banner—Jakabffy*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája
a legrégebbi időktől a XI. századig. Bp. 1954. 519—520; *Berlász*, Bud. Rég.
XVIII. 601.

¹⁰⁵ Kőrösi Csoma Archivum. I. 270—276.

¹⁰⁶ Schönherr Gyula emlékezete, Bp. 1910. 368—9.; *Jakubovich*, Magyar Nyelv.
1916. 177—178.; *Madzsar*: Uo., 228. és 1917. 281—283.; Pais Dezső, KCsA. I.
270—276.; *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. 18.

¹⁰⁷ Vö. Pais, Magyar Nyelv. XII. 16.

5. *Kendi* 1237—40: *Kendy* (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. 780.). Veszprém megyében Vanyola szomszédja volt. Ezzel azonos a *Csánki* által (III. 64.) tévesen Győr megyébe helyezett *Kendi*.

6. *Kend(i)* 1280: terram castris Nitriensis *Kend* vocatam vacuum et habitatoribus destitutam, iuxta fluvium Radusna (*Wenzel*, IX. 247.); 1342: possessionem suam *Kendy* vocatam vicinam et commetaneam possessioni... Ezbeig vocate in comitatu Nytriensi (*Knauz*: Mon. Eccl. Strig. III. 462.). Nyitra megyében Üzbég és Csab között feküdt (*Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése. 38.).

7. *Kendi* 1156: *Cundi* (*Knauz*: Mon. Eccl. Strig. I. 108 és *Knieszsa*, Századok. 1939. 182.); 1387: *Kendy* (Dl. 7325, 30140 és 28703; vö. *Csánki* Dezső irodalmi hagyatéka, Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár. Bars vármegye); 1423—24: *Kendi* (*Csánki*, Klebelsberg Emlékkönyv. 287.); Bars megyében Kistapolcsánytól északra Zsikva, Szikó és Keresztúr vidékén feküdt.

8. *Kendi* 1454-ben „Gregorius de *Kendi*” tiltakozott, hogy a Pálócziak „certas particulas terrarum suarum arabilium *Laaz* vocatarum perarari fecissent, insuper alias particulas similiter terrarum arabilium neonon quoddam pratum et silvam *Alsok* vocatas omnino in territorio dicte possessionis *Kendi* in comitatu Hewesiensi existentis habitare occupare niterentur” (Dl. 14828.). Az itt szereplő *Kendi*-i Gergely a Sáros megyei *Kendi*-i család tagja volt, amely Alsokot is birtokolta Hevesben (*Wertner*: Turul. XV. 76—78.), az oklevél szövege szerint viszont a tilalmazott *Alsok* és *Kendi* birtok Heves megye területén feküdt. Heves megyében valóban volt *Alsok* falu, mely később Pósvárallya néven szerepelt s a mai Pósvár pusztának felel meg (*Karácsonyi*, Turul. XXII. 81.). *Csánki* *Kendi* falut (i. m. I. 64.) szintén Heves megye területére helyezi.

9. *Kendkecs* 1279/1343: *Kendkeech*, amelyet az *Ewrheg* választ el Damaktól (Dl. 75837. Egy 1312/1342-i átiratban hibásan *Kondkeech* Dl. 75836., vö. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vm. múltjából. II. 76.); 1459: *Kech*; 1523: *Keech* (*Csánki*, I. 173.) ma Kéres puszta Borsod megyében Hegymeg és Lak között.

10. *Kendi* 1249/1355: ad populos de *Kendy* (Hazai Okmt. VIII. 55.); 1285: terra *Kendy* (*Wenzel*, XII. 440.); 1299: possessionem litiscariorum nostrorum [regis]... *Kendy* vocatam in comitatu Sáros (*Kellemesi Melezer István*: Okmányok a Melezer család levéltárából, Bp. 1890. 7.); 1310: *Kendi* (Uo. 15.); 1314/1327, 1322, 1393: *Kendy* (Uo. 18., 25., 42.); 1427: *Felsoukendi*, *Kendi* (*Csánki*, I. 299.) Sáros megyében a Sóvártól délre fekvő *Kende* falu.

11. *Kend* 1306: *Kend* (Dl. 28574.); 1317: Rophoym de *Kendi*, *Kend* (Dl. 30363); 1326/1348: Rophoym de *Kend* (Dl. 29427.); 1837-től *Szarvas-kend* (*Kádár*: Szolnok-Doboka vm. monográfiája VI. 278.) a régi Doboka megyében Szamosújvártól nyugatra Tötör (régén Tót-ór) mellett.

12. *Kendtelek* 1279: *Kendteluk* (*Zimmermann—Werner*: Urkundenbuch, I. 136—137; Teleki cs. okmt. I. 9.); 1296—1313: *Kendteluk* (*Zimmermann—Werner*, I. 204.); 1355: *Kendtelek*; 1458: *Kentheleke*; 1612: *Kendtelke*; 1615: *Kentelke* (*Kádár*: Szolnok-Doboka vm. IV. 303.) a régi Doboka megyében Besztercétől nyugatra a Sajó partján.

13. *Kend* 1280/1413: „terram... *Kend* vocatam, sitam iuxta Morusium, iacentem circa terram comitis Andree Tynod dictam” (Documente privind istoria Romaniei. Veacul XIII. C. Transilvania. Vol. II. 1952. 503.). Tinód Alsófehér megyében Nagyenyed és Orbó között feküdt.

14. *Kend(hida)* 1325: *Felkend* et *Kendhyda*... tributum de *Kendhida* et castrum de eadem (*Zimmermann—Werner*, I. 394.); 1344: *Kendtheyd* (Uo. II. 17.); 1383: *Kendhyd*; 1409: *Naghkend*; 1411: *Kend* (*Csánki* V. 883.) Nagy- és Kiskend a régi Küküllő vármegyében Erzsébetvárostól északkelet felé.

15. *Kendkud* 1232-ben terra Alba (Zaránd megye) határjárásában szerepel (Hazai Okmt. I. 13; Dl. 61132). Utóbbi a mai Kupa puszta és Kunágota vidékén feküdt.

16. *Kend* 1332: *Kend* (Anjoukori Okmt. II. 554.); 1404., 1417., 1499: *Kend* (*Csánki*: II. 153.) a régi Bács megyében; helye ismeretlen.

17. *Kendcsapa* 1258: ... terras Castris nostri de Wolkou... *Kendchapa* (*Wenzel*, VII. 482.); 1290-től *Chapa* (*Csánki*, II. 280.) a régi Valkó megyében, ma Csepin Eszék-től délnyugatra.

18. *Kendszöllös* 1274—75: *Kendzeleus* (Dl. 94029), valószínűleg a Torvaj melletti Szöllös puszta Somogy megyében (*Csánki* II. 648, vö. Bud. Rég. XVI. 25). E helynév összefügghet az 1290-ben a Veszprém megyei Jutason említett *Kendbuchar* *kend-pohárnok* jelentésű foglalkozás-névvel (Vesp. kápt. m. lt. Jutas 4, *Fejér*

kiadásában VII/2. 129 tévesen *Rendbuchar* áll. A kérdés bővebb kifejtését ld. Bud. Rég. XVI. 25).

19. *Kendtarró* domb a Marczal ingoványaiiban Egeralja határában, Veszprém megye (*Pesty Frigyes* Helynévgyűjteménye.)

Abból a körülményből, hogy a felsorolt 19 hely közül 14 a gypévonalakon és gypéülvén fekszik, kétséget kizáróan kiderül, hogy a kendegek gypévédelmi szolgálatot teljesítettek.

A határőrzés intézményes megszervezésére a kazárok történetéből is hozhatunk adatokat. Nem tekintve azt, hogy mohamedán kúttók szerint a kazárok a magyarok támadásai ellen sáncokkal védekeztek és nem véve figyelembe Konstantinos idézett adatát a Don-parti Sarkel vára felépítéséről, biztos adatunk van arra nézve, hogy a kazárok tekintélyes számú határőrséget helyeztek el az exponált határpontokon. Mas'ūdī (934) az oioszoknak a kazárok ellen 932-ben indított támadásával kapcsolatban elmondja, hogy a Don—Volga környékén „a kazár királynak feleszámú határőrei állomásoknak, akik elzárják útját úgy azoknak, akik a Nítasz- [Fekete-] tenger felől jönnek, mint azoknak, akik a szárazföld belsejéből érkeznek vízi úton, mely a Kazár- [Kászi-] tengertől a Nítaszhoz [Fekete-tengerhez] vezet.”¹⁰⁸

A grúzoknak innen irányuló betöréseivel kapcsolatban azt mondja, hogy „előfordul, hogy minden az oda rendelt határőreket nem bírnak velük, maga a kazár király kénytelen ellenük menni.”¹⁰⁹

Bár a kazárok a társadalmi fejlettség magasabb fokán állottak, mint a magyarok, nem kétséges, hogy határszolgálatot teljesítő népelemek a magyar törzsszövetségben is voltak. A nomád társadalmakban a meghódított és csatlakozott népelemek feladata volt a csatában való előjárás és utóhad képzése, békeállapotban pedig a határ védelme. Ezt a feladatot látták el a magyar törzsszövetségben a kabarok, a kálizok, a besenyők, s még hosszú ideig a székelyek.¹¹⁰

Megtalálható azonban a határőrség intézménye más nomád népeknél is. Az egyik özbeg törzs nevének *kütäül* jelentése a csagatájban „őrző, felügyelő, várparancsnok”; a kirgizek egyik nemzetségének neve *laraul* „őr, őrség”.¹¹¹ Sokat mond szempontunkból az a körülmény, hogy a X. századi besenyő törzsszövetség két várának neve *Κρακκακάται* és *Σαλμακάται* „őrség-vár, ör-vár” jelentéssel bír,¹¹² ami tanúsítja, hogy a besenyők is őrségekkel vették körül magukat.

A felsorolt kend nép és helynevek jelzős alakjaiból további következtetéseket vonhatunk le a kendegek társadalmi helyzetére nézve.

Ami az idézett *kékkend* összetétel értelmezését illeti, már többen felvetették, hogy a kék színnév kapcsolatba hozható a nemesebb származás megjelölésével.¹¹³

¹⁰⁸ MHK. 265.

¹⁰⁹ Uo. 266. Vö. *Zeki Validi Togan*: Ibn Faqlān. 144.

¹¹⁰ *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. 19; Századok. 1935. 131. skk.; *Győrffy György*: Erdély és népei. Szerk. *Mályusz E.* 42—44.

¹¹¹ *Németh Gyula*, i. m. 54.

¹¹² *Németh Gyula*: Ungarische Jahrbücher. X. 34.; *Győrffy*: Besenyők és magyarok. 67; vö. *Moravcsik*: Byzantinoturcica. II. 153, 226.

¹¹³ Vö. *Schönherr, Jakubovich* és *Madzsar* idézett cikkeit (106 jegyzet). *Pais Dezső* (KCsA. I. 271—272) a kék-kend nevet a besenyő törzsek nevével állítja egy sorba, amelyek *Németh Gyula* megállapítása szerint egy lószínnév és egy méltóságnév összetételéből és azt jelezte, hogy a törzs milyen színű lovon járt. Az utóbbi értelmezéshez vö. a besenyő-

Ez az értelmezés teljes megvilágítást nyer az orchoni feliratok által, amelyekben Kül tegin és Bilge kagán őseikről, mint *kök türk* uralkodókról beszélnek.¹¹⁴ A feliratok e helyeihez Thomsen a következő magyarázatot fűzte: „Dans l'expression des «Turcs Bleus», *Kök Türk*, je suppose que cette épithète de bleu, couleur sacrée du ciel (*kök* signifie à la fois ciel, azur, bleu) doit désigner les Turcs comme les «célestes», les «augustes», maîtres de la terre, tout à fait de la même manière que lorsque Genghis Khan appelle ses Mongols *Kökü Monggol*, les Mongols Bleus, les Mongols célestes.”¹¹⁵

Azt hiszem, alig vitatható, hogy a *kékkend* jelentése eredetileg ugyanez: az uralkodó, az égi, a kék kend. Ez a név beszédes bizonyítéka annak, hogy a kékkendek az égiekkel egyenrangú kende vagy kündü, a főfejedelem népei voltak.

Figyelmet érdemel egy másik név is, amely a kendeikkel összefügg. Mint fentebb láttuk, a Vas megyében Felsőőr, Alsóőr, és Órisziget mellett fekvő Kendszék másik neve Vasverőszék (1358: *Wosvereuzek alio nomine Kendzek*). Vasverő szavunk — amely helynévben egyedül itt fordul elő — régi magyar nyelven kovácsot jelentett. Az idézett összetételekben kend és vasverő, azaz kovács azonos szerepben fordul elő; a szóban forgó kend falu tehát kovácsmesterségről volt ismert a környéken.

Ez a körülmény emlékezetünkbe idézi, hogy a türkök kialakulásában milyen szerepe volt a kovácsmesterségnek. A kínai források elmondják, hogy a türkök az ázsiai avaroknak (zsuan-zsuanoknak) alávetett nép voltak. A türkök őse a zsuan-zsuan birodalomba menekült, ahol megengedték neki, hogy kovácsmesterséget űzzön, ami a hivatása volt. A türkök arra szolgáltak a zsuan-zsuanoknak, hogy fegyvert kovácsoljanak nekik.¹¹⁶ A türköknél követésben járt Zemarchos is arról tudósít, hogy Szogdiában türkök mentek elébe és vasat kínáltak neki eladásra.¹¹⁷ Mozes Kalankatvaci örmény történetíró viszont elmondja, hogy Észak Királya — aki alatt a nyugati türk kagánt kell értenünk,¹¹⁸ — adót szed be az arany- és ezüstművesektől és a vasbányászoktól.¹¹⁹

Mindez azt mutatja, hogy a türkök kezdetben kovácsnép voltak. Szerepe volt ennek bizonyára katonai sikereikben is, hiszen a fejlettebb fémtechnika jobb fegyvereket is jelent. Az ilyen sikerek eredménye bizonyára az a mágikus tisztelet, amellyel nomád társadalmakban, de egyebütt is, a kovácsmesterséget körülvették.¹²⁰

lőszínneveket tárgyaló magyarázatomat (KCSA. I. kieg. kötet 448—453). E magyarázathoz hozzászólt *Harmatta János* is (MNY. 1946. 26—37.), azonban nézetem szerint nem sikerült eldöntenie a kérdést. Vö. még *Czeplédy*, MNY. 1951. 66. Ami a kékkend név kék előtagját illeti, nem tudom elfogadni azt a véleményt, hogy ez a kend nép lovainak színére vonatkozna.

¹¹⁴ *Thomsen*: Inscriptions de l'Orchon. 98.

¹¹⁵ *Uo.* 138.

¹¹⁶ *Julien*: Journal Asiatique. VI. 1864. III. 329; *Chavannes*: Documents. 222; *Alföldi*, MNY. 1932. 205.

¹¹⁷ *Menandros*: Excerpta de legationibus. 194; *Chavannes*: i. m. 234.

¹¹⁸ *Czeplédy*, MNY. 1953. 322.

¹¹⁹ *Chavannes*: i. m. 255.

¹²⁰ Rašid Eddin a mongolokat is kovácsoktól származtatja. Dzsingisz khánról a közel egykorú források, de a mongol néphit még ma is, azt állítják, hogy kezdetben kovács volt. A mongol dinasztiában még a XIV. században is kovácsolással egybekötött

Az elmondottak alapján a vasverő kend népet talán párhuzamba állíthatjuk a türk kagán kovácsnépevel.

Egyéb kendjeink XIII. századi társadalmi helyzetéről annyit tudunk, hogy a Sáros megyei Kende lakói királyi agarászok (liciscarii), a Nyitra megyei Kendi, a Vas megyei Szarvaskend és a Valkó megyei Kendesapa lakói pedig várnépek voltak.

Ami a kékkendek eredeti társadalmi helyzetét illeti, valószínű, hogy a kende, kündü tiszti kíséretét alkották, akikhez a fegyveres szabadok és kézművesek tekintélyes csoportja tartozott. Arra nézve, hogy a kendek esetében az uralkodó fegyveres kíséretével lehet dolgunk, például felhozhatjuk Kun László nyögéreit, kun fegyveres kíséretét, amely a forrásokból a kend névhez hasonlóan népnévként fordul elő,¹²¹ de utalhatunk az idézett 904-i adatokra is, amelyek szerint Kurszánt kíséretével együtt (*Chussal dux eorum suique sequaces* és *Cusa rex cum magno exercitu principum suorum*)¹²² csalták törbe.

Az a körülmény, hogy kezdetben a kündü nemzetségéhez tartozó, ill. kíséretét alkotó kékkend népelemet a gyepűkre kitelepítve határőri szolgálatban találjuk, arra mutat, hogy ezeket 904 után a legyőzött és behódolt nomád népek sorsában részesítették.

Az eredeti szállásterületen meghagyták Kurszán nemzetségének behódolt maradékait, akik a XIII. században Kartal vagy Korcán nemzetség néven tűnnek fel Pest és Pilis vármegye szélterületein. Hasonló eljárásban részesült az Augsburgban kivégzett Bulcsu nemzetsége, akiknek maradványai a XIII. században Vérbulcsú vagy Lád nemzetség néven a zalai Balaton parton Lád (ma Lábdi) vidékén egy kis területet birtokoltak. Ugyanilyen sors jutott a legyőzött Ajtony nemzetségének osztályrészül, akinek maradvékai ugyanabban az időben Ajtony nemzetség néven Csanád megye területén laktak s néhány falu mellett Ajtonymonostorát bírták.¹²³

Kurszán nemzetségének elkobzott területét Árpád fiai szállották meg. Nemcsak abból következtethetünk erre, hogy Árpádot már itt temették el, hanem abból is, hogy Árpád fiának, Üllőnek, Árpád unokáinak, Taksonynak és Tasznak, továbbá az Árpádokkal rokon Csanádnak neve Pest megye sík területén fennmaradt helynévben.¹²⁴

Ez a körülmény kronológiailag is értékesíthető, amennyiben vitathatatlanná teszi, hogy az Árpád-ház igen korán, bizonyára még Árpád életében megszerezte e területet s így a kend nép szétszórásának szintén e korai időben kellett történnie.

Feltehetően erre az időre kell tennünk az elkobzott Kurszán vára körüli vidéknek a különböző törzstörődékekkel való megszállását. Buda környéke

emlékünnepeket tartottak. (*Alföldi: A tarchan méltóságnév eredete. MNy. 1932. 205—220.*) Komoly formában felmerült az a vélemény, hogy Dzsingisz khán nemzetsége türk eredetű volt (*Zeki Validi Toğan, i. m. 274.*). A *tarchan*~*darchan* név eredetileg kovácsot jelentett.

¹²¹ *Németh Gyula, MNy. 1953. 304—318.*

¹²² *Gombos: Catalogus. 140, 915.*

¹²³ *Karácsonyi: Magyar Nemzetségek III. 343—345. és I. 91—94.*

¹²⁴ *Karácsonyi, Árpád és az Árpádok, Szerk. Csánki Dezső 140.; vö. Csánki, i. m. I. 35—36; a mai Csomád neve a középkorban sokáig Csanád volt. Bártfai Szabó László: Pest-megye 341.*

törzsi helynevekben igen gazdag. A területünkön feltűnő törzsi helynevek listáját az alábbiakban adjuk:¹²⁵

1. *Nyék* eltűnt helység, Pilis m., a budai vártól északnyugatra a mai Pasarét vidékén (*Csánki*, I. 14.).
2. *Békás-Megyer*, Pilis m., Óbudától északra (Uo., I. 12.).
3. *Káposztás-Megyer*, Pest m., Pesttől északra (Uo., I. 30.).
4. *Megyerke*, Pest m., Galgamácsa mellett (1438: *Megyer*. Uo., I. 31.).
5. *Pócs-Megyer* a szentendrei szigeten (1562-től *Bántjai Szabó*: Pest m. 404.).
6. *Erdő-Kürt*, Nógrád m., Sziráktól délnyugatra (*Csánki*. I. 102.).
7. *Buda-Jenő*, Pilis m., Zsámbéktól keletre (Uo., I. 13.).
8. *Boros-Jenő*, Pilis m., Budától északnyugatra (Uo.).
9. *Jenő*, Pest m., eltűnt helység a Margithíd pesti hídfője vidékén (Uo., I.29.).
10. *Kér*, Pest m., puszta Galgamácsa mellett (Uo., I. 30.).
11. *Buda-Keszi*, Pilis m. (Uo., I. 13.).
12. *Duna-Keszi*, Pest m. (Uo., I. 30.).
13. *Duna-Varsány*, Pest m. (Uo., I. 37.).
14. *Órs*, Pilis m., elpusztult helység Üröm mellett (Uo., I. 14.).
15. *Buda-Órs*, Pilis m. (Uo.)
16. *Buda-Kalász*, Pilis m. (1449: *Kaloz*, Uo., 13.).

A törzsi helynevek keletkezését kutatóink általában a X. század végére teszik.¹²⁶ Kétségtelen, hogy e folyamat — a törzstörédek széttelapítása — a XI. század elején is tartott, megindulása azonban valószínűleg már a megtelepedés után nem sokkal megkezdődött.¹²⁷ Ha Árpád a Kurszán kündü területe feletti uralmat már 904 után megszerezte és az Árpád-ház a terület zömét hosszú időn át kezében tartotta, nem indokolt feltenni, hogy a különböző törzsbeli harcosokkal csak a század végén telepítették be.

Hogy az a küzdelem, amely a kündü népének szétszóródását és szállásterületük új betelepítését eredményezte, hogyan zajlott le Árpád és a kündü utóda között, adatok hiányában nem rajzolható meg. Van azonban egy forrásunk, amelyben esetleg késői halvány visszatükröződését lehet látni az itt lezajlott harcnak. Attila és Buda históriájára gondolok.

Buda néven kezdetben a mai Óbudát nevezték. Városunk neve kétségtelenül a régi magyar *Buda* személynévből keletkezett.¹²⁸ Történetileg ez azt jelenti, hogy a X. században a mai Óbuda területén lakott egy Buda nevű tekintélyes személyiség (nemzetségtő vagy nagycsalád feje), akiről a települést elnevezték. Minthogy Buda Kurszán vára mellett alakult ki, felmerül a gondolat, hogy a névadó Buda nem Kurszán utóda volt-e?

A hun történet Attila és Buda küzdelméről a következőket írja: Attila „Sicambriába, Pannónia városába bevonúla, hol testvérét Budát tulajdon kezével megöle s testét a Dunába veté, azért hogy míg maga Attila a nyugoti részekben tartózkodott, Buda a közte és testvére közt megállított határokon uralkodásában túl ment vala; Sicambriát ugyanis maga nevével Budaváranak nevezette. És jóllehet Attila király a húnoknak és más népeknek megparancsolta, hogy azt a várost ne Budaváranak, hanem Attila városának hívják: a

¹²⁵ A törzsnevek összeállításában *Kniezsa István*: Magyarország népei Szent István korában c. tanulmányát követtük. (Szent István Emlékkönyv III. 456—461.) Eltérek *Kniezsa* felfogásától annyiban, hogy a törzsnévből képzett helynevek közé számítom *Órs* és *Kalász* helyneveinket is.

¹²⁶ Így pl. *Kniezsa*, i. h. 371.

¹²⁷ A törzsi helynevekre vonatkozó teljes anyagot készülő történelmi földrajzomban adom.

¹²⁸ Etymologiai Szótár, I. 550.

németek a tilalomtól félve azt Eczilburgnak, azaz Atila városának nevezik, de a magyarok a tilalommal nem gondolva mai napig is Ó-Budának hívják.”¹²⁹

A hun történet fő írott forrása, Jordanes, Attila és testvére, Bleda küzdelméről csak annyit mond, hogy Attila testvérel, Bledával kezdett uralkodni, de hogy terveit végrehajthassa, hatalmát testvérgyilkossággal növelte s Bleda álnok megöletése után az egész hun nép felett uralkodott.¹³⁰

A hun történet magyar forrása, Anonymus Gestája említést tesz arról, hogy Budavára német neve Ecilburg; ez elnevezés XII. századi német forrása ki is mutatható.¹³¹

Mint írott forrásokból ki nem mutatható elem marad a Budának a Dunába öléséről szóló megjegyzés és annak elbeszélése, hogy a Budavára elnevezés tiltott volt, de a magyarok a tilalommal nem törődve így nevezik.

Ha meggondoljuk, hogy a hun történet írója a magyar történetből számos esetben merített motívumokat műve megírásához — így pl. a hunok eredete és honfoglalása, a 7 hun vezér és Kádár bíró megválasztása, Attila címere, Zoárd vezér apuliai kalandozása stb. leírásában —, elképzelhető, hogy egy Budán fennmaradt magyar hagyomány volt a szerző forrása Budavár nevének magyarázata: Buda Dunába ölésére és Budavár nevének régi tilalmazására nézve. Ha pedig itt egy magyar népmondával lenne dolgunk, akkor a monda magyar főhőse, akinek személyét Attilával be lehet személyesíteni, aligha lehetett más, mint Árpád.

E feltevés hozzájárulna egy vonással Árpád és Kurszán utóda — Buda — küzdelmének történetéhez és magyarázatot adna Buda nevének keletkezéséhez. A hun történet írójának nagy fantáziáját ismerve, sajnos, fennáll az a lehetőség is, hogy Buda halálának történetét a szerző maga találta ki, ami óvatosságra int a kérdés megítélése tekintetében.

Mint érdekességet nem hallgathatom el ezzel kapcsolatban, hogy a Kurszán nemzetség egyik tagját, aki 1329 és 1338 között szerepel, Etelenek nevezték, aki névadója volt a kihalt kartali és sülyi Etele családnak.¹³² Az Etele személynevet egyedül ebben a magyar nemzetségben viselték, ami, ha mást nem is, annyit mutat, hogy a nemzetségben a XIV. század elején élt valamilyen Attila-kultusz.

*

Befejezésül vizsgáljuk meg Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” c. munkájának Árpád uralomrajutásáról szóló 38. fejezetét. Mint már fentebb említettem, e fejezet minden valószínűség szerint a Bizáncba látogató Tormás — Árpád unokája — és társa, Bulcsu Karchas közlésére vezethető vissza:

„A türkök [= magyarok] népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levedíanak neveznek, amely vajdát tulajdonneven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták. . . A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb

¹²⁹ Toldy—Szabó: Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Pest. 1867. II. rész. XI. 1.

¹³⁰ Jordanis Getica. Ed. Mommsen: Monumenta Germaniae Historica. Auct. Ant. Tom. V. Pars I. 105.

¹³¹ Györffy: Krónikáink és a magyar őstörténet. 139.

¹³² Karácsonyi: Magyar Nemzetségek. II. 306—309.

említett Levedi . . . Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége lénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket. . . Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü aszfalünak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etekküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik. Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy : „Azért hívtunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.” Ő pedig válaszulva a kagannak azt mondta, hogy : „Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll.” Megtetszett annak a kagannak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcseségeért, megfontoltságáért és vitézségeért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint paizsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme. Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.”¹³³

Ez a fejezet nézetem szerint nem más, mint Árpád unokája, Tormás megtévesztő előadása, azzal a célzattal, hogy leplezze Árpád uralomrajutásának körülményeit, azt hogy a főfejedelemség jogosan a kündü utódait illetné. Ennek érdekében :

1. Nem tesz említést a kettős fejedelemségről, a kündü főfejedelmi méltóságról, amit a mohamedán források kétséget kizáróan tanúsítanak — ezzel szemben többször említi, hogy sem saját, sem idegen fejedelem nem uralkodott felettük. Elhallgatja tehát a főfejedelmi méltóságot, mert Árpád előtt nem az Árpád-ház viselte azt.

2. Azt mondja, hogy „valamiféle vajdák voltak felettük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi” ; rajta kívül volt egy másik vajda, Álmos, akinek fia volt Árpád. Ezzel a megjegyzéssel elárulja, hogy a honfoglalás előtt két számbavehető fejedelemről tudtak, azonban úgy állítja be, hogy mind a kettő egyforma méltósággal rendelkező vajda volt. Abból a megjegyzéséből viszont, hogy Levedi volt az „első vajda”, „a türkök közt az első”, akinek „Kazária fejedelme, a kagan. . . nemes kazár nőt adott feleségül. . .

¹³³ Ed. *Moravcsik*, 171—173.

nemzetsége fénye miatt” — akarva, nem akarva kitűnik, hogy korábban Levedi volt a főfejedelelem, a kündü.¹³⁴

Figyelemre méltó, hogy Álmos, ill. fia, Árpád megválasztása kapcsán ezek nemzetsége fényéről nem tett említést, csak bölcsességéről, megfontolt-ságáról, vitézségéről és rátermettségéről.

3. Levedinek fejedelem voltát tagadja meg ezzel a Kazária kagánja szájába adott, Levedihez intézett mondattal: „Azért hívtunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök között az első, nemzeded fejedelmévé emeljük. . .”. Ebből a kitalált beszélgetésből annak kell kiderülnie, hogy Árpád előtt nem volt más fejedelem, amit alább nyíltan meg is fogalmaz: „. . .Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt s ettől fogva mindmáig ennek nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”

4. Árpád egyeduralomra jutását megdöbbenően naiv mesével igyekszik elhíttetni. Ezek szerint Levedi a kagánnak azzal utasítja vissza a fejedelemséget, hogy „nincs elég erőm ehhez a tisztséghez . . . azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád . . .”. Nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem vagy törzstő, aki uralmát önként, saját alkalmatlanságát bevallva átadná egy másik törzsfőnek, saját nemzetsége tagjainak mellőzésével.

5. Kurszánról „a kündü fiáról” egy szót sem szól, amivel elhallgatja azt, hogy Levedi kündünek volt utóda, aki ténylegesen uralkodott 904-ig. De elhallgatja azt is, hogy Árpád hogyan ragadta magához az egyeduralmat. Ezzel szemben azt mondja, hogy Levedi lemondása után „a türkök jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem apja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontolt-ságáért és rátermett volt arra a tisztségre és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették”.

A drámai küzdelem helyett kapunk egy békés pajzsraemelést, ami alkalmas arra, hogy a bizánci császárt meggyőzze a fejedelmi méltóság birtoklásának vitathatatlanságáról és jogosságáról.

A „De administrando imperio” Tormás közlésén nyugvó 38. fejezetének az Árpád-ház uralma kezdeteire vonatkozó közlése a fentiek értelmében nem tekinthető másnak, mint egy nomád fejedelmi megbízott megtévesztő előadásának, ezúttal a császári elismertetés elnyerése céljából.

Természetes, hogy a magyar krónikákban az uralkodóház érdekeit szem előtt tartó és múltját öregbíteni akaró krónikairók nagyjából ezt a felfogást képviselik.

A Konstantinosnál még bonyolultan előadott Levedi—Álmos—Árpád uralomváltás a XI. századi Gestában Előd—Álmos—Árpád fejedelmnévsorban jelentkezik. Konstantinos Levedije, a magyar hagyomány Elődje, a későbbi átdolgozók tollán már az Árpád-ház ősvé válik.¹³⁵

¹³⁴ *Hóman* (Magyar történet. I. 72) az Előddel azonosított Levedit tekinti kendőnek; ugyanakkor indokolatlanul Kurszánt Árpád fiának tartja. Turul, 1912. 93—94. Erre vonatkozóan ld. még a következő jegyzetet.

¹³⁵ Az a felfogás, hogy Levedi Árpád rokona volna, Konstantinos szövegéből egyáltalán nem derül ki, sőt éppen azt olvashatjuk ki, hogy a két vajda más-más nemzetségből származott. Kiemeli Levedi vajda nemzetsége fényét, amelyet nem érvényesít Árpádra. Árpád megválasztása után azt mondja, hogy ezentúl az ő nemzetségéből lesznek Turkia fejedelmek, ami úgy látszik nem érvényes Levedi nemzetségére, mert akkor azt mondhatná, hogy Levedi nemzetségéből származnak Turkia fejedelmek. Ha rokonok volnának, semmi szükség nem volna a fenti körmönfont kitalálásra, elegendő volna.

Anonymus az Álmos-mondával beviszi krónikairodalmunkba a dinasztia születéséhez fűzött csodás elemet¹³⁶ és a hét vezérrel megválasztatja Szkítiában Almost fejedelemnek, amit a vérszerződéssel pecsételtet meg.

A hun—magyar krónika szerzője már összeállítja az Attilától, sőt Noétól való leszármazás fonalát, s így az Árpádokat odakapcsolja a könyvek könyvének halhatatlan alakjaihoz.

De bármilyen lelkesedéssel fejlesztették is krónikaíróink a dicső származtatás aranyágát, magukkal vitték a népmonda és néphagyomány töredékeit is, amelyek kiforgatott alakjukban is hozzájárulnak az igazság megismeréséhez, Árpád alakjának emberibb és küzdelmes életművének igazabb megrajzolásához.

Árpád uralomra jutását azzal motiválni, hogy ő volt a soron következő jogos trónutód. A magyar krónikák Előd — Álmos — Árpád származtatása fejedelemnévsor, amely ellentétben áll a Turul-monda hitelesebb származtatásával (*Györffy*, i. m. 45; *Fehér Géza*, i. m. 91.)

¹³⁶ *Györffy*, i. m. 38—47.

Név- és tárgymutató

- Aba nem 4, 13, 15, 21, 33, 47—9, 61
 Aba Sámuel 41, 101, 102
 Abaij vár, megye 16, 23
 abházok 88
 Abú Hámíd al Andalusi 51, 57—9
 adózás 65, 123
 advena nemzetségek 4, 5, 15, 85—6
 Afrika 54, 58, 135
 ág 70—2, 114—15
 ágszáz 71
 Agmánd nem 4, 20
 ajnuk 115
 ajtonálló 86—7
 Ajtony 6, 21, 23, 100, 108, 109, 111, 117, 155
 Ajtony nem 6, 20, 21, 155
 Ákos nem 5, 15, 111
 alánok 47, 54—9, 60, 76, 88, 89, 119, 120, 122, 123
 Alaptolma 21, 23, 33
 állat-totem 1—4, 6, 74, 112 kk.
 állatviaskodás 111
 Álmos 81, 86, 158—9
 Álmos-monda 3, 81, 115
alpaçu 30
 Alpár 17, 99, 100
 altái törökök 80
 Anahita 114
 ananyinói kultúra 22
 angolok 87—8, 90—1
 angyal jelkép 117
 Anonymus 14, 45, 82, 97—100, 117
 Anonymus kunjai 46—7, 49, 60, 76
 Apafarkas Agmánd 4
 aquinumi katonai amfiteátrum ld. Kurszánvára
 aragon címer 6
 aranykincs 118
 Aranyos szék 70
archidiaconus 20
archipresbyter 19
 archón 7, 84, 96
árok 19
 Árpád 79, 80, 83, 84, 101, 132, 142—60
 Árpád halála éve 84
 Árpád megválasztása 81, 129—30, 157—60
 Árpád nemzetség szállásterülete 9, 20
 Árpádok címere 5, 6, 42—4, 117
arsilan 116
as 54
Asiani 56
 Aszenidák 46
 Aszlár 55, 56
athanatoi 88
 Attila 48, 97, 98, 156—7
 Attila hagyomány 66, 68—9, 157
 Attila kardja 38, 69
 Atyusz nem 21
 augsburgi vereség 93
 aul 9, 104
 avarok 31, 78, 108
 avar régészeti emlékek 123—26
 avar továbblélés 125, 126
 avar vár 22—3
ävin 25
Ävin-Edebalinin 81
 ázsiai hunok 112—13
 -a->-e- hangváltozás 63

Bäg 24—5
bäya tarğan 82
Bajk 82
 Baj(o)la falu 109—10
 Balog nem 4
 Balog-Semjén nem 5

 Baracska nem 50
 Baranya megye 21, 71
 Bárca nem 13
 Barsa nem 5, 13, 33, 35
 Bars vár 114
barsil 63
b(a)rsulā 63, 66
 baskirok 3, 8, 111—12, 118
 Bata 109
 Bayeux-i kárpit 110
 Becse-Gergely nem 5, 13
 Bécsi medence 39
bég, bej 24, 140
 bégek és a nép 24, 29, 105
 Békés vár, megye 20, 23, 34, 39, 122
Belar 47, 61, 81
Béla név 81
 Béla, I., király 37—8
 Béla, III., király 42, 43
 Béla, IV., király 43
 benepusztai lelet 119
Bercel 27, 63, 122
Berény 27, 28, 34, 59, 60
Bersülta 63
 besenyők 8, 50, 57, 58, 60—1, 68, 89, 92, 95, 128—9, 136
 Besenyő ág 72
 Besenyőország 22, 153
 besenyő törzsszervezet 7
Besprim 101
bhnh 57
 bibliai névmagyarázat 100
 Bielo Brdo 121
 Bihar vár, megye 23, 38, 39, 40, 45, 46, 74, 84, 94, 99, 100,
 102, 122
Biharország 97
bij 24—5
 Bizánci birodalom 40, 41, 92
 bizánci testőrség 87—92
 bíró 11, 37, 73
Blachii, Blaci, Blasi 47, 98
 Bodrogköz 125
Bogyiszló 101
bojla 81
 Bojla falu 108—9
Bolar 61
 bolgár eredethagyomány 113
 bolgár fejedelmi lajstrom 56—7, 62—3
 bolgár kánok, dunai 80—1
 bolgár-szlávok 97—8
 bolgár temetkezés 121
 bolgár török nyelv 56—7
 Bolgari 65
 bolgárok, dunai 8, 31, 33, 46—7, 87—8, 108, 131
 bolgárok, volgai 61, 65, 68
 Bolgyán 40
Bolyár 61
Bonuzlo 101
 Bor-Kalán nem 6, 14, 15, 20, 27
 Borsla ld. Barsa nem
 Borsod vár, megye 20, 21, 23
 Borsod-Zólyom 114
 Borsova megye 39
 Botond 89
bó, bóság 25—6, 96—7, 107
 Bó nem 25
Böd 25
 Bölcs Leó 6
böszörmény 54
Böszörménykút 61
Brassó 65
Britanorua, terra 91
 Buda 147—51, 155—7

buddhizmus 104—5
Bughrā khān 80
Buila zoapan 108—9
buj(u)ruk 29, 62, 102—5, 116
Buku khān 113
Bular 61
Bulcsú 21, 155
burak 116—18
burjátok 115
Butaul zoapan 108—10
Buthemer 24
b > v változás 62—3, 102

Caliz 52
címek rövidülése 103
címer ld. nemzeti címer, Árpádok címere
címerszimbolizmus 117
civitas 17—8, 114
comes 24, 74
comes confinii 95
comes palatii 102
confinia 95
Corosmina gens 10, 51
Cozar 10, 45, 50, 84, 99
Covar 44, 62
Culpun 89
Cumani 10, 46
Cunda 79, 142
Curomza 51, 53
Cussal 143—4, 155
Csaba 48
Csabamagyara 48
Csák nem 4, 6, 10, 14, 20, 23
Csákvár 23
család 25
Csanád 101, 102, 155
Csanád nem 4, 14
Csanád vár, megye 20, 21, 23
csatlakozott népek 37, 44—76, 83—95, 146
Cseh 31, 32, 33, 62
Csejt 62
cseléd 25
Csertán nem 35—7
Csigla mező 48, 49
csónakos temetkezés 120—21
Csongrád vár, megye 17, 20, 23, 27, 122
Csolt nem 20, 34
Csuda család 117
csuvasos török nyelv 56—7
Czikó család 117, 147

dák főváros 22
darchan 59, 154
daru tisztelete 118
Décese 85
Detrekőváralja 75
Devicse 85
dézsmaperek 85
dharma 105
Diusdamjan nem 13
Dnyeper víziútja 92
Doboka, Csanád apja 33
Doboka vár, megye 20, 32—3
Dombró 85
Dorozsma nem 5, 13
Drávaszád 121
Drávántúl 31, 85
doge 25
druzszina 92
Dukas, VII., Michael 40, 41
dukátus 36—44, 94—6, 97—9
dukátusi megyék 36—40
Dula 47, 55, 81
Duna 131, 149—50]
-dur képző 68
dús 25
dúz 96
dúz Ruizorum 86 kk.

Ed, Edemen 48
Edebal 82
Edmund, Edward 90—1
Egbert-ordo 91
Eger 110

égi származás 80, 117, 118, 135—6, 154
egyházi birtokszervezet 11
egyházi jobbágy 10—2, 28
egyházi nemes 11, 15
Előd 6, 117, 159
elővédszolgálat 44, 46, 83, 146
embertani kutatások 122—23, 125
Emese álma ld. Álmos monda
Endre, I., király 37
Endre, I., idézőpecsét 41
Endre, II., király 43
Ene 81
Engels 35, 133, 135
Erdély 4, 32, 97, 114
Erdélyi Fehér megye 20, 27
erdélyi honfoglalás 84
Erdélyi Zoltán 27, 101, 102
erdőpánságok 21
erdős sztyepp 123
Erne 74
Er-toyru 82, 114
Esküllő 32
esperes 19
esperesség 19—20, 35
Eszék 57
esz/ke, *eszkü* 64
Eszlár 55, 123
Esztergom 101
Esztergom megye 31
esztergomi királyi kápolna 6, 117
Ete 23
Etelköz 8, 22, 68, 79, 93, 123, 131
Ethei 52
etimológia, középkori 81, 99—100
eubagio 31
Eunedubelianus 81
europid típus 125
Eustachius legenda 5
ewn 25
Ezeregnap 113
exogámia 2, 133

fa-szimbólum 113, 115
Fajsz 25, 84, 85, 101, 102
falu 120
falunagyság 124
Farkasagmánd nem 4
fehér magyarok, ugorok, Magyarország 75—6, 79
fehér-ló monda 130, 144—6
Fehéregyháza 151
Fejér vár, megye 18, 20
fejlevégás 110—11, 117
fekete magyarok, ugorok, Magyarország 75—6, 93
fenyőfa 113, 115
feudális államszervezet 102
feudalizmus 28
filiszteusok 53—31
folyókétparti
földművelés település 17
földvár 22 120
frank grófság
„frank” tesg 22
Frankavillatörök 87—9
frankok 98 98
frátria 1, 133—4

Galgóc 63
Gardizi 68, 131—2
Gelou 99, 100
gena 7
gens 10—5, 69—70, 73—4
Geoffrey Gaimar 90
Geregen nem 5
germán isten-király 80
geszterédi kardlelet 38
Ge-che 109
Géza név 81
Géza fejedelem 84, 92, 93, 94, 107
Géza, I., király 38—42
Géza, II., király 89
Glad 99, 100
goldok 115
gótok 87
görög nemzetiség 6, 35

- görög ritusú kerszténység 109
Gradistye 22
 griff 6, 111, 112
 griffes-indás fémművesség 123—26
 Gut és Keled 91
 Gut-Keled nem 4, 94
- Gyarmat* 9, 26, 33, 35, 52, 106
 Gyalu 99, 100
 gyászmagyarok 10
 gyepeü 27, 49, 53, 74—5, 95, 151, 153
 gyepeüelve 95
Gyeücsa 81
 Győr nem 4, 10
 Győr vár, megye 23, 31, 122
 györi avar temető 124—26
gyula 79, 81, 83, 107, 114, 127, 141
 Gyula-Zombor nem 32
 Gyulafehérvár 23, 27, 101, 114
 Gyulák 6, 20, 21, 23, 27, 100, 107, 117
- hadban előljárás 44, 46, 83, 159
 hadnagy 73
 Hahót nem 4
 hajdú 87
 Halas 36
 Halas szék 35—6
 halász-vadász életmód 1
 halászat 120
 Halics 31
 Halom nem és ág 72, 73
 halottégetés 60, 120
 Hanva nem 13
 Hare nem 86
 harmadrész, nemzetségi 20—1
 határ 16—9
 határispánság, vármegye 23, 93—5
 határvédelem 93—5, 153
 Héder nem 4
 hercegi birtokszervezet 17, 37
 hercegispán 37
 hercegség ld. dukátus
 heraldika 4, 6, 43, 119
 heroldalak 4, 5, 43
 Hermán nem 4
 hét magyar törzs 7—8
 Hétmagyar (*Hetumoger*) 9—10, 15, 96, 101
 hét ország 101
 hét szék 106
 Hétúr 96
 hét vezér 16, 96
 hetedhét ország 100—101
 Hetény nem 13
 hetes beosztás 105—106
 Hevesújvár megye 16
hár 62
 Hitvalló Edward 90
 Hiuan-cang 113, 137
 Holdvilágárok 120
 honfoglalás 7—8, 46, 60, 75—6, 84, 144—5, 150
 honfoglaló magyar társadalom 119—23
 Hont és Pázmány 85—6
 Hont vár, megye 21, 23, 39, 94
 Hont-Pázmány nem 4, 13, 14, 21, 94
Horevát 31
Hoskuldr 68
hring 22
 Huba 34
 Hubertus legenda 5
 Hudüd al-'Álam 60
 hun eredethagyomány 113
 „hun” nemzetségek 13
 hunok 48, 157
 Hunor és Magyar 113
 huntörténet 47—9, 157
- Ibn Batúta 54, 58
 Ibn Rusta 67—8
ič bujruk 104
ičirgü bojla 64
 Igmánd nem 34
il bey 25
ilik bög 25, 104
 Imre herceg 86, 92
- Imre király 43
 in, inség 25—6, 107
inanč 104
 ir-kelta törzs 35
 Irnik hagyomány 74
ispán 24, 97, 108
 ispán hatásköre 13
isz(i)kil 63
 Istemi kagán 77, 78, 79, 80, 118, 132, 137
isten szó 80
 isteni eredetű királyos 77, 80, 107, 136—7
 István, I., király 11, 12, 14, 27, 28, 85, 92, 93, 94, 101—102
 István, I., koronája 42
Itebő 25
ius primae noctis 67
iwín 25
izgöl 64
 izmaeliták 53, 54, 61, 93
- jabyu 77, 78, 81, 100, 137
 Ják nem 4, 6
 jakutok 2, 115
 Jäqüt 93
 jászok 55, 58, 89, 92
 Jászberény 59
Jelech 85
 Jenő 7, 26, 32, 33, 72, 156
jlpayu 30
jobbágy(ság) 28—32, 85, 107, 120
 jobbágnemzetség 10—2
 jogar 5, 41, 42
Jolty tegin 100
 juhötvened 67
 Jutas 101
 Jüri nem 13
- kabarok 7, 9, 44, 45, 46, 60, 61, 62, 68, 76, 84, 93—4, 122,
 Kácsik nem 6, 21
Kadar 53, 157
 Kadarkalauz nem 53
kadtr 53
 kagán 83, 140—1
 kagán felavatása 77, 78, 140
 Kalán nem ld. Bor nem
 kalandozás 30—1, 55, 84, 107, 111, 124
 Kalász 52, 53, 156
 Kálizok 50, 51—4, 57, 76, 89, 92, 107, 119, 120, 122, 123
 Káliz út 53
 Kálmán király 40, 41, 42
 Kálmán törvénye a birtokjogról 14—5
 Kalocsa 101
 Kalocsa-Szil nem 13, 33
 Kalotaszeg 46
Káloz 26, 27, 53
 kán 83
 Kán nem 5, 6, 14, 21, 27
 kangarok 128—9
 Kaplony nem 4, 20
 káptalan 20
 kapu 95
 Karachanida birodalom 116
 Kartal-Kurszán nem 14, 20, 117, 147, 150
 kard 38, 40, 42, 119
Karoltu 57
 Karthago 58
 Katapán nem 20, 33—4
 katonai segédnép 83—95
 katonai kíséret 29—32, 60, 107, 119—20, 122, 155
 Kaukázus 119
Kazár 50
 kazár-besenyők 60
 Kazár birodalom 78, 79, 93
 kazár főkirály 78
 kazárok 7, 30, 44, 45, 46, 49—50, 51, 53, 55, 59, 60, 65—6,
 76, 84, 87, 105—6, 123, 137, 139—41, 153, 159
- Kean* 98—9
 kékkend 27, 80, 113, 151, 154—5
 kende 27, 79, 113, 127—31, 141, 151—5
Kend(i) 32, 33, 80, 153—5
 Képes Krónika mniaturái 4, 43, 89, 110
Kér 7, 26, 34, 52, 156
 Kér nem 13, 28,
 kereszt 3—5
 keresztény térítés 92, 93, 110

- Keszi* 7, 26, 34, 52, 101, 156
 Ketel 33
 kétharmad kisajátítás 20—1
 kettős királyság 77—81, 118, 132—42, 145—6, 156—9
 kettőskereszt 42—4
 Keve vár, megye 23
 Kézdi szék 70
 kézdi székely 45
 Khorezm 48, 51, 119
Khvārizmī 51, 57
 Kiev 68, 75—6, 90, 92
 kipesak-komán 46
 kíséret ld. katonai kíséret
 királyi birtokszervezet 11, 17—8
 királyi jelvények 5, 40—4
 királyi udvar 18
 királyölés 77—8, 140
 kisajátítás 21—2, 23, 25, 27, 33—6, 155
 Kisalföld 121
kolbjagi 90
 Kolon vár, megye 18, 20, 23
 Kolozs megye 109
 Komárom vár, megye 20, 21, 23, 27, 31, 33—4, 122
komondor 68
 Kompolt nem 13
 Konstantinos Porphyrogenetos 7—8, 157—9
 kopjás temetkezés 121
 Koppány 16, 23, 25, 84, 85, 97
Koromza ág 53, 72
 korona 38, 40—2, 44, 116
 koronázási ordo 91
Koronc 53, 122
Korontál 31
korumši 51
 kovácmesterség 59, 154
kovar 62
Kovarc 52
Kozár 50, 101
Kozárvár 50
kök-türk 80, 154
 Kökényes Rénold nem 33
Kölpény 87—91
 Körös megye 85
Krassó 65, 109
 Krassó vár, megye 40, 109—10
Kulan 27, 99
kulpingoi 87—91
kumandur 68
kun népnév 47
 kunok 24—5, 29, 30, 35—6, 46, 89, 106
 kunok ld. Anonymus kunjai
 Kurszán 9, 14, 79, 80, 84, 107, 117, 127—32, 142—60
 Kurszán ld. Kartal nem
 Kurszánvára 22, 23, 27, 147—8, 155
 Kutad, u Bilik 116
 kündü 79, 107, 127—32, 140—7, 151—5, 159
Kürt 26, 34, 52, 72, 156
 Kürt nem 28
 Kürtgyarmat 7, 9

 Laborc 99
Lád 27, 59
 Lád nem 21, 155
Ladány 27, 59
 lámakolostor 83
Länder 8, 31, 33, 64
 lándza 40—1, 110
 László, I., király 38
 legelőterület 17
Legenda Sancti Regis Stephani 13
Lengyel 31
 Lengyelország 31
 Levédi 128—9, 158—9
 Levente 83
 liliomfa 114—15
 limes 22
 ló jelkép 116—18
 lóadó 66—7
 Lodóméria 32
 lófő 69—71
 lófőség eladása 72
 lovagi kultúra 5, 6
 lovagi tornák 43

 lovas szerviens 28
 lovas temetkezés 120, 121, 122, 125
 lövér, lövő 95

 Madaras 36
Madžádé 52
Magiug 52
 Maglód nem 5
 magribita 57—8
magyar 1
 magyar fejedelmek címe 8
 magyar korona 40—2
 Magyar nem 28
 magyar nemzetség 3—17
 magyar nemzetségek száma 15, 39
 magyarok a kazár birodalomban 78—9
 magyar régészeti emlékek 119
 magyar törzsek 6—10, 84, 97—100
 magyarság kialakulása 1—2
 mamelukok 25
maňši 1
marchia, *marchio* 95
 Marosvár 23
 Marót 31, 45, 89
 Marót nem 45
 Marótlaka 45
 Martinovka 126
marturina 67
 Mas'údi 8, 55, 59
 matriarchátus 134
meġa 18, 37
megye 18—9
 megyehatár 17—9
Megyer 7, 26, 33, 34, 35, 52, 101, 156
 Meggyes ág, nem 73
 Ménmarót 37, 45, 99, 100
mesgye 18
 Mezőpilis nem 13
miles 11, 13, 28
 Minuszinszk 126
 Miskolc nem 4, 21
 Mohamed 116, 118
 mohamedánok 51, 54, 55, 57—9, 61, 76, 93, 94
 mohamedán ötvösség 116, 118—9
mongoldur 68
 mongolok 2, 29—80
 norva 31, 45, 131
mōš 1
Mosapurc 22, 23
 Moson vár 95
 munkamegosztás 11
 muslimän 54
 Mutmér nem 13
 -m > -n változás 80

 nádorispán 18, 37, 102
 nagycsalád 9, 120
 Nagy Károly kardja 38
 Nagy Lajos testőrsége 89
 Nagymartoni család 4
 nagyszentmiklósi kincs 107—119, 125
nampiti 88
nándor 8, 27, 31, 33, 64, 65, 131
Nándorféhvár 64, 131
 négyes tagolás 114—15
nemes szó 15
 nemesi nemzetségek 13—5
 német vitézek 85—6, 88, 91
 nemzetség 1—36, 114
 nemzetség bomlása 9
 nemzetségrő 9, 16, 24, 30, 36, 107, 110
 nemzetségi központok 23, 125
 nemzetségi birtokjog 14, 94
 nemzetségi címer 4—6, 14, 74, 113, 117
 nemzetségi monostor 14, 15, 32—4
 nemzetségi szállásterület 16—7, 20—3, 35—6
 nemzetségi szervezet átalakulása területi szervezetté
 16 kk., 35, 126
 nemzetségnév 1, 14
 népetimológia 99—100
 népnese motívum 100—101
 népnévből megszemélyesítés 89
 népvándorlás 54
 névmagyarozás 99—100

Noé nem 13
Nógrád vár, megye 21, 39, 75
noin-ulai lelet 111, 115
nomád feudalizmus 28—9
nomád katonaság 29—30
nomád törzsszervezet 9, 142
normann régészeti leletek 92
normannok 111, 125
nőger 29
nőkör 29, 30, 103

Nyék 7, 26, 33—4, 156
nyestadó 67
Nyírség 39, 59
Nyitra vár, megye 38, 39, 40, 51—2, 63, 95, 99, 122, 125
nyögérek 30, 89, 155
nyugati türk birodalom 78, 79
nyugati türkök, mint magyarok 105

obi ugorok 1—3, 6, 112, 120—21
Óbuda ld. Buda
ogur törzsek vándorlása 78
oguzok 29—30, 82, 114
oguz törzsszervezet 2, 73, 74
olasz testőrök 91
Olasz(i) 98
Ónd 6, 117
ongon 2
onogundur 64, 68
onogurok 64, 78—9
orbai székely 46
orchoi feliratok 77
Orci 86
orosz 86—92
Oroszi 47, 86, 92
oroszlán 4—6, 42, 116—18
oroszkok 47, 60
Oroszország 90—1
Oroszvár 86
ország 97—101
országalma 40—1
országcímer 117
országghatár 95
Osl nem 4, 20
oszátek 54
Oszán 56
Oszlár 55, 76
Oszmán dinasztia eredete 82
osztjások 3

ögü 82—3
ökörstítés 66—7
Ólbó 25
ör 95
Órs 27, 33, 34, 59, 156
Órsúr 59, 96
Órsúr nem 4, 20, 21,
Ósbó 23, 25
öskultusz 1
Óskü 25
ösök barlangja 120
ötvösség 119
övgarnitúra 122

palmettás fémművesség ld. szasszanida fémművesség
palóc 75, 76
pamiri típus 123
páncél 110
pannonhalmi apátság 11, 16, 85
Pannónia lakói 97
pascua Romanorum 98
pašker 112
Pata vár 23
patriarchátus 1, 134
Pázmány ld. Hont
Pécs 101, 110
pecsét 41—4
pénzváltók 53
pénzverés 108, 119
pénzverők 52, 53
Perescsepina 126
Pest, vár megye 122, 147, 150, 155
Péter király 91
Péter király ólombullája 41

phargan-ok 87
Philisteus 58
Pilis megye 20, 147, 155
Pilis nem 13
plavec 75
Plaveckij Zámek 75
Pok nem 5
Pomáz 120, 137—8
por 1
Pozsony vár, megye 12, 22, 75, 95
prémadó 65—6
préselt lemezes fémművesség 126
Prešporok 22
primipilus 73
primogenitura 77, 85
primor 69
Prokopios 113
provincia 16
Pusztaszer 2
püspökségek alapítása 101—102

Rasid ed-Din 2
Rátót nem 4
régészeti emlékek 92, 119—26
regös ének, énekmondó 113—14, 146
római érmek 124
római erődök 22—3
római pásztorok 97, 98
rómaiak legelője 98
románok 67 ld. még vlachok alatt
rovásírás 48, 49, 108
rozsomák 111—12
Ruizorum dux 86 kk.
Rus 47, 60, 87
Rutheni 47, 86

Sabartoi asphaloi 62
sabir 62
šad 78
Šág 27, 59, 60
saġittarius 95
Sah 75
Salamon magyar király 38—41
Salamon nem 5
Salan 99, 100
Sankt Gallen 120
Saġāliba 60, 107
saragurok 78—9
Sarchas-féle összeírás 11, 13
Sarkel 79, 123, 140, 142
Saroltu 57
Sártvány 63
Sártvány-Vecse nem 13, 62
sasvári székelyek 75
Schweitzer 87
senior 70, 73
Sepsi szék 70, 71
sepsi székely 46
serviens 15, 28
Se-ti-mi 80
Sevar 63
Siculi ld. székelyek
sir 'fratria' 1, 2
sisak 110
Sizabulos 118
s.k.l. 64, 65, 66, 67—8
sóbánya 32, 33
sodronypáncél 110, 125
Somogy vár, megye 16, 23, 25, 27, 85
Somogyország 97
Sopron vár, megye 20, 23, 95
sószállító utak 21
speculator 95
státuszpercek 12
Stefanos 107
suvar 62, 63
S-végű hajkarikák 121, 125
Syculi ld. székelyek

Szabadka 36
Szabolcs vár (Fejér megye) 23
Szabolcs vár, megye 39, 94, 122
Szabolcs vezér 23
szakrális királyság 77—81, 135, 142

- Szakszin 57—8
 Szalárd 84
 Szalók nem 4, 10, 20, 25, 33
 szaracénok 54, 58, 61, 76, 87—9
 szárnyas állat 111—12, 116—18
 Szarvaskend 113
 szarvaskultusz 2, 113
 szarvasüldözés 5, 111—14
 szászok 106
 szasszanida fémművesség 110, 114, 115, 119, 122—23
 szatelliták 86—92
 Szatmár megye 20
 szavárdok 62, 129, 158
 század 11, 71
 száznyle nemzetség 15
 Szekeső 27
 Székely 26, 27
 székelyek 32, 33, 37, 45—76, 84, 89, 94, 106, 107, 108, 115, 120
 székelyek eredete 64—8
 székelyek három neme 69—70, 73
 székelyek közé befogadás 72
 székely nemek és ágak 69—70, 73—4
 székely név 64—5
 Székelyszáz 45, 71
 székely székek 70
 székely társadalom szerkezete 69—74
 széki sóbánya 32, 33
 személynévadás 1, 14
 Szemere nem 34
 szeniorátus 41, 77, 85, 136—8
 Szenté-Mágocs nem 5
 szent István ld. István, I. király
 szentkirály jobbágjai, szabadjai 12
 szer 2
 Szerém megye 40, 52
 széttelepítés 93
 szláv földvár 22-3
 szlávok 24, 31, 35, 97—8
 Szlavónia 67, 85, 95—6
 Szolnok nem 14, 21
 Szolnok vár, megye 20, 21
 szolgáltató népek 11—2
 szuvarok 62, 65, 76
 szuleki sziklarajz 110
- Taksony 84
 talmácsok 87—8
 tamga 1, 3, 6
 Tarány 52
 Tarhos 84
 Tarján, Terján 7, 26, 33, 34
 Tárkány 26, 27, 34, 59—60, 82
 Tas 85
 Tatun nem 13
 Tavankút 36
 telegdi székely 46
 telepítés 93
 temetkezés 1, 14, 120—21
 temetőnagyság 124
 terhek emelkedése 11
 térítés 93
 termékenység szimbóluma 115
 területiális szervezet kialakulása 16, 85, 142
 testőrség 85—92
 Tétény nem 5
 Tittel 99
 tized (*decuria*) 11
 Tokaj 39
 Told nem 13
 Tolma 33
 Tolmács 88
 Tolna megye 20
 Tonjukuk 77, 81, 82, 105
 Torda megye 20
 Tormás 85, 157—8
 Tót 31
 totemizmus 1—4, 6, 74, 113, 114—16
 Töbötöm (Tétény) 6, 117
 török hangsúly 64—5
 török totemizmus 2—3
 törzs 6—9, 97—101
 törzsek elhelyezkedése 27
 törzsfő 6, 9, 30, 96, 107
- törzsfői címer 6, 117
 törzsi helynevek 9, 16, 26—31, 94, 126
 törzsszervezet bomlása 9, 93, 101
 trónörökös 45
 trónörökös címe 41
 trónörökös országlása 77—96, 135
 Trencsén vár 52
 tuath 35
 turaid típus 123
 turul 2—4, 81
 Turkia 106
 türk államszervezet 82
 türk fejedelemség 77—83
 türk kagán kincsei 118
 türk rováírás 108
 Türk sad 78
 türk szervezés 105—106
 türk társadalom 103—104
 türk temetkezés 120
 türkök 2, 29, 105—107, 135—40, 154
 türkök, mint magyarok 6—8, 48, 87, 105—106, 108, 119
 157—9
 Tyukod nem 13, 20
 Tynnelä, Perniö 125
- udvar 18
 udvarispánok nemzetsége 10
 udvarnok 11, 18, 37
 udvarnoknemzetség 10—2
 ugr nép 78
 uigur államszervezet 82—3, 104
 uigur buddhizmus 104—105
 uigur eredethagyomány 113
 Újvár megye 16
 Ung vár, megye 39, 99
 ungon, berken túl 101
 úr 96—7, 101, 102—105, 117
 urokok 78
 Ursuuru 96, 102, 103
 uruy 25
 uruzag 97
 Usubu(u) 25
 -uy > -ú, -ó, -u változás 103
- üge 82—3
 Ügek 82
 Ülgen 80
 Üllő 85
 Ürbő 25
 Ürk 82
- Vác 17, 102, 114
 vadászat 1, 43, 105, 114
 Vaja nem 5
 vajda 96—7, 102, 158
 Fajk 82, 84, 85, 107
 Fajola 109
 Walandar 8
 vályk 57
 vám 53
 vár 35
 varang 87—92, 120
 vardarióta türkök 48, 88
 varjag 87—92
 Várkony 31, 126
 varég-orosz druzsina 92
 várbírtok szervezete 17—8
 várépítés 21—3, 153
 várjobbágy 15, 28, 29
 várjobbágy-nemzetség 12—4, 28
 vármegye eredete 16—36, 94
 vármegye szervezete 73, 93—5, 115
 vármegyék száma 39
 várnépek 12
 Várong 89—90
 Varsány 27, 35, 55, 56, 76, 101, 146
 vásár 19
 vasárnap 19
 Vasbordájú Edmund 90
 Vasián 56
 Vata 23, 34, 35, 109
 vátyi székelyek 71
 vazallus 28
 Vejla 81, 109
 Vencelin 85, 86, 94

vérbosszú 1
Vérbulcs nem 20, 21, 155
Vereckei hágó 75, 84
Verhnye Szaltovo 123
vezér ld. archón, hét vezér, nemzetséfgő, törzsfő,
vajda
Veszprém vár, megye 18, 20, 23, 25
Veszprém neve 23
veszprémi püspökség 18—9, 85, 101
veszprémvölgyi alapítólevél 11, 124
vezető állat 112—13
Vidin 92, 99
Visegrád vár, megye 18, 20, 22, 23
vlácho 46—7, 67, 97, 98
Vlachy (Olaszi) 98
vogulok 3
volochok 75—6, 98
Vosciani 56
v.v.r.g. wujrty 82, 102—105
vu->u- változás 102
Zábrág nem 72
Zagorja 52
zágrábi püspökség 85
Záh nem 15, 21, 75
Zala vár, megye 20, 21, 23, 52, 85
Zalán 99
Zaránd megye 40
zászló 43, 110
Zavar 63
Zemarchos 118
Zemplén megye 39, 122
zoapan 108
Zobor 99, 100
zobori apátság 51—2
Zolta 23, 37, 84, 97
Zólyom vár 114
Zovárd nem 13, 63
Zuard 62, 89
Zsemler nem 13
Zsidó nem 51
zsidó vallás 50—1, 53
Zsombor nem 6, 20, 32—3
zsupa 31, 35
zsupan 24, 96, 108

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	III
A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig	
A nemzetség	1
A nemzetségtől a vármegyéig	16
A dukátus	36
A csatlakozott népek	44
A trónörökös országlása a türköktől a magyarokig	77
Úr és ország	96
A nagyszentmiklósi kincs	107
A honfoglalók régészeti hagyatéka	119
Kurszán és Kurszán vára	129
Név- és tárgymutató	161

